

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZETÉNEK
ÉS A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

42.

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
Igazgató: Dr. SZABADY EGON

Készítette:

SZABADY BALÁZS

Lektor:

Dr. BENE LAJOS

A TÁRSADALMI TÉRBELISÉG NÉHÁNY ELMÉLETI ÉS GYAKORLATI PROBLÉMÁJA

Budapest
1975/1

TARTALOMJEGYZÉK

I. rész. Bevezetés	
1. fejezet. A TÉRRŐL ÁLTALÁBAN	7
II. rész. Gazdasági és társadalmi térbeliség	
2. fejezet: A GAZDASÁGI JELENSÉGEK TÉRBELI VETÜLETE	
2.1. A KÖZGAZDASÁGI TÖRVÉNYEK TÉRBELI ÉRVÉNYESÜLÉSE	9
2.2. A TŐKÉS TERMELÉSI VISZONYOK HATÁSA A TERMELÉS TERÜLETI ELHELYEZKEDÉSÉRE	17
2.3. A SZOCIALISTA TERMELÉSI VISZONYOK HATÁSA A TERMELÉS TERÜLETI ELHELYEZKEDÉSÉRE	33
3. fejezet. A TÁRSADALMI JELENSÉGEK TÉRBELI VETÜLETE	41
4. fejezet. A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI TÉRBELISÉG	43
III. rész. A körzetesítés.	
5. fejezet. A KÖRZETESÍTÉS JELENTŐSÉGE	47
6. fejezet. A KÖRZETESÍTÉS MÓDSZERTANA	48
6.1. A GONDOLATMENET	48
6.2. A FAKTORANALIZIS ÉS A FAKTOROK ÉRTÉKÉNEK KISZÁMITÁSA	49
6.3. A KÖRZETEK LÉTREHOZÁSA	50
7. fejezet. A MAGYARORSZÁGI KÖRZETESÍTÉS GYAKORLATI VÉGREHAJTÁSA ...	52
8. fejezet. MAGYARORSZÁG IPARI KÖRZETESITÉSE	55
9. fejezet. MAGYARORSZÁG MEZŐGAZDASÁGI KÖRZETESITÉSE	61
10. fejezet. MAGYARORSZÁG KÖRZETESITÉSE A LAKOSSÁG ÉLETKÖRÜLMÉNYEINEK ÉS FOGYASZTÁSI STRUKTURÁJÁNAK SZEMPONTJÁBÓL	68
11. fejezet. MAGYARORSZÁG DEMOGRÁFIAI KÖRZETESITÉSE	71
12. fejezet. MAGYARORSZÁG TÁRSADALMI-GAZDASÁGI KÖRZETESITÉSE	83
13. fejezet. ÖSSZEFÜGGÉSEK	89
Irodalomjegyzék	91
Ábrák	93

I. rész

BEVEZETÉS

1. fejezet

A TÉRRŐL ÁLTALÁBAN

A bennünket körülvevő világ eseményei térben és időben zajlanak le. Ennek a ténynek többféle tudományos megfogalmazása képzelhető el. Ezért nem törekszem általánosságra vagy cáfolhatatlanságra, amikor azt mondom: az általunk szemlélt és környezetünket képező földi világ jelenségei 3 térbeli és 1 idő-dimenzióban játszódnak le.

A térbeliséget derékszögű koordináta rendszerben értelmezvén szűkebb, néhány száz kilométeres környezetünkön belül a legcélszerűbben úgy szemlélődhetünk, hogy - a Föld felszínét megközelítőleg síknek tekintvén - a koordináta-rendszer három tengelye közül kettőt ebben a síkban tételünk fel. Ez felel meg általában "a szemlélődő ember klasszikus világképének". Nem térek ki ennek a világképnek az utóbbi századokban történő kitágulására, inkább arra a *leszűkülésre* mutatnék rá, amelyet az egyes tudományok absztrakciói idéznek elő az említett 4 dimenziós világban.

A klasszikus mechanika például a testek mozgásának törvényszerűségeit időben és a 3 térbeli dimenzióban egyaránt feltárja. A statika számára az idő elhanyagolható dimenzió. Ezzel szemben a földrajztudomány néhány ága csak a síkban való gondolkodást ismeri.

A legtöbb társadalomtudomány viszont az idővel szemben a tér valamennyi dimenzióját elhanyagolja, "egy pontba kényszeríti" a gazdaságot és a társadalmat.

E néhány önkényesen kiragadott példával csak érzékeltetni szeretném a dimenziókban való leszűkülést, amely ugyanakkor *nem szegényedés* az illető tudomány szempontjából, hiszen a kevésbé lényeges dimenziókat hanyagolják el, megkönnyítvén ezzel a lényegretörő vizsgáldást.

Hasonló eredményre jutunk, ha figyelmünket kizárólag a társadalomtudományokra fordítjuk. Mindazonáltal igaz az is, hogy a tudomány bizonyos fejlődése után az elhanyagolt dimenziók újbóli figyelembevétele ismét csak gazdagíthatja ismereteinket.

Ezen dolgozat célja a "tér" elhanyagolt dimenzióinak újbóli figyelembevétele a gazdaság és a társadalom tudományos elemzésekor. A marxista gondolkodásmódnak megfelelően az alapvető társadalomtudományból, a közgazdaságtanból indulunk ki.

A II. rész foglalkozik elméletileg a térbeliség gazdasági és társadalmi vonatkozásaival.¹

A III. részben a térbeliség egy lehetséges formájával, a vizsgált területnek körzetekre való felosztásával foglalkozom. Ismertetem a viszonylag homogén körzetek létrehozásának módszertanát és Magyarország körzetesítését, amely különböző elemzésekre ad alkalmat.

¹ Az általunk "társadalmi problémáknak" tekintett jelenségek tulajdonképpen a legáltalánosabban vett demográfia és az ahhoz szorosan kapcsolódó néhány tudomány (pl. szociológia, társadalompszichológia) tárgyát képezik.

GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI TÉRBELISÉG

2. fejezet

A GAZDASÁGI JELENSÉGEK TÉRBELI VETÜLETE

2.1 A KÖZGAZDASÁGI TÖRVÉNYEK TÉRBELI ÉRVÉNYESÜLÉSE

A marxista gondolkodásmód szerint minden társadalmi jelenség visszavezethető gazdasági jelenségekre, és a társadalmi törvények gazdaságiakra. Ennek megfelelően a társadalomtudományok között a közgazdaságtant illeti a vezető szerep, és az egypontúság absztrakciójának feloldását is a közgazdaságtanban kell kezdeni.

A gazdálkodás általános folyamatai a *termelés*, a *forgalom*, az *elosztás* és a *fogyasztás*, melyek közül a termelés az elsődleges.

Az, hogy egy termelő *hol* termel, illetve milyen általában a termelés térbeli rendje, természetesen nagyon lényeges a gazdasági folyamatok szempontjából. De vajon a "kedvező" vagy "kedvezőtlen" elhelyezkedés mennyire határozza meg ezeket a folyamatokat? A továbbiakból ki fog derülni, hogy a térbeli rend a termelési viszonyoktól függetlenül soha nem vizsgálható. Így a termelési viszonyok, a termelés körülményei hatnak a gazdaság térbeli rendjére, ami viszont visszahat az előbbiekre és a gazdálkodás eredményességére.

Ha tehát a politikai gazdaságtan elméleti eredményeinek térbeli vetületére vagyunk kíváncsiak, mindenekelőtt elméletének, törvényeinek térbeli, földrajzi irányu kibővítésére és általánosítására van szükség. Ehhez viszont meg kell vizsgálni a térbeli és a közgazdasági jelenségek összefüggését, illetve a közgazdasági jelenségek és törvények térbeli értelmezhetőségét.

A termelés a társadalom számára szükséges javak *a)* előállítását, javítását, karbantartását és *b)* szállítását foglalja magába.

a) A kettő közül nyilván elsősorban a *szállítási folyamat* az, amely mértékét tekintve a földrajzi viszonyoktól függ. Minden termék előállításához szükség van ugyanis legalább egy nyersanyagra vagy félkésztermékre, termelési eszközökre, melyeket valahonnan szállítani kell. Olyan termelési folyamat aligha létezik, amelyhez minden szükséges dolog egy helyben található. Emellett termelés nem lehetséges valamilyen fogyasztás nélkül, ezért az elfogyasztás helyére is el kell a jószágot szállítani. A szállítás tehát *minden* termelési folyamatnak az a része, amely szükségszerűen függ a földrajzi, térbeli viszonyoktól. Egyrészt a szállítási *távolságon*, másrészt azon keresztül, hogy az illető vidék mennyire alkalmas szállításra, tehát különböző *geográfiai* (domborzat, vízrajz, éghajlat) és *társadalmi-gazdasági* (a szállítási utvonalak minősége, sűrűsége, stb.) *adottságokon* keresztül.

b) A szállítással ellentétben az *előállítási* (azaz szűkebb értelemben vett termelési) *folyamatra* már nem minden esetben van hatásuk a természeti viszonyoknak. A *feldolgozó iparban* ma szinte alig találunk olyan ágazatot, amelynek funkcionálásához különleges éghajlati adottságok kellenek, illetve, ha van ilyen, mesterséges uton elő lehet állítani a szükséges körülményeket. Ez természetesen ráfordításnövelést igényel, ami ily módon a földrajzi adottságoknak tulajdonítható.

A természeti viszonyok éreztetik hatásukat például a *munkahely fűtésének* vagy esetleg (forró égőv alatt) *légkondicionálásának* szükségességén keresztül. A munkások számára (a szociális viszonyoktól függetlenül is) munkavégzésre alkalmas hőmérsékletet és páratartalmat kell biztosítani; ennek költségei a vidék éghajlatától függenek. A japán hajógyártás versenyképességéhez például nagyban hozzájárul, hogy a munkát egész évben szabad ég alatt végezhetik, ezáltal mind a fűtés, mind a hatalmas szerelőcsarnokok építési költsége megtakarítható. Hasonló problémakörbe tartozik, de más jellegű a trópusi munkahelyek légkondicionálásának igénye is.

A trópusokra települt feldolgozóiparban a gépeket és berendezéseket a korrózió ellen fokozottabban kell védeni a magas páratartalom miatt, az épületeket pedig természetek rongálhatják meg.

A talaj és az altalaj szilárdsága, valamint a talajvízviszonyok mindenféle létesítmény építkezési kiadásait befolyásolják.

Ezen periférikusnak tekinthető példáktól eltekintve a feldolgozóipari ágazatok elhelyezkedésére az előállítási ráfordítások szemszögéből a természeti-földrajzi viszonyok nincsenek hatással. A termelő üzem fűtése és légkondicionálása általában csak különböző égők tekintetbe vétele esetén okoz észlelhető költségkülönbségeket, átlagos méretű országok különböző területei között aligha. A talajnak, talajvíznek és domborzatnak az üzemek építésénél fellépő hatása ritkán okoz nagy térbeli eltérést a telepítésnél. Ugyanis az egyéb szempontból (munkaerő szállítása, alapanyag és félkésztermék szállítás, késztermék elszállítás, stb.) optimális, de az építkezés számára műszakilag kedvezőtlen telephelyhez a legtöbb esetben nem túl messze található olyan terület, melynek talaj és domborzati adottságai kedvezőbbek. Ezen szempont a többi rovására már csak azért sem okozhat lényeges eltérést, mivel az építkezés költségei csak egyszer, a működés költségei pedig az objektum egész élettartama alatt folyamatosan jelentkeznek.

A *mezőgazdaságban* az éghajlat, a talaj és a domborzat közvetlen hatást gyakorol mind a ráfordításokra, mind a terméshozamra. Sőt a természeti-földrajzi viszonyok az egyes növényfajták termelését gyakorlatilag korlátozzák a föld egyes övezeteire, vagy egészen kistájegységekre. Ezen korlátok még a tudomány jelenlegi állása mellett is sok esetben csak értelmetlenül nagy ráfordításokkal dönthetők le.

A *bányászatban* természetesen még a mezőgazdaságnál is nagyobb - szinte kizárólagos - hatása van a természeti földrajzi adottságoknak.

A földrajzi helyzetnek a termelési folyamatra való hatását a fentiekben kizárólag a természeti körülményeknek tulajdonítottuk. A szakirodalomban gyakran említenek egyéb földrajzi "eltérítő hatásokat": a munkaerő elhelyezkedését, vízközelséget, energiaközelséget, stb. Többé-kevésbé valamennyi tényező szállítható (legfeljebb sok esetben a nagy ráfordítás miatt szállítását nem is érdemes mérlegelni), ezért hatásukat elegendő a szállítási ráfordítások hatásánál figyelembe venni.

Ennek megvilágítására lássunk néhány gyakorlati példát. A munkaerő szállíthatóságát mutatja a fejlett nyugat-európai országokban dolgozó nagyszámu vendégmunkás, a víz szállíthatóságát Bécsnek az Alpokból történő vizellátása, az energia szállíthatóságát pedig az, hogy pl. a Columbia folyó környékére (USA) települt (közismerten energia-igényes, sőt "energia-orientált") alumíniumkohászat egyik központja, Tacoma kb. 200 km távolságból kapja a villamos energiát.

A TERMELÉS TÁRSADALMI JELLEGÉBŐL FAKADÓ TÉRBELI SAJÁTOSSÁGOK

A termelés társadalmi jellegű, ez egyrészt az egyszerű kooperációban², másrészt a munkamegosztásban nyilvánul meg.

a) Az *egyszerű kooperáció* a termelésben résztvevő egyének együttműködését jelenti. Ez egyrészt a termelők egymásrautaltságából fakad, vagyis abból, hogy bizonyos munkafolyamatokat magukban el sem tudnának végezni, másrészt abból, hogy közösen lényegesen eredményesebb munkát tudnak kifejteni. Tehát a kooperáció csökkenti a *termelés* élő és holtmunka ráfordításait. De mi a helyzet a szállítással?

Külön-külön, területileg szétszórta tevékenykedő termelők nyilván közelebb tudnak elhelyezkedni saját fogyasztóikhoz (ha feltesszük, hogy azok viszonylag egyenletesen oszlanak el a területen), valamint a nyersanyag- és félkésztermék forrásokhoz (ha ezekből több van). Tehát a termelési kooperáció a szállítási költségek növelésének irányába hat, de ezt bőven ellensúlyozza a termelési ráfordításoknak az együttműködésből fakadó csökkenése - még akkor is, ha a közös telephely a szétszórta létesült telephelyek közül természeti feltételek szempontjából nem a legkedvezőbbel fog egybeesni.

b) A *munkamegosztás* következtében ugyanazon termék különböző termelési folyamatai több ember között oszlanak meg. A termelőerők fejlődésével a munkamegosztás nemcsak egy termelőhelyen (vállalaton) belül lesz jellemző, hanem vállalatok között is. Ezáltal a termelőfolyamat egyes szakaszai térben is eltávolodnak egymástól. Lényeges tehát, hogy az egyes részmunkafolyamatok telephelye hol, milyen természeti feltételek között van, még lényegesebb azonban az egyes termelési fázisok *egymáshoz viszonyított helyzete* - illetve az utolsó fázisnak a fogyasztóhoz viszonyított helyzete - a termékek szállítási ráfordításainak szempontjából. A munkamegosztás szélesedésével tehát növekszenek a szállítási ráfordítások, aminek egyetlen ellenható tényezője a szállítási technika fejlődése.

Tehát mind a kooperáció, mind a munkamegosztás csökkenti a termelési, de növeli a szállítási ráfordításokat. A kettő közül nyilván a termelési költségcsökkenés a jelentősebb, de a szállítási viszonyok egyre bonyolultabbá válása, és a szállított termékek volumenének rohamos növekedése szükségessé teszi a gazdasági döntések fokozottabb mértékben térbeli, földrajzi alapon történő meghozatalát.

² Az egyszerű kooperáció fogalmát kizárólag mennyiségi értelemben használjuk, tehát az azonos munkaműveletet végző egyének vagy vállalatok olyan összefogására, amely mentes munkamegosztástól. A kooperációt általában tágabb értelemben mindenféle együttműködés kifejezésére használják, amelybe így beleértik magát a munkamegosztást is.

A TERMELÉSI VISZONYOK ÉS A GAZDASÁG TÉRBELI SZEMLÉLETE

Maguk a termelési viszonyok technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági viszonyokból állnak.

a) A *technikai-gazdasági viszonyok* az egyes termelési ágak, ágazatok (ipar, mezőgazdaság, stb., illetve kitermelőipar, feldolgozóipar, szolgáltató ágazatok, stb.) közötti, valamint az újratermelési szférák (termelés, forgalom, elosztás) közötti viszonyokat, arányokat, kapcsolatokat jelentik. Milyen hatással lehetnek ezek a viszonyok a gazdaság térbeli elhelyezkedésére? Az ipar és mezőgazdaság viszonya abból a szempontból jelentős, hogy az ipar magasabb aránya esetén a termelőerők koncentráltabbak, elsősorban városokban, nagyvárosokban, míg a mezőgazdasági termelőerők tulsulya a termelőerők egyenletesebb megoszlását eredményezi, azon túl is elsősorban a termékeny, síkvidéki területeken. A kettő közötti kapcsolat is lényeges nyilván abból a szempontból, hogy a mezőgazdasági alapanyagra erősebben támaszkodó ipar elhelyezkedésének alkalmazkodni kell alapanyagának mezőgazdasági termeléséhez, illetve a közvetlen fogyasztásra termelő mezőgazdasági ágazatok tendencia-szerűen a nagy fogyasztókörczetek, ipari centrumok felé orientálódnak.

A kitermelőipar és feldolgozóipar közötti viszony hatással van arra, hogy a gazdasági egységek a nyersanyaglelőhelyekre, azok környékére, vagy inkább a munkaerőforrások, nagyvárosok, közlekedési vonalak közelébe települnek.

A szolgáltató ágazatok és a feldolgozóipar közötti viszonyt területi nézőpontból különösen erős dialektikus kölcsönhatás jellemzi. A fejlett infrastruktúrával rendelkező terület ugyanis erősebben vonzza a feldolgozóipart, mint más területek, viszont fejlett, illetve kis területen koncentrált feldolgozóipar erősen ösztönöz az infrastruktúra fejlesztésére.

b) A *társadalmi-gazdasági viszonyok* közül a leglényegesebbek a

1. *tulajdonviszonyok*, és egyuttal ezek határozzák meg a többit is. A tulajdonviszonyok fejezik ki ugyanis, hogy a társadalom egésze-e, illetve a társadalom mely tagjai vagy csoportjai rendelkeznek a termelési eszközökkel, vagy azok egy részével. Mint ismeretes, a tulajdonviszonyoknak két fő fajtája van, magántulajdon és társadalmi tulajdon. A termelőerők térbeli elhelyezkedésére nyilván döntő hatással van, hogy egyéni vállalkozók partikuláris érdektől vezérelve döntenek saját termelőegységük telepítését és további viselkedését illetően, vagy a társadalom érdekei szerint történik döntés a rendelkezésre álló összes termelőerő viselkedését illetően, a térbeli viszonyokat osztársadalmi szempontból szem előtt tartva. Korunkban e két tulajdon- és döntési formának a kapitalista és a szocialista termelési viszonyok felelnek meg, amelyekkel részletesebben a következő két alfejezetben foglalkozunk.

2. Az *osztályviszonyok* teljes mértékben a tulajdonviszonyokon alapulnak. Az osztályviszonyokból következik, hogy a társadalom tagjai között érdekellentét vagy érdekazonosság áll-e fenn. Míg a tulajdonviszonyok megteremtik a termelőerőkkel kapcsolatos térbeli döntések lehetőségét, az osztályviszonyok megmutatják, hogy milyen csoportok állnak egymással szemben, miben érdekeltek, mi várható tőlük jellegüknél fogva. Kizárólag a profit növelésében érdekelt tőkés nyilván nem veheti fi-

gyelemben az ország elmaradott területeinek (esetleg nemzetiségi területeinek) fejlesztési szempontjait, sem a népgazdaság távlati céljait. Telepítési döntésében az vezérli, hogy olyan területen termeljen, ahol a költségek és a hozadék aránya a legkedvezőbb. Antagonisztikus osztályellentétek nélküli társadalom esetén a döntéseknél jelentős mértékben figyelembe veszik az elmaradott, a túlnépesedett, az egyoldaluan fejlett területek egyenletes fejlesztésének, az életszínvonalban fennálló területi különbségek csökkentésének szükségességét, és igyekeznek a népgazdaság rendelkezésére álló területet úgy hasznosítani, hogy a gazdasági növekedés feltételei a távolabbi jövőben is kedvezőek maradjanak.

3. A társadalmi-gazdasági viszonyok harmadik csoportja a *termelési alapegységek közötti kapcsolatokat* tükrözi. A kapitalista társadalomban, amely a magántulajdonon alapul és osztályokra tagozódik, a termelőegységek közötti kapcsolat anarchikus, és az áru-pénz viszonyok spontán érvényesülése következtében az egyensúly csak válságok, veszteségek árán valósulhat meg. Ebben az esetben a területi döntéseket is a pillanatnyi piaci szempontok, illetve bizonytalanul előre látható piaci helyzet alapján hozzák, távlati tervezés még az egyes tőkés szempontjából is nehézségekbe ütközik (mivel nem ismeri a többiek várható viselkedését), az egymástól függetlenül meghozott döntések pedig anarchiához, egyes vidékek egyoldalú fejlődéséhez és területi aránytalanságokhoz vezetnek. A szocializmusban ezzel szemben a termelőegységek közötti tervszerű kapcsolat lehetővé teszi az arányos és optimális területi fejlesztést. Ilyen összgazdasági szemlélet esetén a vállalatok közötti kapcsolatban vagy egyáltalán nem az adás-vételi jelleg van előtérben, vagy az áru-pénz viszonyokat a tervezés mellett, és annak alátámasztására használják fel.

4. Társadalmi-gazdasági viszonyokat tükröz az *elosztás módja* is. A területi fejlődés szempontjából ez is sokkal fontosabb, mint első látásra hihetnénk. A kapitalizmusban ugyanis a munkabér kifizetése után megmaradó jövedelemmel majdnem teljes egészében az egyénitőkés vállalkozó rendelkezik. Ezáltal az ujratermelés bővülése elképzelhető (sőt az esetek többségében valószínű), hogy nem az optimális elhelyezés felé tolja el a területi arányokat, mivel a tőkés túlnyomó része a jelenlegi telephelyén, vagy annak közvetlen közelében végzi az újabb és újabb beruházásokat, tehát a területek közötti tőkeáramlásnak jelentős korlátai vannak, főleg kis- és középtőkés esetén. A tőke mozgását (területek között is!) a klasszikus kapitalizmusban elsősorban a bankrendszer tette lehetővé, mivel az ott felgyülemlett megtakarítások (mind a tőkés elköltetlen profitja, mind a kisemberek megtakarított pénze) bármely vidéken létesítendő vállalkozás számára hitelforrást jelentenek, így módon olyan vidékek esetén is, ahol a belső tőkefelhalmozás még sokáig nem tenne lehetővé jelentősebb beruházásokat. Az állami monopolkapitalizmus esetén természetesen e téren állhat be javulás, mivel a profitok nagyobb részével rendelkezik a tőkés állam, annak befektetésénél tekintettel van elsősorban az egész tőkésosztály, másodsorban a dolgozók érdekeire. A szocializmusban viszont még indirekt gazdaságirányítási rendszer esetén is a nyereség nagyon nagy hányadával a népi állam rendelkezik, ami lehetővé teszi a (területileg is!) *koncentrált*, és éppen ezért hatékony felhasználást. Így módon a gazdaság területi szerkezete is rövid idő alatt megjavítható, szemben a dekoncentrált tőkés felhalmozással, amelynek esetén a térszerkezet csak lassu ütemben tud változni.

A termelési viszonyok terén fennálló eddig vázolt különbségekből is kitűnik: a tudomány által feltárható törvények a kapitalizmusban spontán módon, a szocializmusban tervszerűen érvényesülnek. Ez a megállapítás vonatkozik a termelőerők területi elhelyezkedésének a későbbiekben feltárandó törvényszerűségeire is.

A termelőerők és a termelési viszonyok között bizonyos összhang uralkodik. Azonban míg a termelési viszonyok szakaszosan, a termelőerők folyamatosan változnak, ezért egy adott területen változatlan termelési viszonyok mellett is a termelőerők és azok térbeli elhelyezkedése szüntelenül változik. A törvényszerűségek hatása éppen ezen *fokozatos* változások közepette figyelhető meg elsősorban, mivel a már meglévő termelőerők egyetlen döntéssel való áttelepítése majd minden esetben nagyobb ráfordítást igényel, mint az áttelepítés által eredményezett haszon.

AZ ÉRTÉKTÖRVÉNY ÉRVÉNYESÜLÉSE

Mivel az értéktörvény a kapitalizmusban döntő szerepet játszik a gazdaságban, és a szocializmus, illetve a kommunizmus építése idején is erősen befolyásolja a gazdasági jelenségeket, területi hatását érdemes külön is megvizsgálni.

Az érték fogalmának levezetése az egyszerű árutermelés viszonyaira épül a politikai gazdaságban is, a következőkben először szintén így foglalkozunk vele. Az értéktörvény működését kapitalista, illetve szocialista viszonyok között a 2.2 és 2.3 alfejezet tárgyalja.

A marxista közgazdaságban az áru értékét annak ujratermeléséhez - előállításához és a felhasználási helyre való *szállításához* - társadalmilag átlagosan szükséges munka határozza meg. A meghatározásból is látható tehát, hogyha az egyes termelők arra törekszenek, hogy ráfordításaik csökkenjenek, az előállításához és a szállításához szükséges munkát kell csökkenteniük. Általában fel szoktuk tételezni, hogy az előállításához szükséges munka csökkentése minden termelő számára egyformán elérhető (csak legfeljebb az adott pillanatban szintkülönbségek állnak fenn közöttük). Az új technikát, az új munkamódszereket bárki átveheti, az új piacokra egyforma eséllyel próbálnak betörni, hiszen ha egyforma ügyesek, a termékeik minősége között nem lehet tartós eltérés. Természetesen ez a feltételezés nem fedi pontosan a valóságot, de tudományos absztrakcióként mind a politikai gazdaságban, mind a regionális gazdasági tudományokban megállja a helyét.

De vajon a kedvezőtlen földrajzi helyzetből fakadó pótlólagos előállítási és szállítási ráfordítások csökkentése is egyformán elérhető-e minden termelő számára? A politikai gazdaságban az "egypontru" szemlélet következtében ezt a kérdést az előbbihez hasonlóan kezelik, "négydimenziós" szemlélettel azonban ez az absztrakció már elfogadhatatlan. Ugyanis a termelő telephelyének *földrajzi helyzete* alapvetően befolyásolja a termék szállításához szükséges ráfordítást, sőt mint korábban³ kifejtettük, magukat az előállítási ráfordításokat is. Hogyan küzdhet le a hátrányos helyzetből fakadó ráfordítástöbblet? A szállítási technika megjavítása egyaránt elérhető valamennyi termelő számára, tehát a viszonylag rosszabb földrajzi helyzetben levők továbbra is hátrányban lesznek. A helyzet javítása újratelepüléssel⁴ - ha egyáltalán lehetséges - általában olyan költséges, hogy a konkurenciaharcban öngyilkosságnak számít. Sok esetben az illető iparág nem is engedi meg ennek felvetését: sok helyhez kötött állótoke, a kedvezőbb helyen a telkek szükössége, stb. miatt.

³ lásd 10. oldal

⁴ Újratelepülésnek a termelők teljesen új telephelyre való költözését tekintjük, a régi telephely felszámolásával egyidejűleg.

Tehát, ha elvonatkoztatunk az újratelepülés lehetőségétől, azt mondhatjuk, hogy a földrajzi helyzetből fakadó előnyök és hátrányok az egyes termelők számára sorsszerűek. Ezért az ármozgás centruma területenként különböző, tehát *huzamosabb ideig eltérhet az értéktől*. Ugyanis az olyan területeken, melynek termelői az átlagosnál tartósan kedvezőbb helyzetben vannak, a konkurrenciaharc az árat leszorítja az átlagos alá, átlagosnál rosszabb helyzetben lévő területeken pedig átlag feletti ár alakul ki.

Az egyszerűség kedvéért tegyük fel, hogy csak két különböző terület van, a kedvezőbb A , és a kedvezőtlenebb B . Az ármozgás centruma a két területen (azaz a területek körülményeinek megfelelő érték), amíg nincs közöttük áruforgalom: p_A , illetve p_B , ahol: $p_A < p_B$. A két terület között egy-egy terméki szállítási költsége legyen k .

Három eset lehetséges:

- a) Ha $p_A + k > p_B$, akkor mindegyik terület termelői a saját körzetüket látják el, az árcentrum p_A , illetve p_B lesz.
- b) Ha $p_A + k < p_B$, akkor a B terület termelőit az A -ból szállított olcsóbb termék kiszorítja saját területük piacáról. B területen az árcentrum $p_A + k$ lesz.
- c) Ha $p_A + k = p_B$, akkor a B piacon a két terület termelői között verseny alakul ki (p_B árcentrummal), amelynek lefolyása megegyezik az "egyponthu gazdaság" esetével.

Mindhárom esetben tehát A és B terület ármozgási centruma különböző lesz: "helyi" értelmet nyer. Nincs tendencia a munkaráfordítások területi kiegyenlítődésére, hiszen mindegyik termelő magánmunkáját a területen termelők átlagosan kifejtett munkájának megfelelően ismerik el társadalmi munkaként.

Három vagy annál több körzet esetén természetesen minden terület piacán minden terület termékeinek árcentrumát és a megfelelő szállítási költséget kell figyelembe venni.

Ha több területről van szó, a kedvezőbb földrajzi helyzetben levők számára külön előny, hogy mivel a környező kedvezőtlenebb viszonyú területekre be tudnak hatolni, nagyobb termelési volument érhetnek el, ami számukra az átlagos darabköltség csökkenése következtében külön hasznot eredményez.

Eddig nem vizsgáltuk a szállítási hálózat jellegét és a szállítási tarifarendszert. Ha a szállítási távolsággal a díjtételek arányosak, akkor nyilván elsősorban a közeli területekre tudnak behatolni a kedvezőbb helyzetű termelők.

Ha a szállítási tarifa teljesen független lenne a távolságtól, a termelők térbeli elhelyezkedése akkor is hat az értékre, mivel a szállításhoz társadalmilag *átlagosan* szükséges munka, amely az egyes szállítások átlagaként alakul ki, az érték részét képezi.

Miután az ármozgás centruma "helyi értelmet" nyert, vizsgáljuk meg az értéktörvény működését és funkcióit. A fentiek alapján az értéktörvényt azzal a módosítással fogalmazhatjuk meg, hogy az árarányok az egyes szűkebb területeken tendencia szerűen megfelelnek az értékarányoknak, területek közötti viszonylatban eltérhetnek egymástól az ármozgási centrumok, de nem nagyobb mértékben, mint az illető árunak a két terület közötti szállítási egységköltsége.

Ez utóbbi természetesen azokra a megfelelő bőségben előállítható termékekre vonatkozik, melyeknek forgalmát semmiféle gazdaságon kívüli tényező nem befolyásolja. Ily módon a közgazdaságtanban áruknak tekintett javak nagy része ide tartozik, ellentétben egyes szűkében lévő nyersanyagokkal és politikai vagy protekcionista gazdaságpolitikai diszkrimináció alá eső termékekkel. Például az amerikai kőolajtermelést azért nem "teszi tönkre" a jóval olcsóbb közel-keleti kőolaj, mert az olaj iránti kereslet állandóan meghaladja a kínálatot. A nyugat-európai mezőgazdaságot a tengerentuli termékek (pl. az új-zélandi vaj) nyomasztó konkurenciájától csak a parasztok érdekében létesült erősen diszkriminációs és protekcionista vámrendszer védi meg.

Az alábbiakból látni fogjuk, hogy az értéktörvénynek a politikai gazdaságtanban megállapított funkciói alapvetően változatlanok maradnak, csak bizonyos mértékig területi jelleget is nyernek.

Az értéktörvény funkciói:

a) Utólag és spontánul szabályozza a termelést. Tehát azt, hogy az egyes termelők mit termeljenek, a társadalom rendelkezésére álló munkát milyen arányban osszák fel az egyes termékek között. De az értékkel kapcsolatos fenti vizsgálódásból következik, hogy a termelők területi elhelyezkedését is befolyásolja, tehát nemcsak azt, hogy *mit*, hanem azt is, hogy *hol* termeljenek. Előző példánk b) esetében például B -ben megszűnik az illető áru termelése, mivel gazdaságtalanabb, mintha A -ból szállítanának. Több különböző terület esetén szintén az értéktörvény szabályozza azt, hogy a kedvező területekről *milyen messzire* tudják elszállítani az árut úgy, hogy az kiszorítja a helyi termelők (és más területek termelőinek) áruját, vagy pedig azzal (illetve azokkal) együtt létezik a piacon.

b) Differenciálja az árutermelőket. A korábbiakból látható, hogy nemcsak a fejlett vagy fejletlen termelési technika szerint differenciálódnak az árutermelők, hanem a technikától függetlenül a kedvező vagy kedvezőtlen földrajzi helyzet szerint is. Elképzelhető, hogy a kedvezőtlenebb helyen levő termelők közül átlagos, vagy annál valamivel jobb technikai színvonal esetén is tönkremennek, míg kedvező területeken az átlagos technikai színvonal alatt is termelhetnek. Mind az átlagosnál jobb technikai színvonal, mind az átlagosnál kedvezőbb földrajzi fekvés külön jövedelmet eredményez a termelőnek, amely a termelési, illetve területi szerkezet megváltozásával idővel elmúlik.

A termelők differenciálását tehát a gazdálkodás színvonala és a fekvésben fennálló különbségek *együttesen* végzik.

c) A technika fejlesztésére ösztönöz és kényszerít. Ezt azonnal kiegészíthetjük azzal, hogy *a fekvés javítására is ösztönöz*. Mivel a kedvezőtlen fekvésű termelők a konkurenciaharcban nagyon könnyen elbuknának, igyekeznek ezt földrajzi helyzetük javításával megelőzni. Már a korábbiakban le-szögeztük, hogy ez újratelepítéssel is mehetne, de ez a lehetőség erősen korlátozott, bár nyilván nem

kizárt, és egyes ágazatokban élhetnek is vele. Ennél valószínűbb és gyakoribb az, hogy a termelés bővítése helyett kedvezőbb területen végeznek beruházást. (De ez már tőkés tulajdonviszonyokat is feltételez.)

Leginkább azonban úgy képzelhető el a "fekvés" javítása, hogy a termelő olyan termelési profilt alakít ki, amely azon vidék sajátosságainak jobban megfelel. Az iparban ennek lehetősége bizonyos mértékig korlátozott, mivel egy termelő nem tud bármit gyártani, de a termelésbe belépő új termelő révén az arányeltolódás végbemehet. A mezőgazdaságban viszont az arányok közelítése az optimális-hoz akár évről évre is végbemehet. Így egyes vidékek fő mezőgazdasági terményei néhány évtized alatt teljesen kicserélődhetnek.

Mind az ipari termelő újratelepülésének, mind a mezőgazdasági termelő profilváltásának lehetősége elsősorban attól függ, hogy az illető ágazat mennyire állótokeigényes, illetve az állótokeken belül milyen az ágazat konkrét igényeire specializált eszközök aránya.

Az újratelepülés a textilipar esetén viszonylag könnyen végbemehet. (Pl. angliai üzemek áttelepedése Indiába, nyugat-európai üzemek Budapestre települése a két világháború között.) A gazdasági tényezők megváltozásával a chicagói husipar is áttelepült eléggé távoli városokba (Omaha, Sioux City, Indianapolis). Az áttelepülés lehetősége ki van zárva például a vaskohászat esetén. A dél-walesi vasércbányák kimerülésével gazdaságtalanná váló kohászati üzemeket a közeli kedvező telephelyek (pl. Cardiff) ellenére bezárták.

A mezőgazdasági profilváltást a magyar komlótermelés esetén (amely a kártevők elterjedése miatt egyre gazdaságtalanabb) a komlóföldeken beruházott nagyértékű állótoke akadályozza.

2.2 A TŐKÉS TERMELÉSI VISZONYOK HATÁSA A TERMELÉS TERÜLETI ELHELYEZKEDÉSÉRE⁵

Az eddigiekben vázoltuk az értéktörvény érvényesülését. Ez a marxi elméleti rendszerben az egyszerű áru-termelés viszonyaira vonatkozik. Mint ismeretes, az egyszerű áru-termelés soha nem volt uralkodó termelési mód, viszont belső törvényszerűségeinél fogva belőle fejlődött ki a *kapitalizmus*, éppen az értéktörvény érvényesülésének hatására. (Ebben fő szerepe az értéktörvény második funkciójának van, amely a termelők differenciálását végzi.)

ÉRDEKELLENTEK A TÁRSADALOMBAN

A *tőkés termelési viszonyok* legalapvetőbb jellemzője a termelési eszközök magántulajdona. A társadalom tagjainak egy *töredéke* rendelkezik sajátjaként azokkal az eszközökkel, amelyek az egész társadalom szükségletét vannak hivatva kielégíteni. Ezen kisebbség alkotja a tőkésosztályt, amelynek tagjai között természetesen vannak komoly érdekellentétek, de az alapvető érdekellentét a társada-

⁵ Az általános tárgyalásnál elsősorban a klasszikus kapitalizmus viszonyaival foglalkozunk, mivel a kapitalizmus későbbi fázisaiban (monopolkapitalizmus, állami monopolkapitalizmus) alapvetően ugyanazok a törvényszerűségek uralkodnak, illetve speciális törvényeik is a klasszikus kapitalizmus alapján érthetők meg a legkönnyebben. A kapitalizmus felső, módosult változatainak területi vonatkozásaival külön foglalkozunk.

lomnak termelési eszközökkel nem rendelkező részével, elsősorban a munkásosztállyal szemben áll fenn. A tőkés nemcsak a termeléssel kapcsolatban döntenek kizárólagosan, de a javak *elosztásánál* is ők részesülnek előnyben. Ez vonatkozik az *ujratermelés bővítésével* kapcsolatos döntésekre is, vagyis a tőkés döntik el, hogy a beruházások céljára rendelkezésre álló javakkal melyik iparág és *melyik körzet* termelését bővítsék. Már ebből is látható, hogy a kapitalizmusban a termelőerők elhelyezkedéséről a társadalom kisebbsége dönt a saját nevében, a saját érdekeinek megfelelően.

Mint már korábban jeleztük, a tőkés osztályon belül is elkülönültség és komoly érdekellentétek vannak, még ha ezek alárendeltek is a munkásosztállyal való szembenálláshoz képest. A tőkés sem közösségként birtokolják a termelési eszközök összességét, hanem az fel van osztva a tőkésosztály tagjai között. Ezért a termeléssel és a beruházással kapcsolatos döntéseket az egyes tőkés hozzák, a *saját* érdekeiknek megfelelően, nem áll felettük gyakorlatilag senki, aki döntéseiket befolyásolná, vagy éppen összehangolná. Ennek eredményeként az egyes termelőegységek közötti kapcsolat *anarchikus*, a beruházások ütemének változása, termelési ágankénti alakulása és *területi elhelyezése* spontánul megy végbe, és ez egyensúlyi zavarokhoz vezet. Mivel az elosztás természetéből kifolyólag a nemzeti jövedelem felhalmozásra kerülő része is az egyes tőkés tulajdonát képezi, a felhasználás nemcsak anarchikusan, hanem szétforgácsoltan megy végbe. Ez területileg abban nyilvánul meg elsősorban, hogy azokon a területeken, ahol a történelmi fejlődés során több termelőerő koncentrálódott - több jövedelem keletkezvén - a tőkés többet tudnak beruházni, mint az elmaradottabb területeken, ezért a területi különbségek állandóan nőnek. (Ez természetesen csak tendencia. A bankrendszer segítségével történő területek közötti tőkeáramlás - melyre korábban már utaltunk⁶ - ennek ellenható tényezője lehet, ha a fejletlen terület gazdaságos beruházási lehetőséget kínál.)

A fentiek nyomán megállapíthatjuk, hogy a kapitalizmusban a termelőerők térbeli elhelyezkedése nem a társadalom egészének érdekei szerint történik, hanem a tőkésosztály egyes tagjainak spontán viselkedése eredőjeként alakul ki, a burzsoázia érdekeinek megfelelően.

A TŐKÉSEK IPARTELEPÍTÉSI DÖNTÉSEI

Vizsgáljuk meg közelebbről, hogyan döntenek az egyes tőkés a gazdaság térbeli rendjét befolyásoló kérdésekben. A két alapkérdés: *hol és mit* termeljen? (A későbbiekből kiténik majd, hogy a "mennyit" kérdésre adott válasz is az előző kettőből következik.)

Könnyen belátható, hogy a két kérdés közül nemcsak annak van földrajzi jelentősége, hogy egy termelőegység hova települ, hanem annak is, hogy ott mit fog termelni, illetve ha már egy konkrét helyen termelt, hogy alakítja át profilját. Ez a döntés ugyanis befolyásolja az illető vidék gazdasági arculatát. Például egy kizárólagosan textil-ipari körzetbe települő új termelőegység azzal, hogy *oda* települ még csak azt befolyásolja, hogy a vidéken több terméket állítanak elő, de az, hogy az új üzem textilgyár vagy kohászati kombinát lesz, már döntő jelentőségű a terület gazdasága és a termelőerők országos területi rendje szempontjából.

⁶Lásd: 13. oldal

A tőkés közvetlenül egyéni *profitja maximalizálásában* érdekelt. Ennek kétféle utja van:

a) *Az árbevétel növelése.* Az árbevétel az eladott termékek mennyiségétől és árától függ.

Az eladható termékek mennyisége, azaz a vidék piacának felvevőképesége jelentős tényező a tőkés számára. Megfelelő kereslet teszi ugyanis csak lehetővé, hogy a termék áruvá, a használati érték értékévé váljon, ami a tőkés újratermelés nélkülözhetetlen feltétele. Ezért a tőkésnek meg kell vizsgálni, hogy a telephelytől elérhető távolságon belül mennyi (és mekkora vásárlóerőt képviselő) fogyasztó található, azaz tekintettel kell lenni a fogyasztók térbeli elhelyezkedésére. Természetesen ez nem csupán a lakosság földrajzi eloszlásának megvizsgálását jelenti. A fejlettebb vidékeken, ahol a lakosság jövedelme magasabb, vagy esetleg ahol a gazdagok élnek, pl. egy (nem közszükségleti) fogyasztási cikket termelő vállalat nagyobb keresletre számíthat, mint kevésbé fejlett vidéken. Ezáltal tendencia van arra, hogy a jobban ellátott vidék még jobban el legyen látva, az elmaradottabb vidék lakosságának helyzete viszont stagnál. Hasonló tendencia figyelhető meg azokban az ágazatokban is, amelyek nem közvetlen fogyasztásra termelnek, hanem "termelő fogyasztásra". Ugyanis a tőkés csak olyan beruházást hajt végre, amelynek termékeire már létezik kereslet, vagy biztosan számíthat rá a közeljövőben. Ez utóbbi már kockázatot jelent. A "kockázatos", több iparág által elhanyagolt terület továbbra is elhanyagolt marad, mivel nincsenek rajta olyan iparágak, melyek egymásnak piacot teremthetnek, és gyenge a lakosság fizetőképes kereslete is, amely a fogyasztási cikkeknek piacot teremtené. Így a tőkés viszonyok a területi színvonalkülönbséget nem hogy csökkentenék, de növelik. Emellett a tőkésnek nem általában sok fogyasztóra van szüksége a környezetében, hanem olyanokra, akik az ő termékét fogyasztják. Vagyis nem egy másik tőkését. Tehát a fogyasztók mellett a konkurensek térbeli elhelyezkedését is meg kell vizsgálni: a már termelő üzemek által kielégített kereslet mellett van-e még elég kereslet, illetve ha nincs, vállalkozhat-e a tőkés a meglévő vállalatokkal szemben éles konkurrenciaharcra?

Az árbevétel nagysága az eladott mennyiség mellett az *egységár* nagyságától is függ, melynek szintén vannak térbeli vonatkozásai.

Telephelyválasztás előtt a tőkés mérlegelheti az illető vidéken elérhető árat. Nyilván szívesebben választ olyan körzetet, ahol a termék ára magasabb. Azonban azt is figyelembe kell vennie, hogy ha ő is belép a termelésbe, a vidéken csökkenni fog az ár, a kínálat megnövekedése miatt. A csökkenés mértéke pedig nem okvetlenül arányos a korábban uralkodó árral.

Az ármozgás centruma természetesen az érték módosult formája: a termelési ár. A vállalkozó azonban megteheti azt, hogy a különböző helyen eladott termékekért különböző nagyságu árat kér, attól függően, hogy a termék mennyi szállítási ráfordítást igényel. Így elképzelhető az, hogy a vevőivel az eladó megfizetteti az odaszállítás teljes költségét. Ekkor telephelye közelében az alacsony ár⁷ miatt sok árut el tud adni, és ha ott nagy a népsűrűség, akkor ez különösen előnyös számára. Azonban ebben az esetben a legtávolabbi vevőket a magas ár⁸ miatt a konkurrencia könnyen elcsábíthatja.

⁷ Csak a (szűkebb értelemben vett, tehát szállítási költség nélküli) termelési költségek hatnak erre az árra, ezért termelőhelyi vagy gyári árnak (factory price) nevezik.

⁸ A termelőhelyi árnál a szállítási költséggel nagyobb, és így a telephely piactól való távolságától függő árat piaci árnak (market price) nevezik.

Egy másik lehetőség az, hogy a termelő mindenhol egyforma áron kínálja áruját, azaz minden vevővel megfizetteti az *átlagos* szállítási költséget. Ebben az esetben a távolabbi vevők elvesztésétől kevésbé kell tartania, viszont a közelben kisebb lesz a kereslet.

E két szélső esetet kell mérlegelnie tehát a tőkésnek területi árpolitikája kialakításakor. Valószínű, hogy a kettőnek valamilyen súlyozott átlagát fogja választani úgy, hogy negatívumaik a legkevésbé érvényesülhessenek. A telephelytől távolodva tehát növekedni fog az ár, de nem olyan mértékben, mint ezt a szállítási ráfordítás indokoltta tenné. A piacterület különböző pontjain fennálló árak *átlaga* azonban mindig a *termelési ár* lesz.

Már az eddigiekből is kitűnik, de érdemes külön leszögezni, hogy telephelye közvetlen közelében minden termelő viszonylagos monopolhelyzetet élvez.

A mai gyakorlatban a termelés és az eladás monopolizáltsága következtében egy országon, illetve gazdaságilag integrált országcsoporton belül a vállalatok területileg kiterjedt egységes termelő- és elosztóhálózatot hoznak létre, ami területileg egységes árral jár együtt, függetlenül az adott áru szállítási távolságától. Ezzel szemben a másik végét: a szállítási költség teljes hozzáadása a termelőhelyi árhoz általában egyedileg forgalmazott, nagy költséggel szállítható, illetve távoli országokba vagy más kontinensekre eladott áruk esetén gyakori.

b) *A költségek csökkentése.* Mint az előző alfejezetben említettük⁹, a termelési ráfordításokat és így a termelési költségeket is két fő csoportra érdemes osztani földrajzi szempontból: a szállítással és az előállítással kapcsolatos költségekre.

Milyen *szállítási költségek* merülhetnek fel? Minden termelési folyamathoz szükség van bizonyos mennyiségű munkaerőre, energiahordozóra vagy energiára, alapanyagra és félkésztermékre. Emellett a késztermékeket el kell szállítani a fogyasztóhoz. Akár a tőkés fizeti a szállítási költséget, akár a fogyasztóra hárítja, mindenképpen érdekelt ennek minimalizálásában. A fogyasztóra hárítás esetén ugyanis a nagyobb ár csökkenti a keresletet. A probléma a tőkés számára úgy merül fel, hogy a termeléshez szükséges bizonyos számú tényezőt arról a helyről, ahol rendelkezésre állanak (illetve arra a helyre, ahol el lehet őket adni) a termelés helyére (illetve a termelés helyéről) el kell szállítani, minél kisebb költséggel. Bonyolítja a problémát, hogy a szállítandó tényezők (munkaerő, energia, alapanyag, félkésztermék, késztermék) általában különböző ráfordításokkal szállíthatók, és a ráfordítások nem egyenesen arányosak a távolsággal. Azt mindenképpen mondhatjuk, hogy a szállítási költségek csökkentésének követelménye a szállítási utvonalak, közlekedési csomópontok közelébei. törtendő telephelyválasztásra ösztönöz.

Az *előállítási költségek* területi változékonysága részben a *természeti-földrajzi* viszonyokkal kapcsolatos¹⁰. Mint már említettük, ennek a legkisebb szerepe a feldolgozóiparban, a legnagyobb a kitermelőiparban van, míg a mezőgazdaság e kettő között foglal helyet. A tőkésnek telephelyválasztáskor tehát mérlegelnie kell a számára kedvező, vagy kedvezőtlen természeti feltételeket, pl. a bá-

⁹ Lásd: 9. old.

¹⁰ Lásd: 10. old.

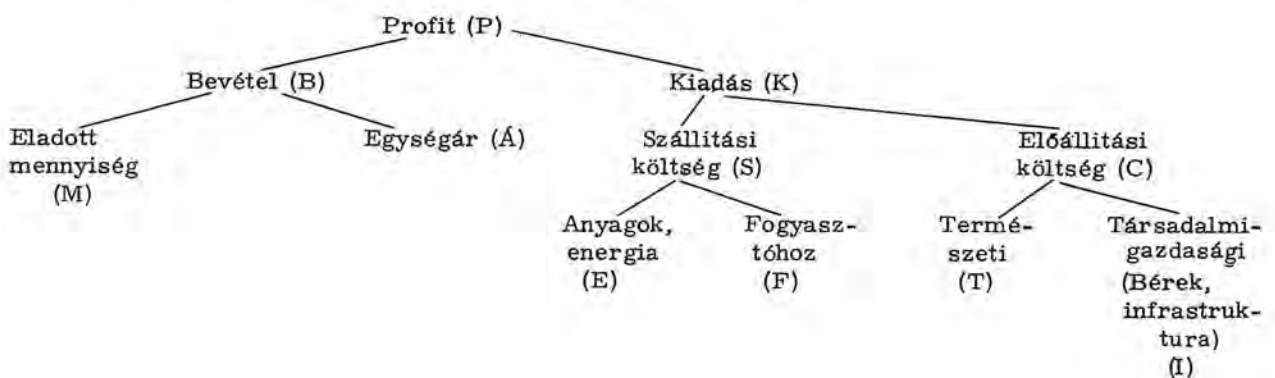
nyászatban a termék mélységét, elhelyezkedését, a fölötté elhelyezkedő rétegek minőségét; a mezőgazdaságban az éghajlatot, a talaj minőségét és a domborzati viszonyokat stb.

Bár az előző alfejezetben az elméleti megközelítés során az előállításra csak a természeti-földrajzi környezet hatását ismertük el, lévén a társadalmi-gazdasági tényezők (munkaerő, energia, víz, stb.) valamennyien többé kevésbé szállíthatók, az egyes tőkés számára - ha tőkeerejét meghaladja - ennek a "szállíthatóságnak" nincs nagy gyakorlati jelentősége. Ezért az ő döntésénél a szállítási költségeken és a termelési tényezők által befolyásolt előállítási költségeken kívül figyelembe kell venni a *társadalmi-gazdasági tényezők* által befolyásolt előállítási költségeket is, illetve azok területi változékonyságát. Nemcsak a munkabér változik vidékenként, hanem a munkaerő szakképzettségi viszonyai is. A tőkés érdeke az, hogy viszonylag alacsonyabb bérért termelékenyebb munkaerőt kapjon. Ez egyáltalán nem teljesül az elmaradottabb, valódi vagy rejtett munkanélküliségtől sújtott területeken, főleg a szakképzettség hiánya miatt. A tőkés ipartelepítési érdekei ezért ebből a szempontból is ellenkeznek a társadaloméval, és a területi elmaradottság növekedéséhez vezetnek.

A munkaerő mellett a másik fontos társadalmi-gazdasági telepítési tényező az infrastruktúra. Fogalmaink szerint ide tartozik mindaz, ami a termelés közvetlen igényein (munkaerő, állóeszközök, anyagok) kívül a termelés folytatásához nélkülözhetetlen: villany, gáz-, vízszolgáltatás-, közlekedési hálózat, település a lakóépületekkel és a lakosság ellátásához szükséges intézményekkel, stb. Ezek általában nagyvolumenű lassan megtérülő beruházásokat igényelnek, általában a vállalkozók nem hozzák létre őket "mellékesen", vállalatuk járulékos beruházásaként.¹¹

Az infrastrukturális létesítményeknek természetükből kifolyólag koncentráltan kell települni. Ezért az infrastruktúra léte vagy nem léte és színvonala döntő jelentőségű a tőkés telepítési döntése szempontjából (az iparban, a mezőgazdaságban és a kereskedelemben egyaránt.) Akkor is, ha a társadalom érdeke elmaradott *infrastrukturájú* területeken kívánna meg a fejlesztést (átmenetileg alacsonyabb profit mellett) a *tőkést* érdeke a fejlett *infrastrukturájú* területek túlzott kihasználására ösztönzi.

Az eddig leírtakat egy ábrával próbáljuk áttekinthetővé tenni:

¹¹ Megfelelő profitkilátások esetén az infrastruktúra telepítése az egyéni tőkés számára is gazdaságos lehet, amire számos példa van. (Pl. Utah államban a Geneva Steel Plant kohászati kombinát a sivatagba települt, így minden szükséges létesítményt egyidejűleg létre kellett hozni.) A gyarmatokra települő tőkésék is gyakran maguk hozták létre az infrastruktúrát a beruházással egyidejűleg, illetve azt közvetlenül megelőzően.

A profit elemeire bontva tehát:

$$p = B - K = M \cdot \dot{A} - (S+C) = M \cdot \dot{A} - [(E+F) + (T+D)]$$

A tőkés természetesen a profit maximalizálásában érdekelt, a profit elemeinek fenti részletes tárgyalása csak arra igyekezett rámutatni, hogy az egyes tényezők milyen irányban befolyásolják a tőkést.

A korábbiak alapján a tőkés telephelyválasztásáról összegzésképpen elmondhatjuk, hogy mivel

- a) érdekei nem egyeznek a társadaloméval (legfeljebb részben),
- b) korlátozott információkkal és előrelátással rendelkezik,

- döntésénél *saját pillanatnyi* érdekeit tartva szem előtt fokozza a területi szintkülönbségeket (gazdasági fejlettség és életszínvonal tekintetében), és társadalmi szempontból optimálisnál rosszabb viselkedést tanúsít, mivel a már jól kiaknázott területek kihasználását fokozza, a feltáratlan, kihasználatlan területeket, amelyek kihasználása hosszú távon előnyös lenne a gazdaság számára, elhanyagolja.

A fentiekben a profit maximalizálásáról beszéltünk. Természetesen minden tőkés *saját* profitja maximalizálására törekszik, és ez az értéktörvény hatására az átlagprofit körüli szintre kényszeríti a különböző profitokat. Az értéktörvény a kapitalizmusban nem az érték, hanem a *termelési ár* segítségével fejt ki funkcióját, de ez, akár csak az egyszerű ártermelésben az érték¹² helyi értelmet nyer.

A TERMELŐERŐK KONCENTRÁCIÓJÁRA HATÓ TÉNYEZŐK¹³

A termelőerők földrajzilag nagyon egyenetlenül helyezkednek el. Ennek magyarázata lehet egyrészt a történelmileg kialakult településhálózat, másrészt a természeti források egyenetlensége. De a termelőerők koncentrálódása olyan törvényszerűség, amely a fenti okok nélkül is érvényesül, sőt a modern időkben egyre inkább így történik. Az alábbiakban azokat a hatásokat vizsgáljuk meg, amelyek a termelésen kívüli tényezőktől függetlenül a koncentráció irányába hatnak:

a) *Volumenhatás.* Minden adott technológiához, adott termelési feltételekhez tartozik egy optimális sorozatnagyság. Ez általában nagyobb szokott lenni, mint amekkora üzemek az adott időben működnek. Az optimális sorozatnagyságra való törekvés ezért a termelőket a termelőerők koncentrá-

¹² Lásd: 16. oldal

¹³ A koncentrációra és dekoncentrációra ható tényezők alábbi rendszerezése W. Isard (1962) nevéhez fűződik.

lására kényszeríti - azonos termék viszonylatában. Így pl. ha egy tőkésnek egy városban van már üzeme, inkább azt bővíti kétszeresére - ha így közeledvén az optimális sorozatnagysághoz csökkenteni tudja az átlagköltséget - mint, hogy egy másik városban létesítsen egy új üzemet. Ezzel természetesen megnőhet a szállítási költség, pl. a fogyasztóhoz való szállítás miatt, de a termelési költség csökkenése ezt bőségesen ellensúlyozza.

Két különböző tőkessel ugyanez akkor fordulhat elő, ha egyébként a termelőerők fejlettségi szintje már megköveteli a társulást - a tőkekonzentrációt - vagyis a monopolkapitalizmus irányába való fejlődést.

b) *Lokalizációs hatás.* Azonos profilu vállalatok egy helyre településére akkor is tendencia van, ha nem olvadnak össze. Ugyanis így válik lehetővé az iparág által speciálisan igényelt források: a megfelelő szakképzettségű munkaerő, az energia, a speciális alapanyagok, segédanyagok és kiegészítő létesítmények gazdaságos kihasználása, ezáltal a hozzájuk fűződő költségek csökkentése.

c) *Az infrastrukturális hatás* a lokalizációs hatással szemben nemcsak azonos profilu üzemekre vonatkozik. Az infrastruktúrához tartozó létesítmények megléte ugyanis termelési profilra való tekintet nélkül vonz minden iparágat, mivel lehetővé teszi az infrastruktúrális ágazatokhoz fűződő költségek csökkentését.

A TERMELŐERŐK DEKONCENTRÁCIÓJÁRA HATÓ TÉNYEZŐK

A természeti erőforrások szétszórtsága már önmagában is elősegíti a termelőerők területi dekoncentrációját. Sőt ennek következtében a szállítási költségek minimalizálásának követelménye szintén arra készteti a termelőket, hogy mindegyik a maga szempontjából a legkedvezőbb helyet foglalja el a források és a fogyasztók között.

Ha a nyersanyagforrások változatosságától eltekintünk, akkor is találhatóak a termelőerők dekoncentrációja irányába ható erők.

a) *A tevékenység túl nagy szintjének negatív hatása.* A korábbiakban a volumenhatást a koncentráció irányába ható erőként említettük. Ez csak az optimális sorozatnagyság eléréséig van így. Utána arra van tendencia, hogy a termelés bővülése új üzem alapításával menjen végbe, és az esetek jelentős részében ennek optimális telephelye nem a már meglévő üzem szomszédságában lesz.

b) A termelőerők túlzott koncentrálódása esetén az egyre *emelkedő telekár* és a *szolgáltatások növekvő ára* ösztönzi a tőkéseket arra, hogy más vidékre települjenek. Ezen költségek emelkedése természetesen lehet normális gazdasági jelenség is: mutatja a terület túlzott kihasználását. De tőkés viszonyok között nem biztos, hogy helyes gazdasági ösztönzést ad: a szolgáltatások és a telkek növekvő ára lehet spekuláció, vagy a monopóliumok politikájának eredménye is.

c) *A létfenntartási költségek megnövekedése agglomeráció esetén.* Agglomeráció létrejötténél nemcsak nagymennyiségű termelési eszköz, de sok ember is koncentrálódik viszonylag kis területen. A vidék mezőgazdasági területei is jelentős részben áldozatul esnek az ipar és a lakótelepek terjeszkedésének. Mindez a létfenntartási költségek nagymérvű megnövekedéséhez vezet, ami szükségképpen a munkabérek emelkedését eredményezi. Mivel ez az emelkedés független a magasabb szakképzettségtől, a tőkést arra ösztönzi, hogy az agglomeráción kívül települjön.

A TERMELŐERŐK TÉRBELI ELHELYEZKEDÉSÉNEK SAJÁTOSÁGAI A TÖKÉS MEZŐGAZDASÁGBAN

Amit az előző fejezetben az értéktörvény érvényesülésével kapcsolatban, illetve később az ipari tőkés telephelyválasztásával kapcsolatban mondtunk, általában érvényes a mezőgazdaságra is.

Azért érdemes mégis külön foglalkozni a mezőgazdaság viszonyaival, mert ezen gazdasági ágban a feldolgozó iparnál sokkal jelentősebb mértékben érvényesül a természeti-földrajzi környezet hatása, és az újratelepülés, illetve a tőkék átcsoportosulása még az iparnál is nehezebben mehet végbe.

Másrészt - míg az ipari telephelyek a térben pontszerűen léteznek - a mezőgazdasági telephelyek kiterjedt (szabályos vagy szabálytalan) síkidomok formáját veszik fel.

A mezőgazdaságban a földrajzi helyzettől függő jövedelemkülönbségeket (tehát a különböző földjáradékot¹⁴) a következő tényezők alakítják ki: éghajlat, talaj, domborzat, fekvés¹⁵. Ez utóbbin a fogyasztópiactól, illetve a termelőeszközök beszerzési helyétől való távolságot értjük. A mezőgazdasági termelés térbeli elhelyezkedését ez a négy tényező együttesen alakítja ki.

A mezőgazdasági termelő számára nem az a fő kérdés, hogy hova települjön, mivel a jó földek szűkössége telephelyét általában determinálja, hanem az, hogy mit termeljen. Nyilván azt fogja termelni, ami az adott területen (és adott eszközökkel) a legnagyobb jövedelmet biztosítja.

Egy-egy kisebb összefüggő területen általában ugyanaz a termék vagy termékkombináció termelése a legelőnyösebb. Így alakulnak ki pl. kisebb-nagyobb kukoricatermelő, búzatermelő stb. területek. Meddig terjednek ki ezek a területek, és hol lesz a határuk? Két termék területének határán teljesülnie kell annak a feltételnek, hogy a profitráta mindkét termékre egyenlő, onnan egyik irányba távolodva az egyik termék esetén nagyobb a profitráta, a másik irányba távolodva pedig a másik esetén.

Mitől függ, hogy a határtól eltávolodva milyen termék esetén lesz a profitráta a legnagyobb? A különféle termékövezetek elhelyezkedésére sematikus választ nem lehet adni, mivel a négy tényező (éghajlat, talaj, domborzat és fekvés) együttes hatása számít, ezek gyakran egymás rovására hatnak, de még egyértelmű fontossági sorrendet sem lehet közöttük felállítani.

¹⁴ Lásd: Bertóti L., Erdős T. (1970), 207-212 old.

¹⁵ *Fekvésen* itt és a továbbiakban a gazdaság különböző objektumaitól (elsősorban az illető termék piacától és a hozzá szükséges termelőeszközök beszerzési helyétől) való távolságot értjük, de a fogalom tartalmazza a közlekedési hálózat sűrűségét, minőségét és általában mindazt, ami nem az illető földrajzi pont lokális tulajdonságait, hanem szűkebb és tágabb földrajzi környezetéhez való viszonyát jelenti.

Ha csak a fekvés hatását nézzük, és a három természeti tényezőt változatlanoknak tekintjük, akkor néhány tétel megfogalmazható:¹⁶

a) Egyenlő termelési költségek esetén a piachoz közelebb azt a terméket, vagy termék-kombinációt termelik, amelynek területegységre eső sulyhozama nagyobb - pontosabban: területegységre eső termékének szállítási költsége nagyobb. Bizonyításként röviden csak annyit, hogy mivel a szállítási költség a bevételből jelent levonást, a drágábban szállítható terméket a piachoz közelebb érdemes termelni.

b) Területegységre eső azonos sulyhozam esetén két termék közül azt termelik a piactól távolabb, amelynek termelési költsége nagyobb. Ennek az a magyarázata, hogy a határon az egyenlő profitráták miatt a nagyobb termelési költségekhez nagyobb profitnak kell tartozni. A piactól távolodva a szállítási költség egyenlő mértékben csökkenti mindkét profitot, és belátható, hogy a profitráta azon termék esetén csökken kevésbé, amelyhez a határon a nagyobb profit és nagyobb termelési költség tartozott.¹⁷

A valóságban természetesen sok "piac" van, ami ezen törvények működését nagyon bonyolultá teszi. A természeti tényezők hatását pedig a fenti törvényekre úgy érvényesíthetjük, hogy egyforma helyzetben levő földek közül a termékenyebbet közelebbinek, a kevésbé termékeny földet távolabbinak tekintjük, ugyanis a föld termékenységének egyrészt hozamnövelő, másrészt költségcsökkentő hatása van. Ennek következtében pedig több szállítási költség mellett is nyereséges a termelés.

Mint említettük, egy-egy övezetben soha nem egyféle terményt, hanem többet egyszerre termelnek. Ez sok esetben elkerülhetetlen, mivel vannak termékek, amelyek csak együtt termelhetők, pl. gyapju és birkahus, buza és szalma, de azért is, mivel a mezőgazdasági termelés egyes ágai igénylik más mezőgazdasági termékek termelését: pl. az állattenyésztéshez érdemes helyben, üzemen

¹⁶ Ezen tételek eredetileg J. H. von Thünen (1875) nevéhez fűződnek.

¹⁷ Az övezetek határán a feltétel szerint

$$\frac{m_1}{c_1 + v_1} = \frac{m_2}{c_2 + v_2} \quad \text{és} \quad (c_1 + v_1) < (c_2 + v_2)$$

ebből: $m_1 < m_2$

A piactól távolodva egy adott távolságra a szállítási költség mindkét esetben k . A fenti feltételek mellett

$$\frac{m_1 - k}{c_1 + v_1} < \frac{m_2 - k}{c_2 + v_2}, \quad \text{tehát a piactól távolodva}$$

a második termék profitrátája nagyobb.

belül megtermelni a növényi táplálékot, a növénytermesztés által igényelt állati trágyát szintén. A munkaerő egyenletes kihasználása szintén csak komplex termékrendszer esetén lehetséges.

Mennyire befolyásolják a mezőgazdasági termelőt ez utóbbi követelmények? A minél nagyobb profit utáni hajszája könnyen háttérbe szoríthat ilyen ésszerű megfontolást. A kapitalizmusban elég gyakori, hogy a tőkés termelők vagy bérlők monokulturás termelést valósítanak meg egy területen, azaz szinte kizárólag egyetlen terméket termelnek. Elképzelhető, hogy a környéken a lakosság vásárlóereje gyenge, így érdemesebb exportra termelni a legjobban eladható terméket, és a tőkés számára "kifizető", ha a vidék inkább élelmiszerellátási zavarokkal küzd.

Gyakori, hogy a tőkést (különösen a bérlőt) a nyereség kilátásai hosszú távon kevésbé érdeklik. Ez esetben elhanyagolja a talajerőutánpótlást és a talaj megfelelő gondozását, nagyfokú leromlást és eróziót idézve elő. A tőkés jellegű rablógazdálkodás a társadalomnak évtizedekre nagy károkat okozhat.

Mindezekhez hozzájárul az, hogy a tőkés vállalkozót nem érdekli különösebben az agrármunkaerő állandó foglalkoztatottsága. Ennek következtében (ha egyébként is előnyös számára) könnyen hajlik olyan termékstruktúra létrehozására, amely az évnek csak rövid időszakában tudja a teljes munkaerőt foglalkoztatni. Annál is inkább, mivel az ilyen "rejtett munkanélküliség" alkalmas a bérek leszorítására.

Az eddigiekben megvizsgáltuk, hogyan befolyásolják általában a tőkés termelési viszonyok a profitérdekeltségen keresztül a mezőgazdaság térbeli rendjének legfontosabb elemét, a termékstruktúrát.

Más, nem kevésbé fontos hatások is érvényesülnek ezen kívül: a belterjesség, a technikai színvonal, a mezőgazdasági tőke szerves összetétele, az üzem nagyság, a gazdaságok átlagos földterülete stb., de ezek területi különbségei is majdnem teljes egészében visszavezethetők a termelési viszonyokra.

A belterjesség, a technikai színvonal és a tőke szerves összetétele a kapitalizmus fejlődésével növekszik, de egy adott időpontban vidékenként - a különböző termelési profilnak megfelelően - széles skálán mozog. Például 1900-ban az USA mezőgazdaságában a fő termelési típusok szerint így alakult néhány - a gazdálkodás színvonalát tükröző - mutató¹⁸:

Farmcsoportok a fő jövedelemforrás szerint	Az egész föld 1 acre-jére jut átlagosan (dollárban)		
	Bérmunkára	Trágyára	Eszközök és gépek értéke
	fordított kiadás		
Széna és gabonaneműek	0,47	0,04	1,04
Vegyes kulturák	0,35	0,08	0,94
Állattenyésztés	0,29	0,02	0,66
Gyapot	0,30	0,14	0,53
Főzelékfélék	1,62	0,59	2,12
Gyümölcs	2,46	0,30	2,34
Tejtermékek	0,86	0,09	1,66
Valamennyi farm átlagában	0,43	0,07	0,90

¹⁸ V. I. Lenin (1951) 67. old.

Az egyes tájakon a fő termékek aránya különböző¹⁹:

Tájak	Gyapot, dohány	Gabona	Széna és takarmány	Gyümölcs
Észak	.	62,6	18,8	.
Dél	46,8	29,3	5,1	.
Nyugat	.	33,1	31,7	15,5

Igy az USA egyes vidékein különbözőek a belterjesség mutatói²⁰:

Vidék	Egy acre megművelt földre kiadás (dollárban)		A farm egy acre földjére eső eszközök és gépek értéke (dollárban)
	Bérmunkára	Trágyára	
Uj-Anglia	4,76	1,30	2,58
Közép-Atlanti	2,66	0,62	3,88
Központi észak-keleti	1,33	0,09	2,28
Központi észak-nyugati	0,83	0,01	1,59
Dél-Atlanti	1,37	1,23	0,95
Központi dél-keleti	0,80	0,29	0,71
Központi dél-nyugati	1,03	0,06	0,92
Hegyvidék	2,95	0,01	0,83
Csendes óceáni	3,47	0,10	1,29
USA	1,36	0,24	1,44

Lenin részletes vizsgálódással igazolja, hogy minél belterjesebb egy vidék, annál kisebb az átlagos farmnagyság, annál kisebb farm tekinthető nagyüzemnek. A belterjesség az árutermeléssel együtt először a városok közelében terjed el, ezt nemcsak az ottani kulturák mutatják (zöldség- és gyümölcsstermesztés, tejtermelés), hanem a termésátlagok is, amelyek az USA esetében a sűrűn lakott és legjobban iparosodott Uj-Angliától távolodva csökkennek. A belterjességre való áttérés időszakában a fejlődés sok esetben a farmnagyság csökkenésével jár (a szükséges tőkét a föld egy részének eladásával teremtik elő, illetve ugyanakkora tőke belterjesebb gazdálkodás mellett kisebb területet igényel); a nagyüzem kisebb területen valósul meg.

Hasonló jelenségek figyelhetők meg Oroszországban is.²¹ A központi, feketefölddel rendelkező területekről a gabona kiszorul az ujonnan benépesült, gyarmatosított vidékekre, helyét kapásnövények foglalják el, a városok közelében pedig zöldség, tejtermelés és ipari növények.

¹⁹ Uo. 11. old. (1909-es adatok)

²⁰ Uo. 32-36. old. (1909-es adatok)

²¹ V.I. Lenin (1956)

E két nagy területű országban a századfordulóra kialakult térbeli rend tendenciájában emlékeztek a Thünen-körökre²², illetve azok dinamizált változatára²³.

A mezőgazdaság kapitalizálódása majdnem minden országban elmarad az iparé mögött. (A mezőgazdaság volt a feudalizmus fő gazdasági ágazata.) Az ipar közvetlenül a kisárutermelésből alakul ki, amely feudális jelenségektől mentes volt, a mezőgazdaságban pedig a feudális csökevények még sokáig megmaradnak. Ezért ezek hatását is érdemes röviden megvizsgálni.

A paraszti tömegek röghözkötése a feudalizmus idején is gátolta a technika fejlődését. Ha a jogszerinti röghözkötés megszűnik, szerepét átveszi a részesbérlet rendszere, amelyet néha földosztások erősítenek meg. Az új röghözkötés a parasztokat az életképtelen kisgazdasághoz láncolja, s eközben a nagybirtok, vagy a gazdagparaszt számára állandó, olcsó munkaerőt jelentenek. Ezek a viszonyok nem mentesek a középkori-típusú uzsorától sem, a technikai színvonalat pedig (akárcsak a feudalizmusban) alacsony szinten állandósítják.

Ilyen jelenségek figyelhetők meg az orosz feudalizmus legtipikusabb területein: a feketeföld övezetben, valamint az amerikai Délen is, ahol a rabszolgaság megszüntetése után a nagybirtokok egy részét eladták a négereknek, de a "tisza" kapitalista területeken is ilyen helyzetet idéz elő a termelők differenciálódása, aminek során a leggyengébbek az önálló gazdálkodás szintje alá süllyedve bérmunkássá válnak, gyakran a részesbérlet fokozatán keresztül. (Megfelelő ipari fejlettség esetén - a nagy kereslet és a fölös munkaerő elszívása miatt - az ilyen "feudális" jelenségek nem bizonyulnak tartós visszahúzó tényezőnek.)

A kapitalista fejlődés *előzményei* tehát a korábban egységesen tárgyalt viszonyokat módosíthatják:

1. Városok, ipari körzetek közvetlen közelében kialakuló belterjes mezőgazdasági területek. A piac és a termelőeszközök beszerzési helyének közelsége (még feudális előzmények esetén is) kifejleszti az árutermelést, s ezáltal a kapitalizmust. A piaci versenyképességet a magas földjáraadék sem tudja akadályozni. (Ilyen például a Moszkva és Pétervár közötti terület, illetve Uj-Anglia és a Közép-Atlanti vidék.)

2. Ipari területektől távolabb lévő, feudális maradványokkal terhes vidékek. A félf feudális, kisüzemi módszerekkel dolgozó nagybirtok, az életképtelen kisbirtok és a részesbérlet vidéke. Az árutermelés fejlődésnek indul, de az olcsó munkaerő miatt a technika nagyon lassan fejlődik. (Oroszország történelmi, feketeföldü területeinek nagy része, illetve az amerikai Dél.)

3. Feudális maradványoktól mentes, ujonnan gyarmatosított vidék. A mezőgazdasági tőke szabad vadászterülete. Viszonylag nagy területű gazdaságok jönnek létre extenzív kulturákkal, de erősen gépesítve. A földjáraadék nagyon alacsony, ezért a földterület nem szab gátat újabb és újabb gépek és bérmunka alkalmazásának. (Oroszország déli és Volgán-tuli területei, illetve az USA nyugati része.)

²² J. H. von Thünen (1875)

²³ v. ö. Teleki P. gróf (1936) és Szabady B. (1971)

TERÜLETI EGYENSÚLY ÉS NÖVEKEDÉS A TŐKÉS RENDSZERBEN

Az ujratermelésnek minden termelési módban bizonyos egyensúlyi feltételei vannak. Tőkés termelési viszonyok között az egyensúly csak az egyensúlytalan állapotok átlagaként létezik. Az egyensúlyra törekvés azonban általában megvan a gazdaságban, ezért érdemes foglalkozni az egyensúly feltételeivel, amelyek közül mi most csak a térbelieket tekintjük.

Általában a termeléshez szükséges különböző tényezők megfelelő aránya - köztük a munka-tőke arány - nemcsak országosan, hanem területileg is fontos.

Nehezen szállítható, vagy romlandó áruk termelésének térbelileg viszonylag egyenletesen kell elhelyezkedni ahhoz, hogy a lakosság igényei kielégíthetők legyenek. Kapitalista érdekeltségi viszonyok mellett, ahol a gazdasági döntéseket elsősorban a kereslet és a kínálat jelenlegi nagysága befolyásolja, ilyen elhelyezkedés csak véletlenszerűen jöhet létre, mivel a fogyasztási igény és a fizetőképes kereslet általában elszakad egymástól.

- A tartósítási eljárások és a szállítási technika fejlődésével a romlandó és a nehezen szállítható áruk termelése egyenletes területi elhelyezésének követelménye egyre gyengébben érvényesül, de az élelmiszeripar területi elhelyezkedése a legtöbb országban még ma is nagyon egyenletes. Magyarországon például majdnem minden járásban található valamilyen élelmiszeripari üzem. Ezzel szemben az USA-ban a saláta termesztés túlnyomó része a Kaliforniai Salinasban van (400.000 ha), míg régebben egyenletesen helyezkedett el, főleg a nagyvárosok környékén koncentrálódva. -

A termelőerők térbeli rendje mindig feltételez bizonyos szállítási szükségletet. Egyensúlyi követelmény az is, hogy a szállítási kapacitás összhangban legyen a szállítási szükséglettel, tehát a megfelelő szállítási utvonalak és eszközök a megfelelő földrajzi pontok között a kívánt mennyiségben rendelkezésre álljanak.

Az egyes területek gazdasági növekedését jelentősen befolyásolják az ott található nyersanyagok és a természeti feltételek. A terület népsűrűségének nagysága mutatja egyrészt a jelenlevő munkaerőt, másrészt a fogyasztói keresletet, bár az utóbbit lényegesen befolyásolja a jövedelem színvonal és különböző rétegek közötti megoszlása is. A rendelkezésre álló nyersanyagok, munkaerő és kereslet vonzzák a tőkés beruházókat, így a terület gazdasági fejlődésére jó hatással vannak.

Figyelemre méltó azonban, hogy egy területen a fölös munkaerő jelenléte, ha az nem párosul szakképzettséggel, elsősorban a munkaigényes, alacsony technikai színvonalu, extenzív ágazatokat vonzza, ami viszont az elmaradottság konzerválásához vezet.

A fentiekből az is következik, hogy az elmaradottabb területeken a munkanélküliség vagy a szakképzetlenség miatt alacsony a munkabér és az életszínvonal. A tőkés beruházási érdekeltség nem hat szükségképpen az életszínvonal területi különbségeinek kiegyenlítésére: az extenzív fejlesztés és az azzal járó alacsonyan tartott munkabérek lehetőségének következtében.

A MONOPÓLIUMOK KIALAKULÁSÁNAK HATÁSA

A monopolkapitalizmus kialakulása némileg módosítja a tőkés rendre jellemző törvényszerűségeket. A néhány monopólium tudatos termelési és árpolitikát valósít meg. Emellett megszűnik a tőkék "demokráciája", a monopóliumok hátrányos helyzet elfogadására kényszerítik a kisebb tőkéseket. A konkurrencia a régi árharc helyett új formákat ölt, már nem okvetlenül az a győztes, aki jobban és olcsóbban termel.

Ily módon a monopolkapitalizmusban az értéktörvény érvényesülése is csorbát szenved és nem tudja betölteni korábbi funkcióját. Ez vonatkozik az első alfejezetben kifejtett területi funkciókra is. Azt, hogy ezek a funkciók általában hogyan módosulnak, természetesen nehéz lenne meghatározni. Annyi bizonyos, hogy hatásuk előnyösen vagy hátrányosan is megváltozhat, attól függően, hogy a területen uralkodó monopóliumnak vagy monopóliumoknak mi az érdekük.

A monopóliumos megegyezések következtében az egyes területek közötti árkülönbségek nagyobbak is lehetnek, mint a két terület közötti szállítási költség. A szállítási költség kiküszöbölésének jellegzetesen monopolista módja az úgynevezett "fuvarbázis" (basing point), amelyet például a világpiacra kerülő nyersolajnál alkalmaznak: a vételárban a szállítási költséget minden esetben Houston kikötőjétől számítják.

Az értéktörvény utólagos és spontán termelészabályozó funkcióját - amelynek működése egyébként is nehézkes és bizonytalan - a monopóliumok erősen legyöngíthetik, elsősorban a monopóliár segítségével, amely eltérhet a termelési ártól. Akármennyire azonban mégsem térhet el, így az értéktörvénynek ez a funkciója nem tűnhet el teljesen, de a monopóliumok így módon akadályozzák a termelőerők (tendenciaszerűen) optimális elosztását a termelési ágak, valamint az egyes vidékek között.

Az értéktörvény második funkciója, amely az árutermelők differenciálására irányul, a monopóliumok létrejötte után szintén erősen hatását veszti. A termelőerők ugyanis már differenciálva vannak aszerint, hogy monopolisták vagy nem monopolisták, a technikai fejlettség és a helyzet hatása legfeljebb a közel egyenlő tőkerejű termelőkre fejt ki differenciáló hatást.

Ebből az is következik, hogy az értéktörvény harmadik funkciója, amely a technika (és a fekvés) javítására ösztönöz szintén nagyon gyengén hat. Bár a monopóliumok is érdekeltek a technika és a fekvés javításában, konkurrencia híján nincsenek rákényszerítve, ezért viszonylag lassu ütemben hajtják végre.

A monopolkapitalizmus idején tehát az ország területi "deformálódása" "magasabb fokú tudatosság" mellett jön létre, mint a kapitalizmus korábbi időszakában. Ez a tudatosság nem jelent változást abban az értelemben, hogy a társadalom szempontjából jobb vagy rosszabb legyen a termelőerők térbeli rendje. Csak azt jelenti, hogy a monopolista inkább "felülről" nézi a gazdaságot, mint a klasszikus tőkés, döntéseinek hatása nagyobb, és saját érdekeit jobban tudja érvényesíteni.

AZ ÁLLAMI MONOPOLKAPITALIZMUS HATÁSA

Mint az előbbiekből is kitűnik, a monopolkapitalizmus idején a tőkés gazdaság működése egyre nehézkesebbé válik; a kapitalizmus ellentmondásai egyre jobban kiéleződnek. Ezért a tőkés összességének érdekeit képviselő tőkés állam kénytelen a legmagasabb szintről beavatkozni a gazdasági életbe, így jön létre az állami monopolkapitalizmus. Az állam megpróbál a kapitalizmus végső-kig kiéleződött ellentmondásainak - közöttük a területi ellentmondásoknak - mozgásformát biztosítani, és így meghosszabbítani a tőkés rend létét.

Az állami monopolkapitalizmus kialakulásával módosulnak a termelési viszonyok is. A tulajdonviszonyok területén: létrejön az állami (össztőkés) tulajdon. Az elosztási viszonyok területén: az értéktöbblet jelentős részét elvonja és összpontosítja a tőkés állam. Ily módon lehetővé válik a termeléssel, telepítéssel, területfejlesztéssel - tehát a termelők területi elhelyezésével - kapcsolatos *össztőkés politika*. Így egyrészt több információ, nagyobb áttekintés birtokában lehet dönteni, másrészt a partikuláris tőkés érdekek korlátlan érvényesülésének negatív hatását az osztársadalmi (értékössztőkés) érdekek javára meg lehet változtatni.

Milyen eszközei vannak a tőkés államnak területi politikája megvalósításában?

Legfontosabb *közvetlen* eszköze: az állami beruházások. Ezekre természetesen térbeli aspektusoktól független gazdasági okokból van szükség, de a beruházási döntés meghozatalánál meg kell gondolni azt is, *hol* legyen az illető beruházás, és ennél a döntésnél az állam nyilván számára kedvező területi struktúra megvalósítására törekszik. Az árak és a bérek közvetlen befolyásolásához ritkán folyomodik a tőkés állam.

A többi eszköz már többé-kevésbé *közvetett* hatással rendelkezik. Az állami vállalatok ár- és bérpolitikája befolyással lehet a magántőkés viselkedésére, akárcsak az állami alkalmazottak fizetései. Az állam területileg differenciált vásárlásai egyes vidékeken fokozottabban megnövelhetik a gazdasági tevékenységet. A külkereskedelmi ösztönzésnek és korlátozásnak szintén vannak területi hatásai, amennyiben valamely terület uralkodó ágazatára vonatkoznak. A területileg differenciált és a helyi szervek által hozott adók a nyereségen keresztül gyakorolnak erős hatást a tőkésekre, akárcsak az egyes területi kedvezmények, pl. adókedvezmény. A pénzforgalom állami szabályozásának területi jelentőségét elsősorban a területileg differenciált kamatláb, valamint az állami pénzintézetek hitelpolitikája biztosítja.

Az eddigiekben rendszeresen hangsúlyoztuk, hogy az állami monopolkapitalizmus az osztókés érdekeket szolgálja. Mivel azonban több területen megteremti a gazdasági élet totális befolyásolásának lehetőségét, hatása attól is függ, hogy a demokratikus, baloldali pártok milyen szerepet játszanak az országban, rajtuk keresztül a tömegek akarata milyen mértékben tud érvényesülni. A dolgozók egyes esetekben ugyanis rákényszeríthetik az államot, hogy a régebbinél központosítottabb gazdasági rend - legalább részben - az ő érdekeiket is szolgálja. Például Olaszországban a területi gazdaságpolitika, a Dél fejlesztésének eddigi eredményei jelentős részben a baloldal nagy politikai súlyának köszönhetők.

A TERMELŐERŐK ELHELYEZKEDÉSÉNEK NEMZETKÖZI VONATKOZÁSAI A KAPITALIZMUSBAN

A nemzetközi munkamegosztás a mai értelemben a kapitalizmus születése időszakában kezd kialakulni. A termelőerők fejlődésével ez a munkamegosztás (akárcsak az országon belüli) egyre intenzívebbé vált és sokrétű nemzetközi gazdasági kapcsolatok jöttek létre. Kialakult az egységes tőkés világgazdaság, amelyben az országok gazdasága a külkereskedelem által szoros kapcsolatban áll, kiegészíti egymást.

A nemzetközi munkamegosztás első jelentősebb példája a korai kapitalizmus Angliája, a "világ műhelye", és a többi ország közötti munkamegosztás, amely az iparcikkek és mezőgazdasági termékek cseréjén alapult. Napjainkban például a fejlett tőkés és fejlődő országok között is van hasonló munkamegosztás, amely iparcikkek és nyersanyagok cseréjén alapul.

Mint a példákból is látható, bár a nemzetközi munkamegosztásban szerepet játszik a nyersanyagforrások elhelyezkedése és a természeti viszonyok is, a fő szerep mégis a termelőerők fejlettségéé. A fejlett országoknak is van nagyon sok természeti kincse (Ruhr-vidék: szén, Lotharingia: vasérc, USA: kőolaj, stb.) mégis inkább importálnak nyersanyagot, mint exportálnak, mert a fejlett hazai ipar még a meglévőnél is többet igényel. Ami hatása a természeti viszonyoknak van, azt is inkább a kitermelőiparban és a mezőgazdaságban fejtik ki, a gazdaság tulnyomó részét kitevő feldolgozóiparban. A nemzetközi munkamegosztás szinte teljes mértékben a termelőerők és termelési viszonyok hatásának tulajdonítható, bár a természeti-földrajzi adottságok a feldolgozóipar szerkezetét az egyes országokban természetesen befolyásolják.

A fejlődő és fejlett országok között fennálló munkamegosztásra az egyenlőtlenség nyomja rá a bélyegét, és nem mentes a kolonializmus maradványaitól sem. A nyugati tőkés országok és Japán fejlett ipar, hatalmas gazdasági és politikai hatalom birtokában könnyedén diktálhatja az árucseré és az "együtműködés" feltételeit. Az egyenlőtlenséget csak alátámasztja az, hogy általában erős monopóliumok állnak szemben gyenge, kialakulatlan, nem monopolizált gazdaságokkal. A fejlődő országok e helyzet ellen központosított gazdasággal, államkapitalizmussal védekezhetnek, valamint azzal, hogy erősítik gazdasági kapcsolataikat egymással, és a szocialista országokkal. Az általános kép azonban a nyersanyag és élelmiszertermelő (esetleg monokulturás) egyoldaluan fejlett gazdaság.

Az ilyen jellegű munkamegosztás persze csak a fejlett országok számára kedvező, az egész világgazdaság, de különösen az elmaradott országok számára nem az. Minden eddigi erőfeszítés ellenére a helyzet inkább romlik, mint javul.

A kapitalista nemzetközi munkamegosztás másik fő formája a *fejlett tőkés országok között* létezik. A termelékenység követelmények egyre emelkednek, az optimális sorozatnagyság mindig nagyobb lesz, ezért elkerülhetetlen az egyes országok közötti szakosodás. Ennek alapja a történelmileg kialakult helyzet, a rendelkezésre álló szakképzett munkaerő, és esetleg más konkrét gazdasági vagy politikai okok. Természetesen ez nem túl könnyen áttekinthető, mivel a termelőerők mai fejlettségi szintje létrehozta a nemzetközi monopóliumokat, miáltal már a termelőfolyamat is nemzetközivé válik. Ezért nehéz is már a régi értelemben vett nemzetközi munkamegosztásról beszélni. Elsősorban Nyugat-Európában figyelhető meg, hogy a gazdasági határok veszítenek régi jelentőségükből és a termelőerők térbeli rendjének ezen alfejezetben kifejtett törvényszerűségeit nemsokára már inkább egy integrált országcsoporton, mint egyetlen országon belül lehet megfigyelni.

2.3 A SZOCIALISTA TERMELÉSI VISZONYOK HATÁSA A TERMELÉS TERÜLETI ELHELYEZKEDÉSÉRE

A SZOCIALISTA FORRADALOM FELADATAI A GAZDASÁG TÉRBELI RENDJÉVEL KAPCSOLATBAN

A termelőerők egy bizonyos fejlettségi fokán a kapitalista viszonyok a fejlődés gátjává válnak. Ennek területi megnyilvánulásai: a monokulturás mezőgazdasági területek, a nyomorzónák, a gazdaságilag kihasználatlan területek, és ezzel szemben a kis területen észszerűtlen mennyiségben összezsúfolt fejlett termelőerők.

A termelőerők továbbfejlődése előtt álló ezen gátak leküzdése a *szocialista forradalom* feladata. Meg kell teremteni az új tulajdonviszonyokat, ami együttjár az osztályviszonyok átalakulásával, valamint létre kell hozni a szocializmus anyagi-műszaki bázisát. Ez utóbbinak során át kell építeni a tőkés konkurrencia harc hatása alatt kialakult *térbeli* gazdasági szerkezetet, és észszerű ágazatok és *területek* közötti munkamegosztást kell létrehozni.

A szocializmus alapjainak lerakása idején a *szocialista iparosítás* szolgál a fenti cél elérésére. A szocialista iparosítás során létre kell hozni az össznépi tulajdonban lévő gépi nagyipart. Ha van már az országban gépi nagyipar, akkor csak ágazati és területi szerkezetét kell úgy átalakítani, hogy megfeleljen a népgazdaság-igényeinek. Mindennek tervszerűen, gyors ütemben kell végbemenni, a népgazdaság egészének, az ország egész lakosságának érdekeit szem előtt tartva, tehát lehetőleg egyetlen vidék lakosságát sem szabad hátrányos helyzetbe hozni, vagy elmaradott helyzetét megőrizni (különös tekintettel a nemzetiségi területekre).

Ezzel egyidejűleg a szocialista iparosításnál szem előtt kell tartani a termelőerők optimális területi elosztásának követelményét. Ez a kapitalizmustól örökölt torz struktúra miatt elég nehéz, emellett a termelésnek nemcsak hosszú, hanem rövid távon is elég hatékonynak kell lenni a társadalom igényeinek minél teljesebb kielégítése céljából. Ezért az optimális elhelyezés csak fokozatosan közelíthető meg. A gyakorlati tennivalók között általában fontos a fejletlen vidéki területek iparosítása, esetleg új, szocialista városok létrehozása által. Az elmaradott agrárterületek munkaerő tartalékainak kihasználása pedig az iparosítás jelentős forrása lehet a kezdeti időszakban.

Míg a szocializmus alapjainak lerakása idején a területi politikára a kapitalizmus öröksége nyomja rá a bélyegét, és a fő cél az örökség negativumainak leküzdése, a szocializmus teljes felépítése idején a társadalom számára optimális térbeli rend elérhető közelségbe kerül, a fő cél ennek megvalósítása.

A GAZDASÁGI RENDSZER

A szocializmus és a kommunizmus építése folyamán a társadalom közeledik ahhoz az állapothoz, mikor minden gazdasági tevékenységet, köztük a gazdasági döntéseket kizárólag az egész társadalom érdekei befolyásolják.

Azonban a kommunizmus teljes felépítéséig az *össztársadalmi* és a *részérdekek* (egyéni és csoportérdekek) egyidejűleg hatnak, nem ritkán egymás ellenében.

1. A társadalmi érdekek a *társadalmi tulajdon* intézménye által hatnak és még azáltal, hogy a társadalom soha nem mond le az egész gazdaság közvetlen vagy közvetett, de mindenképpen központi és teljes befolyásolásáról.

2. A részérdekek számára a *gazdasági elkülönültség* különböző elemei teremtenek mozgásformát: a vállalati önállóság, az anyagi (egyéni és csoport) érdekeltség, a piaci és ármechanizmus, a szabad munkaerővándorlás stb.

A szocialista termelési viszonyok lényegéből fakadóan a társadalmi érdekek érvényesítésére való törekvés minden szocialista országban megtalálható. Ezzel szemben a részérdekeket országonként különböző módon és különböző mértékben engedik szabadjára. A részérdekek fentebb említett mozgásformái részben vagy egészében hiányozhatnak is. Maradéktalanul általában sehol nem fordulnak elő (vannak központi irányított ágazatok, gyakori a fogyasztói árak korlátozása, stb.) de teljes hiányukra is csak nagyon ritkán van példa (hadikommunizmus).

Szemléletesen azt mondhatnánk, hogy minden szocialista ország tényleges gazdasági mechanizmusa e két elvi modell (a totális befolyásolás és a piaci mechanizmus) valamilyen arányu elegyítésével keletkezett, azok valamilyen súlyozott számtani átlaga. Hogy milyen arányban, azt az illető ország konkrét viszonyai: a gazdasági fejlettség szintje, az ország erőforrásai, a nemzetközi helyzet és nem utolsósorban a gazdaság irányítóinak szubjektív elképzelései határozzák meg.

A következő két pontban a szocialista gazdálkodási rendszer e két oldalának területi hatásait külön-külön vizsgáljuk meg. A fentiek értelmében e hatások erősségének egymáshoz való viszonya is országonként változik.

- Történelmileg szemlélve: a szocialista országokban eleinte a totális modell dominált, a piaci modell pedig országonként különböző ütemben csak fokozatosan nyomult előtérbe. (Ennek okait és körülményeit itt természetesen nem részletezhetjük.) -

A szocialista építés korábbi szakaszaiban nemcsak az érdekviszonyokat fogták fel túl egyszerűen, hanem a gazdasági fejlesztés térbeli, területi követelményeit is. A területi tervezés gyakorlata (módszertanról aligha beszélhetünk) a következő négy alapelve támaszkodott:

1. Az anyag- és energiaigényes iparágak a nyersanyag és energialelőhelyek közelében telepítendőek. (Ide tartozik a vízigényesség is.)

2. A nagytávolságú és keresztirányú szállításokat a minimálisra kell csökkenteni.

3. Figyelembe kell venni az elmaradott mezőgazdasági, nemzetiségi és peremterületek fejlesztését.

4. A termelés földrajzi elhelyezkedésének elő kell segíteni a szocialista állam védelmét a belső és külső ellenséggel szemben.

Elvi szempontból mondható, hogy a négy alapelv helyes követelményrendszer tükröz. Figyelmesebben szemlélve viszont már külön-külön is problematikusnak tűnnek. Például egyértelmű-e az, hogy egy iparág alapanyag, illetve energiaigényes, vagy ha mindkettő mondható rá, melyik dominál? A nagytávolságú és keresztirányú szállítások megszüntetésének követelménye nagyon leegyszerűsíti a helyzetet.

rüsítve tartalmazza az ésszerű szállítási struktúra iránti igényt. Az ilyen szállítások ugyanis nem okvetlenül ésszerűtlenek, illetve megszüntetésük nem biztosít még optimális szállítási struktúrát.

A négyes alapelv legnagyobb hibája, hogy elszigetelt "igazságokat" mond, a különböző követelmények komplexitását nem tudja kifejezni, és így a gyakorlatban rész-szemponatok szem előtt tartását sugallja.

Ezt példázza hazánkban az első öt éves terv idején a várpalotai alumíniumkombinát telepítése. Energiára, az olcsó helybéli szénfelhasználó inotai erőműre települt, de a timföld nagytávolságu szállítását igényli - Almásfüzitőről vagy Mosonmagyaróvárról. Ez utóbbiak telephelye viszont a (timföldgyártásnál nélkülözhetetlen) víz közelsége szempontjából "tökéletes".

A gazdaságirányítási rendszer indirekt változatai egyre jobban előtérbe helyezik az árnyaltabb, tudományosabb módszertant.

A SZOCIALISTA TULAJDONVISZONYOK TÉRBELI VETÜLETE

A szocialista termelési viszonyok legfontosabb megnyilvánulása a termelési eszközök tulajdonos részének *társadalmi tulajdona*. Ebből következik, hogy a termelés, és általában minden gazdasági tevékenység - köztük a termelés térbeli rendjének kialakítása - az egész társadalom érdekében folyik.

A szocialista tulajdonviszonyokkal együtt jár, hogy a megtermelt javak fölött - közvetlenül vagy közvetve - *központilag* rendelkeznek, és a termelés bővítésével kapcsolatos kérdésekről: milyen iparágban és hol létesítsünk beruházást? - szintén *központilag* döntenek.

A társadalmi tulajdon tulsulya és a vele való központi rendelkezés lehetővé teszi a legmagasabb fokú *tervszerűséget*. Széles körű és nagy áttekintést biztosító információk birtokában a tervezési intézményekben megszabják a fejlődés fő irányait és az azok között kívánatos arányokat. Mindez olyan magasfokú *tudatosságot* tesz lehetővé, ami a tőkés rendszer spontánul és kiszámíthatatlan automatizmusok által működő gazdaságában teljesen ismeretlen volt. Többek között központilag áttekinthetők az egyes területek lehetőségei az országos lehetőségek arányában, az egyes vidékek gazdasági fejlettsége és az ottani lakosság életszínvonala. A nemzeti jövedelem központositott elosztása egyuttal lehetővé teszi annak a társadalom egésze érdekében legmegfelelőbb területi elosztását.

A tervszerű fejlesztésnek a tudatosság mellett az *arányosság* is alkotórésze. Az általános arányossági követelmények: a termelés-fogyasztás, a termelés tényezői (munkaerő, termelési eszközök) közötti, az egyes termelési szférák és ágazatok közötti megfelelő arányok megléte. Nemcsak országosan, hanem az *egyres területeken belül* is arányosságnak kell lenni a termelési eszközök és az azoknak megfelelő számú és szakképzettségű munkaerő között. Enélkül nem lehetséges a terület termeléseszközeinek és munkaerejének megfelelő hatékonyságu kihasználása, és az ilyen kiesés természetesen országosan is jelentkezik, mégha az országos arányok megfelelőek is. Egyensulynak kell fennállni a területen megszerezhető jövedelmek és a lakosság jogos igényei között is, ami megfelelő számú munkaalkalom biztosítását igényli. Az *egyres területek között* is teljesülni kell néhány arányossági követelménynek. Ha a területi erőforrások (nyersanyag, termőföld, termelési eszköz, munkaerő) kihasználásának intenzitásában területi különbségek mutatkoznak, csorbát szenved a gazdaságos-

ság ösztársadalmi követelménye - mélyebb elemzés nélkül is látható: egyik helyen a túlzott kihasználás, másik helyen a kihasználatlanság okoz veszteséget, ami országos viszonylatban elég tetemes is lehet. Ehhez kapcsolódik a foglalkoztatottság, a bérek és általában az életszínvonal mutatóinak az egyes területek közötti összhangjának követelménye, melynek nem teljesülése területi szociális feszültségeket (vagy nagyméretű elvándorlást) okoz. (Természetesen a népesség bizonyos területek közötti vándorlása lehetséges, sőt egyes esetekben kívánatos is.) Ennek elkerülése a szocialista társadalom alapvető céljaiból kifolyólag rendkívül fontos. A területi arányok kialakításához tartozik, hogy az egyes mezőgazdasági termékek termelése minél inkább oda összpontosuljon, ahol a természeti adottságok a legkedvezőbbek hozzá. Az előzőeken túl pedig még általános követelmény, hogy a termelőerők térbeli elrendezése az anyagok és termékek minél kisebb mozgását igényelje.

A GAZDASÁGI ELKÜLÖNÜLTSG ÉS A KÖZPONTI AKARAT ÉRVÉNYESITÉSE

Az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy az itt érintett arányossági követelmények központi áttekinthetősége és az arányok tudatos befolyásolása területi szempontból is a szocializmusnak a kapitalizmussal szembeni fölényéről tanuskodik. Azonban a társadalmi tulajdon alapvető hatásán túlmenően meg kell vizsgálni a szocializmusban még fennálló *gazdasági elkülönültség* hatását is, amely az előzővel bizonyos mértékig ellentétes.

A gazdasági elkülönültséget a szocializmusban egyrészt a szövetkezeti szektor léte jelenti, másrészt az elkülönült szocialista vállalatok léte, amit viszont az tesz szükségessé, hogy a részletekbe menő központi irányítás nem lehetséges - már a pontos és részletes információk hiánya miatt sem. Ezért a vállalatoknak bizonyos önállósággal kell rendelkezni, ami szükségessé teszi megfelelő ösztönzés létrehozását. A kettő együtt a *szocialista árutermelés* segítségével valósítható meg. A társadalom tagjai között elosztható javak viszonylagos szűkössége is ebben az irányban hat, mivel az egyének csak megfelelő ellenértékért hajlandók munkát végezni. Így a munkabérnek tükrözni kell a végzett munkát, az érte kapható áruknak pedig a bennük rejlő munkát.

Az áru és pénzviszonyok, valamint az értéktörvény működése a szocializmusban lényegében hasonló területi hatást fejt ki, mint amit az előző alfejezetekben leírtunk a kapitalizmussal kapcsolatban. Vagyis amellet, hogy az értéktörvény pozitív funkciói érvényesülnek, a spontaneitásból fakadó negatív tendenciák is felléphetnek a termelés területi elhelyezkedésében. Ennek elkerülését az teszi lehetővé, hogy a szocializmusban *szabályozott gazdaság* és *szabályozott piac* van. Mivel az össznépi tulajdonból kifolyólag a kulcspozíciók az állam kezében vannak, az állam rendelkezik a befolyásolás közvetlen és közvetett eszközeivel, tőle függ, hogy melyiket alkalmazza.

A területi politika legfontosabb eszköze a nemzeti jövedelem felhalmozási alapja jelentős részének központilag történő átcsoportosítása. Az állami beruházásoknál az állami szervek messzemenően megvizsgálhatják a termelőerők térbeli szerkezetét, az egyes területek fejlettségi szintjét, és ettől függően hozhatják meg döntéseiket. Az egyedi nagy beruházások, főleg ha csoportosan hajtják őket végre, néhány év alatt megváltoztathatják egy vidék arculatát.

A helyi államigazgatási szervek (tanácsok) beruházásainál is a társadalmi érdek érvényesül, de csak egy terület és nem az egész ország vonatkozásában (de a vállalati érdeknél ez is általánosabb).

A vállalati önállóságból kifolyólag a felhalmozási alap másik része a vállalatok kezén marad, és ők döntenek saját beruházásaik felől. A vállalatok beruházási politikáját az állam elsősorban közvetett eszközökkel befolyásolja. Adókedvezményt, hitelkedvezményt adhat egyes területeken végzett beruházásokra, és ellenkezőleg, az adó- és hitelfeltételeket megszigoríthatja a lassu fejlesztésre ítélt területeken. Közvetetten jótékony hatása van egy terület fejlesztésére az állami forrásokból végzett infrastrukturális beruházásoknak. Közvetlen területpolitikai eszközök az egyes bővítési, beruházási tilalmak, iparkitelepítési határozatok (hazánkban a fővárosra alkalmazzák), esetleg egyedi, operatív beavatkozás valamely káros jelenség megszüntetésére, ugyanis az állam tulajdonosi szerepköréből kifolyólag bármikor megnyirbálhatja a vállalat önállóságát. Mielőtt azonban az állam ehhez a végső eszközhöz folyamodna, a káros tendenciák - köztük a területi tendenciák - leküzdésére alkalmas még különféle társadalmi szervezetek, a párt, a szakszervezetek, valamint a közvélemény nyomása.

A vállalatok döntéseinek vizsgálatánál figyelembe kell venni, hogy azoknak milyen területi kihatásaik lehetnek. Bővítési, beruházási lehetőség a leggyakrabban a vállalat eredeti telephelyén adódik. Tehát csak a beruházás végrehajtása vagy végre nem hajtása között lehet választani, aminek nyilván van hatása az illető terület gazdasági helyzetére, de a területi struktúra átalakítására kevésbé alkalmas, mivel a mérlegelésnél más vidék nem jön szóba.

Ritkábban fordul elő az, hogy a vállalat eredeti telephelyétől távol létesít üzemet. Ez észlelhető most nálunk, amikor budapesti nagyvállalatok telephelyeket létesítenek fejlesztésre kijelölt vidéki területeken. Ezeket a döntéseket nyilván érzékenyen befolyásolja az állam területi adó- és hitelpolitikája, valamint a helyi tanácsok viselkedése is.

A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS TÉRBELI ELHELYEZKEDÉSE

A mezőgazdasági termelés térbeli elhelyezkedésének problémáit az a sajátosság is befolyásolja, hogy a termelés egyik tényezője az ország többé kevésbé változatlan kiterjedésű művelésre alkalmas termőterülete. Új, és régebben kihasználatlan "telephely" ritkán jön számításba. Ezen az állandó területen kell megtermelni a társadalom által igényelt mezőgazdasági termékeket. Központilag ez durván csak úgy is felvetődhetne, hogy megvizsgálják, az egyes területeken milyen feltételekkel (azaz milyen ráfordításokkal és milyen hozammal) termelhetők a különféle termékek, és mindegyiket ott termeltetnék, ahol az össztársadalmi szempontból a legelőnyösebb - amellet természetesen, hogy mindenképp eleget állítsanak elő.

Ez a fajta megközelítés az elméleti kutatásnál és a tervezés első fázisainál érdekes és kiemeltül szükséges lehet, de kizárólag ennek alapján nem oldhatók meg a problémák.

Már a tőkés mezőgazdaságról írottakkal kapcsolatban is leszögeztük, hogy ezen népgazdasági ágak a sajátosságaiból kifolyólag egyetlen termékre épülő termelő egység létrehozása sok esetben nagyon gazdaságtalan, vagy éppen lehetetlen. Ezért bár meg lehet az egyes vidékekre nevezni egy vagy néhány terméket, amelynek termelése ott különösen gazdaságos (kedvező természeti feltételek folytán magas hozam vagy átlagosnál alacsonyabb költségek következtében, esetleg az illető termék kedvező piaci lehetőségei miatt), ezek a termékek esetleg még helyes gazdálkodás mellett is csak a terület felét veszik igénybe.

A szocializmus építése idején a mezőgazdaságban - főleg a termelőerők jelenlegi szintjén - a szövetkezeti szektor nagy részaránya miatt még az iparénál is nagyobb a *gazdasági elkülönültség*.

Az egyes önállóan gazdálkodó termelőegységek (főleg a termelőszövetkezetek, ahol még tulajdonosi elkülönültség is létezik) viselkedését döntően egyrészt saját elérhető nyereségük befolyásolja, másrészt a tagság minél teljesebb foglalkoztatottsága. Ezen célok elérése általában a népgazdasági optimumtól eltérő termékstrukturát kíván, amelyet a piaci viszonyok, a fontosabb termékekre központilag megállapított felvásárlási árak és a szövetkezet munkaerőhelyzete határoz meg. Egyes termékeknek (a fogyasztók érdekében) alacsonyan megállapított ára nem is tenné lehetővé, hogy a számukra legkedvezőbb területen csak azokat termeljék.

Milyen eszközökkel rendelkezik az állam a gazdasági elkülönültség ilyen magas fokán a mezőgazdaság térbeli rendjének befolyásolására?²⁴

A gyakorlatban a gazdasági elkülönültség a tulajdonosi elkülönültség ellenére sem ilyen erős, mivel az 50-es évek és a centralizált gazdaság-irányítási rendszernek egyoldaluan az ipart támogató gazdaságpolitikája miatt a szövetkezetek még ma is olyan helyzetben vannak, hogy sok esetben nemcsak a fejlesztés, hanem a funkcionálás szempontjából is ki vannak szolgáltatva az állami támogatásnak és hiteleknek, ezért viszonylag könnyű elfogadtatni velük a központi elképzeléseket.

Ez az állapot természetesen csökkenti a szocialista áru és pénzviszonyok, az értéktörvény pozitív ösztönző hatását a mezőgazdaságra, azonban a helyes mezőgazdasági árrendszer fokozatos kialakítása után ezen a téren javulás várható.

Ezzel együtt viszont fel kell készülni a spontaneitás területi hatásaira, amikor elsősorban megfelelő területileg differenciált adó- és hitelpolitikával lehet a termelés elhelyezkedését a helyes irányba befolyásolni.

Mivel a szövetkezetek közgazdasági és agrárszakemberekkel való ellátottsága az eredmények ellenére sem olyan, hogy a gazdálkodáshoz szükséges minden információt maguk előteremtsenek (és ez nem is tekinthető célnak), a központi kutató intézményeknek és irányító szerveknek tudományos és felvilágosító munkájára nagy szerep hárul a helyes térbeli rend kialakításában: fő arányaiban ők tudják meghatározni, mit és hogyan gazdaságos termelni valamely területen.

Ami a jelenlegi adórendszert illeti, az elsősorban a kiemelkedően kedvező helyzetben lévő területekről vonja el az ott képződött különbözőzeti földjáradékot, és ily módon inkább a paraszti élet-szintvonal területi különbségeinek kiegyenlítésében, mint a gazdaság társadalmilag kívánatos térbeli rendjének kialakításában van szerepe.

²⁴ Mivel a szocialista országok között a mezőgazdasági politikában még az iparnál is nagyobb eltérések tapasztalhatók, és a mezőgazdaság speciális problémái az egyes országokban inkább az illető ország helyzetéből fakadnak, mint ezen ágazat sajátosságaiából, az alábbiakban kevésbé törekszünk általánosságra, mint eddig, inkább a magyar mezőgazdaság viszonyait ismertetjük.

AZ ÉLETSZINVONAL TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEI

A szocializmusban a *gazdálkodás alapvető célja* az egész társadalom szükségleteinek minél teljesebb kielégítése. Ez nemcsak a termelés térbeli rendjének a társadalom szempontjából legelőnyösebb változatát tüzi ki célul a gazdaság elé, hanem az életszínvonalat kialakító tényezők megfelelő térbeli elrendezését is. (Ez a két különbség a legszembetűnőbb a kapitalista és a szocialista termelési viszonyok térbeli hatásának összehasonlításakor.) Ugyanis a szocialista rendszer célja nem elvont, országos átlagot tükröző mutatószámok minél magasabb színvonalának elérése, hanem ezen mutatók területileg megfelelően egyenletes realizálódásának elősegítése. Lényeges tehát, hogy a legrosszabb helyzetben levő területek lakói (akárcsak a legrosszabb helyzetben levő rétegek) ne maradjanak el különösebben életszínvonal tekintetében az országos átlagtól, ugyanigy ne legyenek kirívóan kedvező helyzetben levő területek és rétegek. Ugyanis a szükségletek minél teljesebb kielégítése nemcsak általában cél, hanem a dolgozók minden osztályára, minden rétegre vonatkozik.

A fentiekből kifolyólag a gyakorlatban tehát az a feladat, hogy a különböző területeken közel egyforma életszínvonal jöjjön létre. Nem az abszolút egyenlőség megvalósításáról van szó, mivel egyes (főleg ritkán lakott) vidékeken bizonyos létesítmények csak nagyon gazdaságtalanul üzemeltethetők, másrészt a termelőerők területi átcsoportosításának részét képezi a munkaerőnek bizonyos egészséges méretű vándorlása is, ennek pedig egyetlen hatékony indítéka a jelenlegi vagy a közeljövőben várható életszínvonalbeli különbség.

A helyes célok és a kívánatos állapot áttekintése után nézzük az életszínvonalban fennálló területi különbségek megjelenési formáit.

Az életszínvonalban fennálló területi különbségeket elsősorban a *reáljövedelemben fennálló különbségek* határozzák meg.

Ezek a különbségek fakadhatnak a területek *természeti és gazdasági adottságainak* különböző voltából. A természeti adottságoknak döntő hatása van (a differenciált adópolitika ellenére is) a mezőgazdasági dolgozók jövedelmkülönbségeire. A vidéken található bányakincsek és azok lelőhelyeinek gyakorisága jelentősen emeli a lakosság átlagjövedelmét, részben a munkaerő iránti nagyobb kereslet által. Fejlett infrastruktúrájú területek nemcsak az ipart vonzzák jobban, hanem ezáltal a jövedelmek emelése irányába is hatnak. Ahol ugyanis a népsűrűséghez viszonyítva nagyobb méretű a gazdasági tevékenység, ott főleg a szakképzett, de a szakképzetlen munkaerő iránt is fennálló nagy kereslet a munkabér emelkedését idézi elő. Azokban a körzetekben, ahol a munkabérek alacsonyabbak és a szakképzett munkaerő aránya is kisebb, szükségképpen kevésbé termelékenyen, kevésbé nyereségesen termelő vállalatok vannak. Ezért a jövedelmek továbbra is alacsonyabbak maradnak. Ily módon tendencia van arra, hogy a területi bér- és jövedelem különbségek megmaradjanak. Önálló jelentősége van még annak is, hogy a vidéken uralkodó gazdasági ágazatok, iparágak általában fejlődnek-e, stagnálnak vagy éppen visszafejlődnek. Gyorsanfejlődő ágazatok jelenleg a vegyipar, a műszergyártás és a gépgyártás egyes ágai, ellentétben a szénbányászattal, amely sokhelyen visszafejlődőben van. Ezek az ágazatok jelentősen meghatározhatják a vidéken uralkodó munkabéreket. A szénbányászat megszűnésével, vagy egy mezőgazdasági ágazat válságával pl. *depressziós területek* jönnek létre, melynek életszínvonal csökkentő hatását szocialista viszonyok mellett az állam megfelelő beavatkozása hivatott kiegyenlíteni.

Az életszínvonal különbségeket a reáljövedelem mellett az *egészségügyi, kulturális, közlekedési, lakás- és kommunális ellátottság* színvonala is befolyásolja.

Ebből a szempontból is általában ugyanazon területek az előnyösek, amelyek a munkabérek szempontjából, ugyanis az ilyen létesítmények elsősorban fejlett infrastruktúrához és nagyobb népsűrűséghez kötődnek (mivel ily módon üzemeltetésük gazdaságosabb).

Az életszínvonal területi különbségei tulajdonképpen a nemzeti jövedelem elosztásának még nálunk is fellelhető igazságtalanságaira mutatnak rá: ugyanannyi kifejtett munkáért egy budapesti munkás több bért kap, mint egy Somogy vagy Szabolcs-Szatmár megyei, de ha ugyanannyit kapna, akkor is magasabb szinten tudja kulturális igényeit kielégíteni, modernebb, kényelmesebb lakásban lakhat, és fejlettebb egészségügyi és kommunális szolgáltatások állnak rendelkezésére. Az elosztás ilyen aránytalanságai természetesen nem egyeztethetők össze a szocialista termelési viszonyokkal, megszüntetésükre állandóan törekedni kell.

Milyen eszközök állnak a szocialista állam rendelkezésére az életszínvonal területi különbségeinek mérséklése terén?

A megfelelő gazdasági területfejlesztés, az egyes körzetek egyenletes kihasználása és a termelőerők optimális térbeli elhelyezésére irányuló törekvések eleve biztosítani hivatottak mindenfajta egészségtelen területi különbség megszüntetését.

Azonban kivételes esetekben elképzelhető, hogy a társadalom gazdasági érdeke ellentétes valamely terület dolgozóinak érdekével. Egyébként pedig a területi gazdaságfejlesztés hatása az életszínvonalbeli eltérések csökkentésére általában csak hosszú távon jelentkezik.

Ezért az államnak *közvetlen központi beavatkozáshoz* is kell folyamodnia. Ennek leggyakoribb formája kórházak, kulturális létesítmények, közművek, utak és vasutak építése és üzemeltetése és még abban az esetben is, ha esetleg országos szempontból "gazdaságtalan". Az állam közvetlen életszínvonal-kiegyenlítő politikája nyilvánul meg a kedvezőtlen helyzetben levő termelőszövetkezetek állami támogatásában és a kedvező helyzetben levők differenciált adóztatásában.

NEMZETKÖZI TERÜLETI MUNKAMEGOSZTÁS A SZOCIALISTA ORSZÁGOK KÖZÖTT

A szocializmust építő országok érdekközösségének alapja az, hogy mindegyikben a munkásosztály van hatalmon. Ez az érdekközösség, valamint a termelőerők mai fejlettségi szintje szükségessé teszi a termelés nemzetközi méretű összehangolását, a minél teljesebb együttműködést, aminek érdekében nemzetközi szervezetek jöttek létre, melyek közül jelenleg a KGST a legátfogóbb. A termelés nemzetközi összehangolását az teszi lehetővé, hogy minden szocialista országban a társadalmi tulajdon az uralkodó.

Az együttműködés fokozódásával a termelés térbeli elhelyezésénél hasonló tendenciák lépnek fel, mint korábban országon belül. A nemzetközi munkamegosztást aszerint fejlesztik tovább, hogy egyes országokban, mely termék előállítására előnyös, vagy előnytelen, most már nem az illető ország, hanem az államok összessége szempontjából. Vagyis akárcsak a tőkés országok esetében²⁵, itt

²⁵ Lásd: 32. oldal

is magasabb szinten (nemzetközi méretekben) ismétlődik meg ugyanaz, ami korábban nemzeti szinten már megtörtént.

Nemzetközi munkamegosztás természetesen régebben is létezett. A termelők térbeli elhelyezkedését azonban szinte kizárólag az egyes országok belső körülményei határozták meg. Minél intenzívebbé válik a munkamegosztás, annál jobban meghatározza a termelők országok közötti elhelyezkedését. Ez természetesen kapcsolatban van az *országok közötti gazdasági határok* élességével, amiket a munkamegosztás és a termelők nemzetközivé válásának előrehaladtával egyre inkább lebontanak. Jelenleg a határok még olyan élesek, hogy a szocialista termelési viszonyok szinte kizárólag csak az egyes országokon belül fejtik ki hatásukat a termelés térbeli elhelyezkedésére.

Az önálló államok léte azért is ellene hat az országok közötti tökéletes munkamegosztásnak, mivel még fennáll az államok külön-külön is kimutatható gazdasági fejlődésének igénye, tehát az egyes részek partikuláris érdekei jóval erősebben érvényesülnek az országok egy csoportjának viszonylatában, mint az egyes országokon belül.

3. fejezet.

A TÁRSADALMI JELENSÉGEK TÉRBELI VETÜLETE

A következőkben azoknak a jelenségeknek a térbeli vetületével foglalkozom, amelyek magának a népességnek az állapotát és változásait tükrözik; a népességet egyrészt biológiai és pszichológiai egyedek összességéként, másrészt a társadalom tagjainak összességéként értelmezve.

Ily módon elsősorban tulajdonképpen a demográfiai jelenségeket (születés, halálozás, természetes szaporodás, házasságkötés, válás, vándorlás, a népesség egészségi és szellemi állapota, kulturális színvonala és összetétele, társadalmi rétegződése, stb.) tartjuk szem előtt, illetve az ezen jelenségeket közvetlenül befolyásoló tényezőket (szokások, kultúra, pszichológiai és szociológiai tényezők, stb.).

A dialektikus és történelmi materializmus talaján állva, - miként ezt már leszögeztük - a társadalmi folyamatokat és az azok eredményeként kialakult állapotot elsősorban a gazdasági tényezők határozzák meg. Azonban az itt tárgyalt jelenségeknek vannak bizonyos egyéb sajátos törvényszerűségei, melyek nem vezethetők le egyenesen az előző fejezetben tárgyalt térbeli gazdasági törvényszerűségekből.

Ebben a fejezetben a demográfiai és az azokhoz kapcsolódó társadalmi jelenségek tekintetében uralkodó térbeli törvényszerűségekké foglalkozunk, amelyek a térbeli gazdasági tényezők mellett hatnak a társadalmi jelenségekre, és ezen alapvetően fontos tényezők hatását módosítják vagy kiegészítik.

Egyszerű empirikus vizsgálat is igazolja, hogy a legkülönbözőbb demográfiai jelenségek az országokon belül területileg nem egyformán alakulnak. Milyen okai lehetnek ennek, ha eltekintünk a gazdaságiaktól?

Mivel a vizsgált jelenségeket közvetlenül az emberek viselkedése alakítja ki, célszerű objektív és szubjektív okokra felosztani a tényezőket. Ez pedig egyértelmű azzal, hogy a *kezdeti feltételek*, az *ismeretek* és a *szokások* tekintetében fennálló területi különbségeket nevezzük meg elsődleges okként. Ezek az okok természetesen együttesen hatnak és hatásukat általában nehéz szétválasztani. Pusztán az elméleti megközelítés teszi szükségessé, hogy külön tárgyaljuk őket.

A kezdeti feltételek terén fennálló különbségek

Mivel az ismeretek és a szokások tekintetében fennálló különbségeket külön címszó alatt tárgyaljuk, kezdeti feltételeken a vidék kiinduló állapotának csak azokat az elemeit értem, amelyek az ember számára *adott*, "*természeti*" feltételekként kezelhetők, és mint ilyenek az ismeretek és a szokások csak nagyon korlátozott mértékben módosíthatják őket.

Ezen feltételek közé sorolhatók egyrészt a *természeti feltételek* (elsősorban az éghajlat, de a domborzati és talajadottságok is), másrészt az illető népcsoport öröklött, *antropológiai* tulajdonságai. Mind a természeti, mind az antropológiai feltételeknek jelentős hatása van a termékenységre és a halandóságra.

Az ismeretek terén fennálló különbségek

Egy-egy vidék demográfiai állapota és társadalmi jelenségei jelentős mértékben függenek az illető vidékek lakossága között az *ismeretek terén* fennálló különbségektől.

Magára a szaporodásra nagy hatása van az illető vidék kultúrszínvonalának, amely jelentős mértékben befolyásolja a családok igényeit és elvárásait. Nemcsak a kívánt és tervezett gyermekszám esetén állanak fenn ezek a különbségek, hanem a fogamzásgátlásról és a születésszabályozásról meglévő ismeretek is egyrészt jelentős mértékben függenek a *kultúrszínvonaltól*, másrészt kétségtelenül az illető vidéken elterjedt *ismeretek* részét képezik²⁶.

A halandóság és a csecsemőhalandóság alakulását is nagymértékben befolyásolja az egészségügyi ismeretek és kultúra elterjedtsége, amely bizonyos fokig független az egészségügyi ellátottságtól.

A vándorlást is kétségtelenül befolyásolja, hogy a szóbanjehető célterületekről milyen ismeretekkel rendelkezik a vidék lakossága²⁷, illetve szakképzettségének foka milyen mértékben ösztönzi elvándorlásra.

Hasonló megállapításokat tehetünk a népességgel és a társadalommal kapcsolatos egyéb jelenségekre is.

²⁶ Az ismeretek és a kultúrszínvonal fogalmát - bár a címben mindkettőt beleértettem az "ismeretek" kifejezésbe - itt annyiból célszerű megkülönböztetni, hogy a kultúrszínvonal jelenti általában az iskolázottság és a kulturáltság mértékét, az "ismeretek" (szűkebb értelemben) pedig bizonyos konkrét ismeretek, például egy adott fogamzásgátlási módszer elterjedtségét, ami nyilván nem azonos jelentésű az előbbivel.

²⁷ Greenwood - Sweetland (1972).

A szokások terén fennálló különbségek

A szokások fogalomkörébe az ismeretekkel ellentétben nem racionális, hanem érzelmi, szubjektív tudati elemek tartoznak. Ezek eluralkodásának és fennmaradásának az oka lehet érzelmi kötődés hagyományos dolgokhoz, vagy pusztán a mindennapi életben a szülőktől és rokonoktól átvett beidegződés. Terjedésüket viszont elősegítheti az utánzási hajlam, vagy a szomszédos területek lakóinak az újdonságok iránti igénye. Ez utóbbi viszont az illető terület régebbi szokásainak kihalását is okozhatja.

Mivel az ismeretek és a szokások általában összefonódva terjednek, külön a szokásokra gyakorlati példát nehéz találni. Azonban például bizonyos konkrét fogamzástáplálási módszerek elterjedésében az ismeretek mellett kétségkívül a hagyományoknak, a szokásoknak és ezek terjedésének is szerepe van. Ez talán még inkább jellemző a házasságkötési és a válási szokásokra. Bizonyos mértékben azonban az egyéb jelenségekre is tagadhatatlan a szokások hatása.

4. fejezet

A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI TÉRBELISÉG

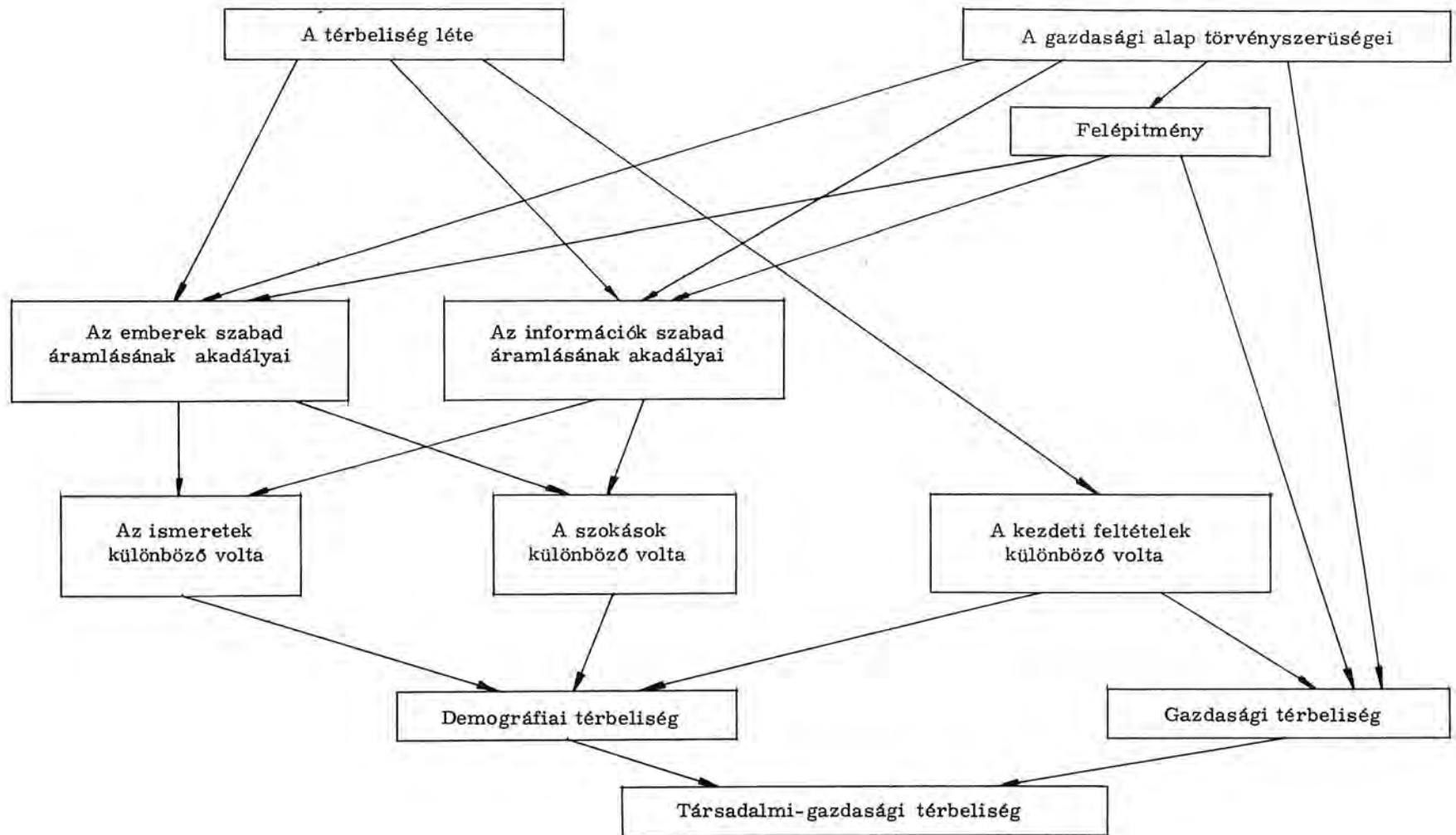
Az előző két fejezetben külön tárgyalt gazdasági törvényszerűségek, illetve az azokat módosító társadalmi törvényszerűségek hatása a valóságban együttesen jelentkezik.

A gazdasági törvények (elsősorban az értéktörvény) térbeli érvényesülése következtében kialakul a gazdaság térbeli rendje. A gazdaság térbeli viszonyai és a különböző gazdasági jelenségek térbeli különbözősége eleve területi különbségeket eredményez a demográfiai jelenségek terén. Ezen elméleti és szabályos képet módosítják a demográfiai és társadalmi térbeliségnek a gazdaságiaktól viszonylag független, sajátos törvényszerűségei. Azonban egyrészt ezek hatása másodlagos, másrészt maguk is visszavezethetők gazdasági okokra. Elméleti rendszerünkben a gazdaság alaptörvényszerűségei *mellett* tulajdonképpen csak a térbeliség pusztá létét említhetjük valamelyest egyenrangúnak, amely egyrészt a gazdasági térbeliség pusztá létének is egyik oka, másrészt a *távolság* közvetlenül az emberek és az információk áramlásának akadályát is képezi, harmadrészt a térbeliség léte magában hordozza a kezdeti feltételek különbözőségének lehetőségét is.

Ezen elméleti rendszernek az egyszerűsített váza látható az I. ábrán.

Hogyan érvényesül mindez a valóságban?

A gazdaság térbeli törvényszerűségei és bizonyos kezdeti adottságok kialakítják a gazdaság térbeli rendjét. Az értéktörvény által differenciált területek között lesznek fejlettebb, városiasodottabb és kevésbé fejlett területek. A gazdagodás és a városiasodás egyik közismert következménye lesz a demográfiai termékenység csökkenése. Ennek a folyamatnak az eredménye Magyarországon például az, hogy a városokban, azok környékén és az iparosodottabb járásokban alacsonyabb a nők befejezett termékenysége, míg az elmaradottabb, gazdaságilag fejletlenebb területeken általában ma-

I. ábra. A társadalmi-gazdasági térbeliség logikai felépítése

gasabb. Ezt a jelenséget úgy értékelhetjük, mint az értéktörvény területi differenciáló hatásának demográfiai vetületét. A kép azonban nem ilyen egyértelmű. A különböző születésszabályozási szokásoknak, a születésszabályozásról uralkodó véleménynek és a módszerek ismeretének területi egyenetlensége a fenti sémát jelentősen módosítja. (Természetesen nemcsak ezek módosítják a sematikus képet, de hatásuk nyilván döntő.) Például a fejletlen megyék között jelentősen eltérő Szabolcs-Szatmár és Somogy megye népességének demográfiai termékenysége, de hasonló eltéréseket találunk a fejlettebb megyék között is.

Ha a különböző születésszabályozási eljárások területi elterjedtségét megvizsgáljuk ²⁸, azt tapasztaljuk, hogy az meglepően szabályos - a megyék kiterjedt, homogén tömböket alkotnak - és az elterjedtség foka többnyire független a gazdasági fejlettségtől (II-XIII. ábra)

A pessarium használatáról megállapítható (II. ábra), hogy elsősorban az ország középső, déli és főleg délkeleti részén terjedt el (leginkább Szegeden, Budapesten, Miskolcon, Csongrád és Szolnok megyében - 4,4 % fölött), míg a Dunántul nyugati felén és az ország északkeleti megyéiben a legkevésbé (Debrecenben, Vas, Zala és Szabolcs-Szatmár megyében a legalacsonyabb az arányszám - 1 % alatt).

A condom (III. ábra) ezzel szemben az Alföldön és néhány északi megyében a legelterjedtebb (leginkább Debrecenben, Miskolcon, Békés, Borsod és Szolnok megyében - 15 % fölött), míg az ország nyugati részein, főleg a határmenti megyékben kevésbé (Baranya, Tolna, Győr-Sopron, Pest és Zala megyében 6,5 % alatt).

A kémiai fogamzásgátlók elterjedtsége (IV. ábra) nagyjából a pessariuméhoz hasonló képet mutat, de a legkiemelkedőbb megyék nem ugyanazok (Debrecenben, Budapesten, Szolnok, Tolna és Fejér megyében 3 % fölött, Pécsen, Zala, Veszprém és Vas megyében, valamint Miskolcon 0,65 % alatt).

A naptár módszer (V. ábra) elterjedtsége a condoméval éppen ellentétes: a dunántuli, főleg a határmenti megyékben használatos leginkább (Szegeden, Baranyában, Pécsen, Budapesten és Győr-Sopron megyében 5 % fölött), a Duna vonalától keletre és főleg az északkeleti megyékben kevésbé. (Az egységes képet zavarja, hogy Debrecen, Heves és Borsod megye mellett Zala és Tolna megye arányszáma is 2 % alatt van).

A vizsgálat időpontjában a megszakított érintkezés volt a legelterjedtebb fogamzásgátlási eljárás (VI. ábra), használata terén kb. a Pécs-Miskolc vonaltól északnyugatra, illetve délkeletre mutatkozik lényeges eltérés. Heves megyén kívül (59 %) a nyugat-dunántuli megyékben alkalmazzák leginkább (Győr-Sopron, Zala, Vas és Somogy megyében 52 % fölött), míg a nagyvárosokban és Békés megyében a legkevésbé (33,85 % alatt).

A hüvelyöblítés (VII. ábra) az ország keleti felében, elsősorban a Délkelet-Alföldön terjedt el (Szegeden, Miskolcon, Bács, Csongrád és Békés megyében 4,5 % fölött), legkevésbé az ország nyugati és északi megyéiben (Győr-Sopron, Fejér, Borsod, Zala és Vas megyében 1,4 % alatt).

²⁸ Az alábbiakban az 1966-os TCS vizsgálat eredményeire támaszkodunk. Acsádi-Klinger - Szabady E. (1970), 198. old.

Mivel az egyéb természetes fogamzásgátlók címszó alá (VIII. ábra) több különböző módszer tartozik, érthető a kép tarkasága, bár Tolna megyén kívül az északkeleti megyékben a legelterjedtebbek (Szabolcs-Szatmár, Tolna, Borsod, Szolnok és Hajdu megyében 5,8 % fölött).

A sterilizáció az egyetlen fogamzásgátlási eljárás, amelynél a területi eloszlás szabálytalan, ugyanis a legmagasabb és a legalacsonyabb arányszámú területek majdnem kivétel nélkül a Dunántulon vannak (IX. ábra).

A fogamzásgátlástól való tartózkodás aránya területileg szintén szabálytalanul oszlik meg (X. ábra). Ennek a tarkaságnak az lehet az oka, hogy a jelenség *lényegesen különböző* okok következtében is előfordulhat. Egyrészt általában a gyermekáldás vállalása, illetve nem vállalása, másrészt a *nem-vállaláson* belül a drasztikusabb és erkölcsileg is lealacsonyítóbb művi vetélés elfogadása vagy el nem fogadása közötti választás a döntő. Így például az abortusztól legkevésbé sujtott Győr-Sopron megyében (100 szülésre 79,1 abortusz 1971-ben²⁹) a nők 79,1 %-a végez fogamzásgátlást, míg Veszprém megyében a kevés abortuszhoz jóval kisebb arányú fogamzásgátlás társul. Másrészt a művi vetélések terén egyaránt kiemelkedő Budapest és Szolnok megye közül az előbbiben jóval alacsonyabb a fogamzásgátlást használó nők aránya.

Az orális fogamzásgátlással élő nők aránya (XI. ábra) az ország déli, délkeleti és középső részén a legnagyobb (Fejér, Szolnok és Csongrád megyében, valamint Budapesten 10,9 % fölött), míg a nyugati és az északi megyékben a legalacsonyabb (Vas, Győr-Sopron, Heves és Pest megyében 5,9 % alatt).

A művi vetélés (XII. és XIII. ábra) - amellet, hogy általában a városokban gyakoribb - az ország középső és délkeleti részén a legelterjedtebb (Budapesten, Békés, Csongrád, Szolnok, Pest és Nógrád megyében). A legkevésbé viszont a nyugat-dunántuli és az északkeleti megyékben használatos.

Az ábrák egyszerű megtekintése alapján is nyilvánvaló, hogy az egyes születésszabályozási eljárások használatának gyakorisága a térben egyenletes változást mutat. Távolodva azokról a területektől, ahol az illető módszer használata a legintenzívebb, a használat *fokozatosan* csökken, és a legalacsonyabb értékeket a legtávolabbi területeken találjuk. Ez, úgy tűnik, nagyon jól illusztrálja az ismeretek és a szokások térbeli elterjedésének jelentőségét, amely módosítja a gazdaság térbeli szerkezetéből levonható (és a valóságban soha meg nem levő) szemantikus képet.

Az egyes módszerek területi elterjedése *különböző*. A pessarium, a kémiai fogamzásgátlók, a hüvelyöblítés, az orális fogamzásgátlók és a művi vetélés alkalmazása az ország *középső és délkeleti* részén a legelterjedtebb. A kondom használata a *keleti* megyékben a legelterjedtebb, míg a naptár módszer és a megszakított érintkezés elsősorban a nyugati megyékre jellemző. Egyedül a sterilizáció térbeli elterjedése mondható *jellegetelemek*.

E fejezet alapján megállapítható, hogy a 2. fejezetben kifejtett gazdasági és a 3. fejezetben kifejtett társadalmi törvényszerűségek együttesen eredményezik a társadalmi-gazdasági térbeliség összetett, a valóságtól már csak az absztrakció alacsonyabb fokán eltérő fogalmát.

²⁹ Forrás: Vetélések adatai, 1971. KSH 1973. 36. old.

III. rész

A KÖRZETESÍTÉS

5. fejezet.

A KÖRZETESÍTÉS JELENTŐSÉGE

A társadalmi-gazdasági térbeliség elméleti kérdéseinek tárgyalása után megkíséreljük a vizsgált jelenségek gyakorlati feltárását.

A térbeliség módszertani megragadásának két kézenfekvő módja van:

a. / Abból kiindulva, hogy gazdasági egységek (termelők, fogyasztók) *mérete* a vizsgált területhez képest általában elenyésző, a gazdálkodás és a társadalom alapegységeit (pl. települések, gyárak) pontszerűnek fogjuk fel. Ezen alapegységeket utak kötik össze, amelyeken át a termelés és a társadalom különböző tényezőinek a szállítása történik. Ilymódon a térbeliség egy síkban található pontok és az azokat összekötő vonalak összességéként jelenik meg.

b. / A vizsgálandó területet homogénnek tekintett részterületekre bontva szemléljük. A részterületek (a továbbiakban körzetek) között átfedés nincs, és a területet maradéktalanul lefedik. A térbeli jelenségeket mint ezen homogén területek közötti folyamatokat és kölcsönhatásokat fogjuk fel.

Az előbbi felfogás hatása érződik Weber (1929), Christaller (1966) és Lösch (1954) munkásságában, bár Löschnél már a kétféle szemlélet ötvöződik.

A továbbiakban a térbeliség utóbbi értelmezését tartván szem előtt a körzetesítéssel, azaz viszonylag homogén körzetek létrehozásával foglalkozunk.

A körzetesítés *elméleti jelentősége* abban áll, hogy a körzetek által jelenik meg a társadalmi-gazdasági térbeliség, és a körzetek ismeretében lehetővé válik a társadalom és a gazdaság térbeli elemeinek vizsgálata. Miként a domborzati, vizrajzi, talajtani, stb. térképek elénk tárják a természet térbeli változatosságát és a természeti földrajzi tájegységeket, ugyanugy jelenik meg előttünk a társadalom térbeli szerkezete. Míg azonban a természeti földrajz esetén viszonylag egyszerűen rögzíteni lehet a vidék tulajdonságait és a tájegységek jellege és határai viszonylag egyértelműek, a gazdaság és a társadalom szüntelenül változó és nehezen megragadható jelenségei megnehezítik a körzetek létrehozását.

A körzetesítés *módszertani jelentősége* akkor érthető meg igazán, ha az elemzésre, tervezésre vagy előrejelzésre használatos térbeli modelleket megvizsgáljuk. Ha a kutató a térbeliség fentemlített kétféle szemlélete közül a másodikból indul ki, szükségképpen találkozik a körzetek megválasztásának problémájával³⁰ A modell akkor bizonyul a valóság egyszerűsített, de *hű* másának, ha a kiválasztott területi egységek a *modell által vizsgált jelenségek szempontjából homogének*. Mivel a közigazgatási egységek ezt a feltételt általában nem teljesítik, az objektív alapokon végrehajtott körzetesítés marad az egyetlen kiút.

³⁰ Lásd pl. Klein (1969), Japan's Regional... (1969), Szabady B. (1973/a).

6.1. A GONDOLATMENET

Célunk valamilyen szempontból viszonylag homogén, ugyanakkor területileg összefüggő térbeli egységek létrehozása.

- Az, hogy *viszonylagos* homogeneitásról van szó, természetes, hiszen a valóság sokrétűsége miatt csak ez lehetséges.

- Az, hogy milyen szempontból akarjuk homogénnek tudni az illető körzetet, már nagyobb problémát okoz. Egzakt módszerünk megköveteli, hogy mennyiségileg pontosan mérhető változókból induljunk ki. Egy-egy ilyen változó azonban a jelenségnek csak egy elemét tükrözi vissza, és még számtalan változó sem bizonyos, hogy felöleli az egész jelenségkomplexumot, amit meg akartunk ragadni. Leginkább az az út járható, hogy a homogeneitási szempontjainkkal összefüggő lehető legtöbb változót összegyűjtjük, és azokból indulunk ki. (A bennük levő információ összesítése faktoranalízissel történik, melyet a továbbiakban ismertetek.) Ilymódon természetesen ezt a célunkat is csak megközelítőleg érhetjük el, hiszen a vizsgálat céljául kitűzött jelenségkomplexum (pl. "demográfiai jelenségek") sok nem kvantifikálható tényezőt tartalmaz, másrészt az elvileg kvantifikálható tényezők egy részéről sem rendelkezünk adatokkal.

- A harmadik elvi probléma az, hogy milyen területi alapegységekből építsük fel körzeteinket. Mivel végesszámú lépésben akarunk alapegységeinkből eljutni a kívánt körzetekig, az alapegységek sem lehetnek pontszerűek, hanem rendelkezniük kell bizonyos kétdimenziós kiterjedéssel. Így természetesen velük szemben is fennáll az a követelmény, hogy (legalábbis megközelítőleg) homogének legyenek, hiszen csak így remélhető, hogy a belőlük nyert körzetekre is fennáll a viszonylagos homogeneitás követelménye. Figyelembe kell venni azonban azt is, hogy számítástechnikai okokból sem indulhatunk ki *akarmilyen kicsi* alapegységekből, és adatszerzési nehézségek miatt nem vehetjük fel *önkéntesen* az alapegységeket. Ezen szempontok figyelembevételével általában viszonylag kiterjedtetű közigazgatási alapegységek felhasználására ösztönöz. (Magyar tapasztalatok alapján a járásek és a városok alkalmasak erre.) Így ez az elvi probléma is csak viszonylagosan oldódik meg.

A körzetesítés módszertanilag két szakaszból áll:

- a faktoranalízis alkalmazása és a faktorok becült értékének kiszámítása, melynek során a területi alapegységekről nagyszámú változó formájában meglevő információt sűrítjük néhány új, elvont változóba (6.2. alfejezet);

- a területi alapegységek lépésenkénti összevonása a faktorértékek hasonlósága alapján (6.3. alfejezet).

³¹ A kérdést a szerző első ízben a *Demográfia* hasábjain fejtette ki, az itt következőknél valamivel részletesebben. Lásd: Szabady B. (1973/b).

6.2. A FAKTORANALIZIS ÉS A FAKTOROK ÉRTÉKÉNEK KISZÁMITÁSA

A faktoranalízis egy sokaságról bizonyos változók formájában meglévő információkat sűrít össze néhány változóba oly módon, hogy az eredeti változókat közös *faktorváltozók* lineáris kombinációjaként állítja elő. Az új változókkal szemben az a követelmény, hogy az eredeti változók *szórásának* túlnyomó részét megmagyarázzák.

Legyen³²

$$x_1 = \lambda_{11} y_1 + \dots + \lambda_{1m} y_m + e_1$$

·
·
·

$$x_p = \lambda_{p1} y_1 + \dots + \lambda_{pm} y_m + e_p$$

ahol ($i = 1, \dots, p$ és $j = 1, \dots, m$)

x_i - az i -ik megfigyelhető változó,

y_j - a j -ik közös faktorváltozó,

λ_{ij} - a j -ik faktor részvétele (súlya) az i -ik hatásban,

e_i - az i -ik megfigyelt változónak az m számú közös faktor által meg nem magyarázott specifikus faktora.

A fenti modell vektor-jelöléssel:

$$\underline{x} = \underline{\Lambda} \underline{y} + \underline{\epsilon}$$

ahol

$$\underline{x} = \begin{bmatrix} x_1 \\ \cdot \\ \cdot \\ \cdot \\ \cdot \\ x_p \end{bmatrix} \quad \underline{y} = \begin{bmatrix} y_1 \\ \cdot \\ \cdot \\ \cdot \\ \cdot \\ y_m \end{bmatrix} \quad \underline{\epsilon} = \begin{bmatrix} e_1 \\ \cdot \\ \cdot \\ \cdot \\ \cdot \\ e_p \end{bmatrix} \quad \underline{\Lambda} = \begin{bmatrix} \lambda_{11} & \dots & \lambda_{1m} \\ \cdot & & \cdot \\ \cdot & & \cdot \\ \cdot & & \cdot \\ \cdot & & \cdot \\ \lambda_{p1} & \dots & \lambda_{pm} \end{bmatrix}$$

Legyen továbbá³³

$$E(x_i) = 0$$

$$\underline{y} \quad N(0, I) \text{ eloszlású,}$$

$$\underline{\epsilon} \quad N(0, \underline{\psi}) \text{ eloszlású,}$$

³² Az alábbiakban *D. F. Morrison* interpretációját követem. Lásd bővebben *Morrison* (1967) 261-262. old. A részletes ismertetéstől hely hiányában eltekintek. - ³³ "E" várható értéket, *I* egy-ségmátrixot, *O* pedig nullvektort jelent.

ahol

$$\psi = \begin{bmatrix} \psi_1 & \dots & 0 \\ \cdot & & \cdot \\ \cdot & & \cdot \\ \cdot & & \cdot \\ 0 & \dots & \psi_p \end{bmatrix}$$

y és ϵ pedig független.

Tehát

$$E(x x') = \Sigma = \Lambda \Lambda' + \psi$$

Σ diagonális elemei:

$$\sigma_i^2 = \sum_{j=1}^m \lambda_{ij}^2 + \psi_i$$

$\sum_{j=1}^m \lambda_{ij}^2$ az i -ik változó *kommunalitása*, azaz varianciájának az m számú faktor által megmagyarázott része, ψ_i pedig az i -ik változó *egyedisége*, azaz varianciájának a faktorok által meg nem magyarázott része.

Λ elemei tulajdonképpen x és y megfelelő elemeinek a kovarianciái:

$$E(x y') = E(\Lambda y + \epsilon) y' = \Lambda$$

A faktoranalízis a λ_{ij} faktorsúlyok meghatározására törekszik, melyek ismeretében a faktorok értékei is becsülhetők³⁴

$$Y = X \hat{\psi}^{-1} \hat{\Lambda} (I + \hat{\Lambda} \hat{\psi}^{-1} \hat{\Lambda})^{-1}$$

ahol $\hat{\psi}$ és $\hat{\Lambda} \hat{\psi}$ -nek illetve $\hat{\Lambda}$ -nak a korábbiak alapján becsült értékei.

6.3. A KÖRZETEK LÉTREHOZÁSA

A 6.1. alfejezetben többek között megfogalmaztuk azt a követelményt, hogy az előállítandó körzeteknek minél homogénebbnek kell lenniük, azaz egymáshoz minél hasonlóbb alapkörzetekből kell őket létrehozni. Ez a követelmény a következőképpen kvantifikálható:

³⁴ A formula *H. H. Harmantól* származik. Közli: *Morrison* (1967) 292. old.

Ha a felhasználandó faktorok száma m , akkor a 6.2. alfejezet utolsó képlete alapján minden egyedre (területi alapegységre) vonatkozólag rendelkezünk egy m elemű vektorral, és mindegyiknek megfelel az m dimenziós euklideszi térben egy pont. Két egyed hasonlóságának a mértékét a hozzájuk rendelt pontok *távolságaként* definiáljuk - annál jobban hasonlít egymáshoz két egyed, minél kisebb a pontok közötti távolság, azaz a

$$D_{kl} = \sqrt{\sum_{i=1}^m (y_i^{(k)} - y_i^{(l)})^2}$$

kifejezés³⁵, ahol $y_i^{(k)}$ és $y_i^{(l)}$ a k -ik és l -ik egyed i -ik faktorértéke, D_{kl} pedig a két egyed hasonlóságának a mértéke.

Az egyedek csoportosítását lépésenként hajtjuk végre, minden lépésben csak két egyedet egyesítünk. Azon két egyed összevonását tekintjük homogenitás terén a legkisebb veszteségnek, amelyek a leghasonlóbbak egymáshoz, azaz a kettőjükhez tartozó D_{kl} a legkisebb. Ezt fogadjuk el tulajdonképpen a *homogenitás kritériumaként*.

Ha tehát S számú egyedünk van, kiszámítjuk az összes lehetséges - $S(S-1)/2$ számú - D_{kl} távolságot, megkeressük a legkisebbet, és a nekik megfelelő két egyedet egyesítjük. A maradék $S-1$ számú egyedre ismét megállapítjuk a D_{kl} -eket stb. Természetesen csak az új egyed és a többiek közötti távolságot kell újra kiszámítani, ami történhet a két eredeti egyedhez tartozó megfelelő D_{kl} -ek egyszerű átlagolásával³⁶, vagy úgy, hogy a két egyed faktorértékeit rendre átlagoljuk, és így számítjuk ki az új egyed pontjának a többitől való távolságát. $S-1$ lépés után már nyilván csak egy egyedünk marad. A kutató maga dönti el, melyik lépésnél kíván megállani, azaz a közbeeső csoportosítások közül melyiket ismeri el véglegesnek.

A körzetek összevonásakor általában az egyszerű átlagolással nem elégedhetünk meg, mivel előbb-utóbb nagyságrendileg lényegesen különböző körzetek összevonására kerül sor, és egyszerű átlagolás esetén egy utólag csatlakozó kis körzet teljesen eltorzíthatja a létrejövő nagy körzet faktorértékeit. Ezért valamilyen súlyozásra van szükség, amely célra alkalmazhatjuk például az egyes körzetek népességszámát vagy területét³⁷.

Mivel területileg összefüggő körzeteket akarunk kapni, a D_{kl} mutatót csak az egymással *szomszédos* alapkörzetekre (illetve a későbbi lépések esetén az ezekből létrejött körzetekre) számítjuk ki, és ezek közül vonjuk össze a két "leghasonlóbbat".

³⁵ Berry (1958) - ³⁶ Berry (1961) - ³⁷ Szabady B. (1973/b).

A MAGYARORSZÁGI KÖRZETESITÉS GYAKORLATI VÉGREHAJTÁSA

Magyarország körzetesítésekor 182 közigazgatási alapegységből indulunk ki. Ezek: 107 járás, 68 járási jogu város, 5 megyei jogu város és 2 ugynevezett városi körzet (Kapuvári és Hatvani) - az 1970. jan. 1. közigazgatási beosztás alapján.

Adatforrásként elsősorban a KSH Megyei Igazgatóságainak és Budapesti Igazgatóságának Évkönyvei (1969) jöhetnek számításba, ami eleve korlátozta a változók körét. Az egyes iparágakban foglalkoztatottak számát a KSH Területi Főosztály birtokában lévő nem publikált adatokból merítettük. A következő 50 változót használtuk a számítások során (ahol külön nem jelezzük, ott 1969-es, illetve 1970. jan. 1. -i adatokról van szó):

1. Tényleges szaporodás, 1960-1969.
2. Népsűrűség, fő/km².
3. Az 1 000 lakosra jutó házasságkötések száma.
4. " " élveszületések száma.
5. " " halálozások száma.
6. 1 000 élveszületésre jutó 1 éven aluli meghaltak.
7. Az ipari foglalkoztatottak aránya a mezőgazdasági foglalkoztatottakhoz.
8. Az ipari kereset aránya a mezőgazdaságihoz.
9. A növénytermesztés munkaidejének aránya az állattenyésztéséhez a tsz-ekben.
10. A szántóterület részaránya.
11. A gyümölcsös és szőlő területének részaránya.
12. A rét és a legelő területének részaránya.
13. A buza vetésterületének részaránya.
14. Az őszi árpa vetésterületének részaránya.
15. A kukorica vetésterületének részaránya.
16. A cukorrépa, a dohány és a napraforgó együttes területének részaránya.
17. A burgonya vetésterületének részaránya.
18. A silókukorica vetésterületének részaránya.
19. A lucerna vetésterületének részaránya.
20. A szarvasmarhaállomány részaránya az állatállományon belül.
21. A sertésállomány " " "
22. A baromfiállomány " " "
23. Részesedés a t. sz. -ekben, Ft.
24. 1 kh-ra jutó t. sz. beruházások, Ft.
25. Az öntözött terület aránya a t. sz. -ek összes vetésterületéhez viszonyítva.
26. Egy kh-ra jutó traktoregység a t. sz. -ekben.
27. A buza termésátlaga, q/kh.
28. Az őszi árpa termésátlaga, q/kh.

29. A kukorica termésátlaga, q/kh.
30. A burgonya termésátlaga, q/kh.
31. A silókukorica termésátlaga, q/kh.
32. A lucerna termésátlaga, q/kh.
33. 100 kh-ra jutó számosállat.
34. A szarvasmarhaállomány sűrűsége, db/km².
35. A sertésállomány sűrűsége, db/km².
36. A baromfiállomány sűrűsége, 1 000 db/km².
37. Az ipari munkások havi bére, Ft.
38. Az ipari foglalkoztatottak sűrűsége, fő/km².
39. Az ipari gépek és berendezések sűrűsége, Ft/km².
40. A bányászatban, a villamosenergiaiparban és a kohászatban foglalkoztatottak aránya.
41. A gépiparban, a finommechanikai iparban és a híradástechnikai iparban foglalkoztatottak aránya.
42. A vegyiparban foglalkoztatottak aránya.
43. A textiliparban, a bőriparban és a textilruházati iparban foglalkoztatottak aránya.
44. Az élelmiszeriparban foglalkoztatottak aránya.
45. Egy főre jutó élelmiszerforgalom, Ft.
46. Egy főre jutó ruházati cikk forgalom, Ft.
47. Egy főre jutó egyes iparcikk forgalom, Ft.
48. A vegyes iparcikk forgalom aránya az élelmiszerforgalomhoz.
49. 10 000 lakosra jutó épített lakások száma.
50. 1 000 lakosra jutó TV előfizetők száma.

Megjegyzés az egyes változókhoz:

10-12. Az egyes részarányok a szántó, a gyümölcsös, a szőlő, a rét és a legelő területének összegéhez viszonyítva értendők.

13-19. Az egyes részarányok a buza, az őszi árpa, a kukorica, a cukorrépa, a dohány, a napraforgó, a burgonya, a silókukorica és a lucerna vetésterületének összegéhez viszonyítva értendők.

20-22. Az egyes részarányok a baromfiak számának ezredrészének, valamint a szarvasmarhák és a sertések számának összegéhez viszonyítva értendők.

34-36.; 38-39. A terület, amelyre vetítünk az illető járás vagy város területe.

40-44. Az egyes részarányok az öt iparcsoportban foglalkoztatottak számának összegéhez viszonyítva értendők.

A körzetesítést végrehajtjuk külön az ipari, a mezőgazdasági, az életkörülményekre vonatkozó és a demográfiai változók alapján, majd mind az 50 változó alapján együttesen. (Az ipari körzetesítés esetén még 5 másik változót is figyelembe veszünk.) A körzetek összevonásakor a faktorértékeket a két eredeti körzet *népességszámával* súlyozva átlagoljuk.

Az 1. sz. táblán látható, hogy az ötféle körzetesítés esetén a faktorok az eredeti változók szórásának hány %-át magyarázzák meg.

1. sz. tábla
A variancia megmagyarázott hányada (%)

Faktorok száma*	Ipari körzetesítés	Mezőgazdasági körzetesítés	Élet körülmények	Demográfiai körzetesítés	Társadalmi-gazdasági körzetesítés
1	25,15	23,36	64,66	30,99	17,24
2	41,50	35,58	85,29	48,83	30,88
3	53,40	43,65	-	64,22	37,38
4	64,82	50,19	-	77,53	43,23
5	75,26	55,70	-	-	48,37
6	84,55	60,77	-	-	53,22
7	-	64,84	-	-	57,33
8	-	68,77	-	-	60,99
9	-	72,39	-	-	64,30
10	-	75,77	-	-	67,28
Változók száma	15	30	6	7	50
Faktorok száma	6	10	2	4	16

*/ Az oszlop értelmezése:

1. - az egyfaktoros modell esetén a faktor által megmagyarázott variancia %-a.
2. - a kétfaktoros modell esetén a két faktor által megmagyarázott variancia %-a stb.

Mind az ötféle körzetesítés esetén ismertetjük és elemezzük a faktorsúlyokat (a 0,4 fölöttieket tekintve kiemelkedőnek), az első faktor értékeit területi alapegységenként ábrázoljuk, majd végrehajtjuk a lépésenkénti összevonást. Természetesen nem ismertetjük mind a 181 állapotot, csak egy-egy jellemzőt, melyek után két nagyterületű körzet összevonása következne.

- A közigazgatási alapegységek egyesülési folyamatát szemlélve azt tapasztaljuk, hogy a kétféle alapegység (járás és város) természetének különbsége alapvetően befolyásolja a körzetek kialakulását. A járásek területe nagyobb és egy járás több másikkal határos, míg a városok harmadrésze (22) csak egyetlen járással határos, és csak 29 határos 3 vagy annál több járással, ill. várossal, és mindössze 20 város határos másik várossal (ezek 8 összefüggő csoportot alkotnak). Mivel a városok a járásektól a legtöbb általunk vizsgált jelenség szempontjából eltérnek, érthető, hogy a fenti határviszonyok miatt a városok nagy része az egyesülésben már csak akkor vesz részt, amikor a járásek már egyetlen hatalmas "körzetté" olvadtak össze. Ezért a régióképződés folyamatába beavatkozunk, és amikor a járásek már 20-25 kb elfogadható nagyságu körzetté olvadtak össze, az egyesülésben még részt nem vett városokat (esetleg járáseket is) mesterségesen csatlakoztattuk az öt körülvevő régiók közül valamelyikhez: amelyik szomszédos járáshoz vagy városhoz a leghasonlóbb, annak ré-

giójához csatlakozzék. Elméletileg ez az eljárás azzal indokolható, hogy a városok valószínűleg jobban hasonlítanak környezetükhöz, mint távolabbi járásokhoz, mivel elsősorban az őket körülvevő terület népességéből gyarapodnak, és főleg azzal érintkeznek. Ezenkívül annak érdekében, hogy elkerüljük a túl kicsi körzetek létrejöttét a mezőgazdasági, a demográfiai és a társadalmi-gazdasági körzetesítés esetén 3 járás vagy város, az ipari és az életkörülményekre vonatkozó körzetesítés esetén pedig 4 járás vagy város együttesét fogadjuk csak el körzetként - az ezen korlátok alatti "körzeteket" szintén a fenti módon csatlakoztattuk. Ettől csak Budapest esetén tekintettünk el. Abban az esetben pedig, amikor valamely vidéken az illető lépésig még egyáltalán nem történt egyesülés, a későbbi lépések során létrejött állapotot fogadtuk el.

Az ily módon kiegészült körzetek már maradéktalanul lefedik az ország területét és közel egyforma nagyságrendűek. Ezeket is rendre ismertetjük, majd jellemezzük.

Ezenkívül felsoroljuk a legutoljára csatlakozó városokat is (fordított sorrendben) miáltal információt nyerünk arról, hogy mely városok különböznek a legjobban az országos "átlagközegetől".

A számításokat CDC 3300 típusú számítógépen végeztük. A faktoranalízist könyvtári program segítségével, a faktorok értékének kiszámítását, valamint a körzetek létrehozását pedig ALGOL programmal.

8. fejezet.

MAGYARORSZÁG IPARI KÖRZETESITÉSE

Az ipari körzetesítés számításait 15 változó alapján végeztük el. Ebből 10 szerepel a fenti 50 változó között (a 7., 8., 37 -44.), a többi öt pedig a következő:

- A bányászatban, a villamosenergiaiparban és a kohászatban foglalkoztatottak sűrűsége, fő/km².
- A gépiparban, a fémtömegcikkiparban, valamint a műszer-, vákuum- és híradástechnikai iparban foglalkoztatottak sűrűsége, fő/km².
- A vegyiparban foglalkoztatottak sűrűsége, fő/km².
- A textiliparban, a bőriparban és a textilruházati iparban foglalkoztatottak sűrűsége, fő/km².
- Az élelmiszeriparban foglalkoztatottak sűrűsége, fő/km².

Az első iparcsoportba az alapanyag- és energiaipar tartozik. Az iparosítás szempontjából alapvető jelentőségűek, a többi iparág számára nélkülözhetetlenek, bár termékeik természetesen importálhatók is. Tulnyomórészt férfi munkaerőt alkalmaznak, a nehéz fizikai munkát az iparon belül leginkább ezek az iparágak igénylik, ezért az átlagkereset viszonylag magas.

A második iparcsoportba tartoznak a hagyományos feldolgozóipar legfontosabb ágazatai, melyek még ma is alapvetően meghatározzák egy ország ipari fejlettségét. Régebbi és gyorsan fejlődő iparágak egyaránt sorolhatók ebbe a csoportba.

A vegyipar az egyik legdinamikusabban fejlődő iparág, melynek a jövőbeli fejlődés szempontjából nagyon nagy jelentősége van.

A negyedik csoportba tartozó ágazatok nagy multra tekinthetnek vissza. Majdnem kizárólag fogyasztási cikkeket gyártanak, és jelenleg itt alkalmazzák leginkább a női munkaerőt.

Az élelmiszeripar is közvetlen fogyasztásra termel. A termékek romlandósága és a nagyvolumenű fogyasztás miatt még ma is elég szétszórtan és kisüzemi szinten üzik.

A 15 változó közül 2 (7. és 8.) az iparnak a mezőgazdasághoz való arányát van hivatva jellemezni. Ezek a mutatók fontosak egyrészt a vidék arculatának meghatározásához (ipari vagy mezőgazdasági), másrészt a munkaerőre gyakorolt elszívóhatást jellemzik.

3 változót (37 - 39.) az *általános* ipari intenzitás megragadása végett szerepeltetünk.

Az ágazati arányok mutatószámai (40-44.) az alapegységek ágazati szerkezetét jellemzik, az ágazati intenzitást viszont a külön bevezetett 5 változó van hivatva jellemezni. A kétféle jelenség (arány és intenzitás) elhatárolása elméletileg indokoltnak látszik, a számítások azonban általában - legalábbis a magyar viszonyokra - ezt nem támasztják alá.

A 0,4 fölötti faktorsúlyok:

I. Az alapanyag- és energiaipar faktora	
A bányászatban stb. foglalkoztatottak aránya	0,913
Az ipari munkások havi bére	0,864
A bányászatban stb. foglalkoztatottak sűrűsége	0,853
A gépiparban stb. foglalkoztatottak aránya	- 0,467
II. A textilipari faktor	
A textiliparban stb. foglalkoztatottak aránya	- 0,852
A textiliparban stb. foglalkoztatottak sűrűsége	- 0,836
A gépiparban foglalkoztatottak aránya	0,457
III. Az ipar és a mezőgazdaság viszonyának faktora	
Az ipari és mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya	0,967
Az ipari és mezőgazdasági bérek aránya	0,959
IV. Vegyipari faktor	
A vegyiparban foglalkoztatottak sűrűsége	- 0,921
A vegyiparban foglalkoztatottak aránya	- 0,878
Az ipari gépek és berendezések sűrűsége	- 0,630
V. Gépipari (stb.) faktor	
A gépiparban stb. foglalkoztatottak sűrűsége	- 0,887
Az ipari foglalkoztatottak sűrűsége	- 0,629
VI. Élelmiszeripari faktor	
Az élelmiszeriparban foglalkoztatottak sűrűsége	- 0,821
Az élelmiszeriparban foglalkoztatottak aránya	- 0,816

Mint látható, mind az öt iparcsoportnak gyakorlatilag külön faktor felel meg. Ezen kívül jellemző, hogy a bányászat faktorában az ipari bérek, a vegyipar faktorában az állóeszközök, a gépipari faktorban pedig a munkaerő is nagy súllyal szerepel, ami megfelel az illető ágazatok sajátosságainak.

Az I. faktornak járásokra és városokra becsült értékei láthatók a XIV. ábrán. A magas faktorértékek főleg a bányavidékekre, illetve (az ipari bér nagy súlya miatt) a városokra jellemzőek.

A körzetek lépésenkénti létrehozásának egyes jelentősebb fokozatai láthatók a XV-XIX. ábrán. Mint látható, az alapkörzetek egyesülése az iparvidékeken kezdődött meg a legkésőbb (észak-dunántuli, baranyai és északmagyarországi iparvidék), és az "óriáskörzet" kialakulása, (amelyhez a használt módszer következtében fokozatosan az egész ország csatlakozik) az iparilag fejletlen vidékeken kezdődik meg. Ez azt mutatja, hogy ipari szempontból a fejletlen területek sokkal "homogénebbek", mint a fejlettek, ami eléggé természetes. Ugyanez derül ki az "óriáskörzethez" utoljára csatlakozó körzetek elhelyezkedéséből is (XX. sz. ábra).

Az utolsóként csatlakozó városok (fordított sorrendben):

1. Salgótarján
2. Kazincbarcika
3. Kőszeg
4. Dunaujváros
5. Leninváros
6. Ózd
7. Budapest
8. Győr
9. Miskolc
10. Ajka
11. Kaposvár
12. Várpalota
13. Tatabánya.

A fentiek alapján kétféle körzetbeosztást fogadtunk el, az egyik a 49. lépésen alapul és 21 körzetet tartalmaz (XXI. sz. ábra), a másik az 56. lépésen alapul és 17 körzetből áll (XXII. sz. ábra).

A 20. sz. ábrában rejlő információkat mindkét beosztás esetén felhasználtuk.

A körzetek ismertetése és jellemzésük³⁸ (a felosztás a XXII. sz. ábrára támaszkodik, de a részletes ismertetés a XXI. sz. ábrán látható beosztást is figyelembe veszi):

1. Nyugati körzet

Körmenyi járás, Szombathelyi j., Lenti j., Kőszeg, Szombathely.

A szomszédos vidékekhez képest iparilag fejletlen terület. A textil-, bőr- és textilruházati ipar részaránya jelentős. Kiemelkedő ipari városa Szombathely.

³⁸ A körzetek elnevezése, mivel általában nem fedik a hagyományos tájegységeket, nehézségbe ütközik. Ezért itt és a későbbi körzetesítések esetén csak megközelítő, néhol erőltetett elnevezést adhatunk.

2. Nyugat-Dunántúl

Mosonmagyaróvári j., Csornai j., Soproni j., Kapuvári városi körzet, Celldömölki j., Sárvári j., Keszthelyi j., Tapolcai j., Zalaegerszegi j., Zalaszentgróti j., Letenyei j., Nagykanizsai j., Mosonmagyaróvár, Kapuvár, Sopron, Sárvár, Tapolca, Zalaegerszeg, Nagykanizsa.

Iparágak szempontjából a szomszédos körzeteknél heterogénebb terület, ugyanakkor átmenetet képez a nyugati és somogyi fejletlenebb (és elsősorban könnyűiparral rendelkező), valamint a közép- és északdunántúli iparosodottabb (és inkább bányászattal és gépiparral rendelkező) vidékek között. A heterogenitáson kívül Zalában kőolaj és földgáz kitermelés, Mosonmagyaróváron timföld-, fémtömegcikk- és textilipar, Sopronban és Zalaegerszegen textilipar és faipar jellemzik a körzetet.

3. Észak-dunántúli iparvidék

3. a Győri j., Komáromi j., Pápai j., Komárom, Pápa, Győr.

3. b Tatai j., Bicskei j., Tata, Tatabánya.

Fejlett iparral rendelkező terület, melynek nyugati részére (*3. a*) a gépgyártás és a textilipar jellemző (Győr, Pápa, Komárom), de itt található az almásfüzitői timföldgyár, valamint a szőnyi és almásfüzitői olajfinomítók is. A körzet keleti részére (*3. b*) a bányászat és az építőanyagipar nagyobb aránya jellemző. E térség kiemelkedő iparvárosa Tatabánya. Fejlett ipari körzeteink közül ez a legsokrétűbb.

4. Közép-dunántúli bánya- és iparvidék

Devecseri j., Veszprémi j., Zirci j., Móri j., Székesfehérvári j., Budai j., Ráckevei j., Dorogi j., Ajka, Veszprém, Várpalota, Siófok, Székesfehérvár, Oroszlány, Esztergom.

A Dunántúli Középhegység majdnem egész területét magába foglalja. Jelentős barnaszén és lignitbányászata (Ajka, Oroszlány, Dorog, Tokod stb., illetve Várpalota) és erre települő villamosenergiaipara van (Ajka, Oroszlány, Várpalota). A magyar bauxitot teljes mértékben itt bányászzák, erre timföld és alumíniumfeldolgozó ipar települt (Ajka, Várpalota, Székesfehérvár). Nagyon jelentős hiradástechnikai ipara (Székesfehérvár), valamint fémtömegcikk ipara és gépgyártása van (Veszprém, ill. Székesfehérvár). Vegyipara is kiemelkedő (Várpalota, Fűzfő). Könnyűipara és élelmiszeripara jelentéktelen.

5. Somogyi körzet

Csurgói j., Fonyódi j., Kaposvári j., Marcali j., Nagyatádi j., Szigetvári j., Kaposvár, Keszthely, Szigetvár.

A Dunántúl iparilag egyik legfejletlenebb körzete. Csak Kaposvár textil- és textilruházati ipara valamint élelmiszeripara jelentős.

6. Baranyai körzet

Barcsi j., Siklósi j., Mohácsi j., Pécsi j., Sásdi j., Komló, Pécs, Mohács.

Fejlett bányászati és ipari körzet. Az ország feketeszén bányái kizárólag itt találhatóak (Pécs, Komló). Ezenkívül egy-egy gyártól eltekintve (Beremenden cementgyár, Mohácson farostlemezgyár működik) számottevő ipar csak Pécsen található (bőripara országos viszonylatban kiemelkedő).

7. Duna-Balatonközi körzet

7. a Siófoki j., Tamási j., Dombóvári j., Bonyhádi j.,

7. b Sárbogárdi j., Paksi j., Szekszárdi j., Kalocsai j., Bajai j., Szekszárd, Kalocsa, Baja.

Iparilag fejletlen körzet, elsősorban nyugati része (7. a), amely a tolnai és részben a somogyi dombvidékre terjed ki, és a Dunántul iparilag legelmaradottabb vidéke. Keleti része (7. b), amely a dunamenti lapályos területet és a Mezőföld déli részét foglalja magába, már valamivel fejlettebb. Elsősorban könnyűipara jelentős. Ipari szempontból fontosabb települések Baja, Kalocsa, Szekszárd és Bonyhád.

8. Nyugat-Alföldi körzet

8. a. Dunaujvárosi j., Dunavecsei j., Kiskőrösi j., Kiskunfélegyházi j., Kiskunhalasi j., Kunszentmártoni j., Szarvasi j., Békési j., Dunaujváros, Kiskunhalas, Kiskunfélegyháza, Csongrád, Szentes, Mezőtúr, Szarvas.

8. b. Ceglédi j., Nagykátai j., Cegléd, Jászberény, Szolnok.

8. c. Mezőkövesdi j., Fűzesabonyi j., Hevesi j., Hatvani Városi Körzet, Jászberényi j., Szolnoki j., Monori j., Gödöllői j., Pásztói j., Szécsényi j., Törökszentmiklós, Hatvan, Gödöllő.

Nagy kiterjedésű, szabálytalan alakú körzet, ami annak tulajdonítható, hogy az ország keleti részének fejletlen és ezért ipari szempontból jellegtelen területeinek nagy részét magába foglalja.

Dunaujváros, mint fejlett ipari város nyilván csak technikai okokból került ide: az őt körülvevő fejletlen járások miatt, a módszer mechanikus alkalmazása eredményeképpen. Egyébként inkább a 4. körzetben lenne a helye (közép-dunántúli bánya- és iparvidék), elsősorban kiemelkedő kohászatá révén.

Dunaujvároson kívül a körzet általános képétől leginkább a Zagyvától délkeletre eső vidék el (8. b). Itt található Szolnok, az Alföld egyik legfontosabb ipari központja (jelentős vegyipar, könnyűipar és gépgyártás), valamint Jászberény és Cegléd (gépgyártás, fémtömegcikkipar, élelmiszeripar).

A körzet északi részének csak a fővároshoz közelebb eső területein van számottevő ipar (Hatvan és Gödöllő).

9. Duna-Tisza közeli körzet

Kecskeméti j., Dabasi j., Kecskemét, Nagykőrös.

Kisterületű körzet, elsősorban élelmiszeripara és könnyűipara jelentős (Kecskemét, Nagykőrös).

10. Délkelet Alföld

Szegedi j., Szentesi j., Makói j., Orosházi j., Mezőkovácsházi j., Gyulai j., Szeghalmi j., Püspökladányi j., Törökszentmiklósi j., Szeged, Makó, Hódmezővásárhely, Orosháza, Békéscsaba, Gyula, Hajduszoboszló, Karcag, Kisujszállás, Turkeve.

Elsősorban textil- és bőriparra fejlett, de ezenkívül a faipar, az élelmiszeripar, az építőanyagipar és a gépgyártás is, az utóbbi években pedig fejlődésnek indult a szénhidrogének bányászata. Ipari szempontból legfontosabb városa Szeged, amely egyuttal a körzetben a legsokrétűbb iparral rendelkezik, de Hódmezővásárhely és Békéscsaba is országos jelentőségű.

11. Közép-Tiszántúl

Berettyóújfalusi j., Biharkeresztesi j., Derecskei j., Debreceni j., Tiszafüredi j., Debrecen.

A 8. körzethez hasonlóan iparilag nagyon fejletlen terület, Debrecentől eltekintve, amely nagyon jelentős iparral rendelkezik (gépgyártás, építőanyagipar, butoripar, textilipar és élelmiszeripar).

12. Északkelet-Alföld

Polgári j., Sátoraljaujhelyi j., Hajduböszörmény, Hajdunánás, Sárospatak, Sátoraljaujhely, valamint az egész Szabolcs-Szatmár megye.

Az Alföld legtöbb vidékéhez hasonlóan iparilag fejletlen terület. Egyetlen jelentősebb városa Nyíregyháza, de ott is csak könnyűipar és élelmiszeripar található.

13. Sajó- és Hernád-völgyi iparvidék

Mezőcsáti j., Miskolci j., Encsi j., Szerencsi j., Leninváros, Miskolc, Kazincbarcika.

Az összefüggő területet alkotó északi ipari körzetek közé tartozik (13., 14., 15.). Itt található Miskolc, az ország második legnagyobb ipari központja, és két új, rohamosan fejlődő város, Kazincbarcika és Leninváros.

A Sajó völgyében fejlett barnaszénbányászat (Miskolc, Sajószentpéter és Kazincbarcika) és erre települő energiaipar van (Leninváros, Miskolc, Kazincbarcika). Ezenkívül a Zempléni hegységben különböző ásványokat bányásznak. Nagyon jelentős a vidék kohászata, gépgyártása és építőanyagipara (Miskolc), de vegyipara is (Leninváros és Kazincbarcika). Könnyűipara és élelmiszeripara viszont jelentéktelen.

14. Északi bányavidék

Edelényi j., Ozdi j., Salgótarjáni j., Ozd, Salgótarján.

Jellegében kapcsolódik az előbbi körzethez, de még annál is egyoldalubb. Itt már kimondottan a barnaszénbányászat (szinte a körzet egész területén) és a kohászat (Ozd, Salgótarján) dominál.

15. Mátravidéki ipari körzet

Egri j., Gyöngyösi j., Eger, Gyöngyös.

Az előző két körzettel ellentétben itt elsősorban a lignitbányászat jelentős, amit a vidék hőerőműveiben hasznosítanak. Találhatók itt különböző ércek és ásványok is. Említésreméltó még a gépgyártás és a műszeripar (Eger, Gyöngyös).

16. A Dunakanyar körzete

Balassagyarmati j., Rétsági j., Szobi j., Szentendrei j., Váci j., Balassagyarmat, Szentendre, Vác.

A körzet Váctól délre eső területei már többnyire Budapest közvetlen vonzáskörzetébe tartoznak, itt sok faluban van ipari üzem, néhány közülük budapesti méretű.

Jelentős Vácott és Dunakeszin a hiradástechnikai ipar, valamint a közlekedési eszközök gyártása, illetve javítása. Ezenkívül Vác építőanyagipara és textilipara jelentős.

A körzet északi fele kedvezőtlen közlekedési adottságai következtében iparilag fejletlen.

17. Budapest

Az ország iparának még ma is kb a fele itt található. A feldolgozóipar szinte minden ágazata képviselve van, a legnagyobb arányban a gépipar és a közlekedési eszközök gyártása, másodsorban a textilipar.

9. fejezet.

MAGYARORSZÁG MEZŐGAZDASÁGI KÖRZETESÍTÉSE

A mezőgazdasági körzetesítést 30 változó alapján végeztük el (7 - 36.). A változók nagy száma annak köszönhető, hogy mezőgazdasági adatokhoz jóval könnyebb járési szinten hozzájutni, mint ipariakhoz, sőt a kiválasztás okozott problémát.

Az ipari körzetesítéshez hasonlóan 2 változó az ipar és a mezőgazdaság arányát van hivatva jellemezni (7. és 8.).

A mezőgazdaságon belüli arányokat 14 változó igyekszik megragadni különböző szempontból: 1 változó a növénytermesztés és az állattenyésztés arányát (9.), 3 a különböző művelési ágak, illetve az azokból képzett csoportok arányát (10-12.), 7 a növényfajták (13 -19.), 3 pedig az állatfajták (20 -22) egymásközötti arányát jellemzi. Az egyes növény- és állatfajták kiválasztásakor a fontosabbakat és jellemzőbbeket igyekeztük kiválasztani. (A 16. változóban szereplő növényekben az a közös, hogy mindhárom ipari növény.)

4 változó a mezőgazdaság általános eredményességét és korszerűségét van hivatva jellemezni (23 - 26).

6 változó mutatja a növénytermesztés eredményességét a fontosabb növények esetén (27. - 32.), 4 pedig az állatok sűrűségét (33 - 36.). Ezek tehát a mezőgazdaságon belüli "ágazati" intenzitási mutatók.

Az első hét faktor 0,4 fölötti súlyai:

I. Strukturális faktor	
A lucerna vetésterületének részaránya	- 0,739
A burgonya vetésterületének részaránya	0,739
A buza vetésterületének részaránya	- 0,591
A kukorica termésátlaga	- 0,463
II. A szarvasmarhatenyésztés faktora	
A szarvasmarha állomány részaránya	0,826
A szarvasmarha állomány sűrűsége	0,765
A silókukorica vetésterületének részaránya	0,553
A kukorica vetésterületének részaránya	- 0,512
100 kh-ra jutó számosállat	0,489
III. Az ipari vidékektől és városoktól távollévő, jövedelmező mezőgazdaság faktora	
Az ipari és a mezőgazdasági keresetek aránya	- 0,947
Az ipari és a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya	- 0,918
A gyümölcs és szőlő területének részaránya	- 0,697
A szántóföld részaránya	0,600
Részesezés a mezőgazdasági tsz-ekben	0,529
A burgonya vetésterületének részaránya	- 0,446
A silókukorica termésátlaga	0,444
IV. A baromfitenyésztés faktora	
A baromfi állomány részaránya	0,895
A baromfi állomány sűrűsége	0,577
A kukorica vetésterületének részaránya	0,449
V. A sertésenyésztés faktora	
Az őszi árpa vetésterületének részaránya	0,718
100 kh-ra jutó számosállat	0,575
A sertésállomány részaránya	0,458
A sertésállomány sűrűsége	0,452

VI. Ipari növények és belterjes állattenyésztés faktora	
A cukorrépa, a dohány és a napraforgó részaránya	0,802
A sertésállomány sűrűsége	0,576
A baromfi állomány sűrűsége	0,566
A rét és legelő részaránya	- 0,451
A szarvasmarha állomány sűrűsége	0,434
A szántóterület részaránya	0,417
VII. Általános eredményességi faktor	
A kukorica termésátlaga	0,699
A burgonya termésátlaga	0,694
A lucerna termésátlaga	0,668
Az őszi árpa termésátlaga	0,663
A buza termésátlaga	0,661
A silókukorica termésátlaga	0,504
A sertésállomány sűrűsége	0,468
A kukorica vetésterület részaránya	0,425
A sertésállomány részaránya	0,411
Részesedés a mezőgazdasági tsz-ekben	0,409

Az első 7 faktor közül tehát 3 a vizsgálatba bevont 3 állatfajtára vonatkozik. Mindhárom faktorban szerepel az illető állat táplálására elsősorban használt növény is. Együttal az is kitűnik - akár csak az ipari számítások esetén - hogy a sűrűségi és a részarányt mutató változók külön való szerepeltetése modellünkben nem járt különösebb haszonnal, bár figyelemreméltó, hogy a VI. faktorban mindhárom állatfajta *sűrűségi* mutatói szerepelnek, de részarány mutatója egynek sem.

Ugyancsak figyelemreméltó, hogy az általános eredményességi faktorban (VII.) valamennyi növény termésátlaga szerepel, de az állatok közül csak a sertésenyésztés.

Az I. faktornak járásokra és városokra becsült értékei láthatók a XXIII. sz. ábrán. A kép tökéletesen megegyezik a négy 0,4 fölötti sullyal szereplő változó országos megoszlásával.

A körzetek létrehozásának jelentősebb lépcsőfokai láthatók a XXIV.-XXIX. ábrákon. Az ipari körzetesítéshez képest szembetűnő különbség, hogy itt az alapkörzetek egyesülése sokkal egyenletesebben megy végbe, ami annak köszönhető, hogy mezőgazdasági szempontból se a járások és a városok, se az ország egyes vidékei között nincs olyan éles különbség, mint ipari szempontból. A XXX. sz. ábrán láthatók a 149. lépés után csatlakozó körzetek.

Az utolsóként csatlakozó városok (fordított sorrendben):

1. Salgótarján
2. Kazincbarcika
3. Kőszeg
4. Sopron
5. Szentendre
6. Dunaujváros
7. Szolnok

8. Csongrád
9. Nyiregyháza
10. Eger
11. Oroszlány
12. Gödöllő
13. Veszprém

Három különböző körzetbeosztást emeltünk ki. Az első a 68. lépésre (XXIV. sz. ábra) támaszkodik, és 29 körzetet (XXXI. sz. ábra), a második a 96. lépésre (XXV. sz. ábra) támaszkodva 22 körzetet tartalmaz (XXXII. sz. ábra). A harmadik körzetbeosztás (XXXIII. sz. ábra) az utóbbinak módosított változata, ugyanis néhány kisebb területű körzet esetén elfogadtuk a 125., illetve a 134. lépésben bekövetkezett állapotot: mégpedig az alábbiakban ismertetendő 3., 9. és 12. körzet esetén.

A körzetek ismertetése és jellemzésük (a felsorolás a XXXIII. ábrára támaszkodik, de a részletes ismertetés a XXXI. ábrán található beosztást is figyelembe veszi):

1. Nyugat-Dunántul

1. a. Soproni j., Kapuvári Városi Körzet, Sárvári j., Szombathelyi j., Körmendi j., Lenti j., Zalaegerszegi j., Letenyei j., Nagykanizsai j., Sopron, Sárvár, Kőszeg, Szombathely, Zalaegerszeg, Nagykanizsa.

1. b. Celldömölki j., Tapolcai j., Zalaszentgróti j., Tapolca.

1. c. Devecseri j., Pápai j., Ajka, Pápa.

Kulturált mezőgazdaság, fejlett szarvasmarhatenyésztés jellemzi a körzetet. Fő növénye a buza, de a keleti részeken egyéb gabonanövények nyomulnak előtérbe. Általában a takarmánynövények termelése is jelentős.

2. Kisalföld

Mosonmagyaróvári j., Csornai j., Győri j., Mosonmagyaróvár, Kapuvár, Győr.

Természeti adottságai jók, a termésátlagok magasak, fejlett szántóföldi gazdálkodással rendelkezik. Szarvasmarha- és sertésenyésztése jelentős.

3. Észak-Dunántul

3. a. Komáromi j., Tatai j., Komárom, Oroszlány, Tata, Tatabánya.

3. b. Dorogi j., Szentendre j., Rétsági j., Esztergom, Szentendre, Vác.

Fő növénye a kukorica.

4. Dunántúli hegyvidék

Zirci j., Móri j., Bicskei j., Budai j., Ráckevei j.

A Dunántúli Középhegységnek csak egy részére terjed ki. Területén sok az erdő, valamint kiterjedt a szőlőművelés.

5. Közép- és Dél-Dunántul

5. a. Keszthelyi j., Veszprémi j., Fonyódi j., Siófoki j., Marcali j., Csurgói j., Nagyatási j., Keszthely, Veszprém, Várpalota, Siófok.

5. b. Barcsi j., Siklósi j., Szigetvári j., Pécsi j., Sásdi j., Szigetvár, Komló, Pécs.

Területének tulnyomó része domb- és hegyvidék. Természeti adottságai nem túl jók. Mind sertés-, mind szarvasmarhatenyésztése jelentős. Az ország legfontosabb burgonyatermőterületei itt vannak.

6. Somogy-Tolnai Dombvidék

Kaposvári j., Dombóvári j., Bonyhádi j., Tamási j., Paksi j., Kaposvár, Szekszárd.

Főleg szántóföldi gazdálkodás jellemzi. Fő terménye a kukorica és a buza.

7. Duna-mente

7. a. Székesfehérvári j., Sárbogárdi j., Dunaujvárosi j., Székesfehérvár, Dunaujváros.

7. b. Dunavecsei j., Kalocsai j., Bajai j., Szekszárdi j., Mohácsi j., Kalocsa, Baja, Mohács.

A körzet természeti adottságai nagyon jók. Fontos kukoricatermő terület, elsősorban a Mezőföld (7. a.), ahol a sertésstenyésztés is igen fejlett.

8. Dél-Alföld

Kiskunhalasi j., Kiskunfélegyházi j., Szegedi j., Kiskunfélegyháza, Csongrád, Szeged.

A rossz talajadottságok miatt a szántóföldi művelésben a rozs aránya kiemelkedő. A föld nagy részét szőlő- és gyümölcsstermelésre hasznosítják, amire az éghajlati viszonyok megfelelőek.

9. A Kiskunság és Budapest

9. a. Kiskörösi j., Kecskeméti j., Dabasi j., Kiskunhalas.

9. b. Budapest

A körzet természeti adottságai a szántóföldi művelésre nagyon rosszak (különösen a déli részén). A szántóföldi növények közül a rozst és a kukoricát termelik, de a termésátlagok alacso-

nyak. A szőlő és a gyümölcs viszont jól megterem. Állattenyésztése jelentéktelen, a főváros területén viszont számottevő sertésenyésztés folyik.

10. Gödöllői dombvidék

10.a. Ceglédi j., Nagykátai j., Monori j., Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd.

10.b. Gödöllői j., Váci j., Gödöllő, Hatvan.

A körzetet gyümölcs- és zöldségtermesztés jellemzi. Az utóbbit nagyrészt a főváros közelsége indokolja.

11. Alsó-Tiszavidék

11.a. Makói j., Szentesi j., Szarvasi j., Törökszentmiklósi j., Makó, Hódmezővásárhely, Szentes, Szarvas, Mezőtúr, Turkeve, Törökszentmiklós.

11.b. Kunszentmártoni j., Szolnoki j., Jászberényi j., Hatvani Városi Körzet, Szolnok, Jászberény.

A körzet talajadottságai jók. A megművelt területen belül nagy a szántóföld aránya. Fő terményei a buza és a kukorica, de a lucerna részaránya is figyelemreméltó. A vidék sertésenyésztése jelentős. Déli részén zöldséget és gyümölcsöt is termelnek.

12. Délkelet-Alföld

12.a. Mezőkovácsházi j., Orosházi j., Orosháza.

12.b. Gyulai j., Gyula, Békéscsaba.

Talaj- és éghajlati adottságai nagyon kedvezőek a gabonafélék számára. Nagy a szántó aránya, a termésátlagok általában jók. Kukoricatermelése és ezzel összefüggően sertésenyésztése országos viszonylatban kiemelkedő, de baromfitenyésztése is figyelemreméltó.

13. Kőrösvidék

Békési j., Szeghalmi j., Biharkeresztesi j., Berettyóújfalusi j.

A legelő részaránya viszonylag magas. Juhtenyésztése jelentős.

14. Közép-Tiszántúl

Püspökladányi j., Hajduszoboszló, Karcag, Kisujszállás.

A körzetben nagy az öntözött terület aránya.

15. Felső-Tiszavidék

15. a. Hevesi j., Füzesabonyi j., Tiszafüredi j., Debreceni j., Derecskei j., Polgári j., Tiszaoldali j., Mezőcsáti j., Miskolci j., Szerencsi j., Encsi j., Debrecen, Hajduböszörmény, Hajdúnánás, Leninváros.

15. b. Nyiregyházi j., Kisvárdai j., Sátoraljaujhelyi j., Sátoraljaujhely, Sáropatak.

Nagy kiterjedésű körzet. Déli részén viszonylag jelentős a legelő részaránya. A fő termék itt is a kukorica, de buza helyett egyéb gabonanövényeket termelnek (rozst és tavaszi árpát). Az ipari növények termelése is jelentős. Állattenyésztésére északon a szarvasmarha, délen a juh jellemző.

16. Északkelet-Alföld

Nagykállói járás., Nyirbátori j., Baktalórántházi j., Mátészalkai j., Fehérgyarmati j., Vásárosnaményi j., Mátészalka, Nyiregyháza.

A körzet gyümölcsstermesztése kiemelkedő. Az ország egyéb területeihez viszonyítva jelentős a rozs és a burgonya részaránya. Szarvasmarhatenyésztése jelentős.

17. Északi hegyvidék

Edelényi j., Ózdi j., Mezőkövesdi j., Egri j., Gyöngyösi j., Ózd, Kazincbarcika, Miskolc, Eger, Gyöngyös.

A körzet a Mátra és a Bükk környékére, a Borsodi-medencére és az Aggteleki-karsztvidékre terjed ki.

Az Alföldre néző déli lejtőkön nagy kiterjedésű történelmi borvidék található. A körzet jelentős részét erdő borítja. Az északi részre kevés napsütés, alacsony évi középhőmérséklet és sok csapadék a jellemző, ezért nagyobb arányban termelnek itt burgonyát, zabot, tavaszi árpát és vöröshérét, de egyiknek sem túl jó a termésátlaga.

18. Karancsvidék

Salgótarjáni j., Szécsényi j., Salgótarján.

Természeti adottságai az előbbi körzetéhez hasonlóak, a termésátlagai valamivel jobbak.

19. A Börzsöny és a Cserhát vidéke

Pásztói j., Balassagyarmati j., Szobi j., Balassagyarmat.

Területén viszonylag nagy az erdő és a rét aránya. Egyéb jellegzetességei nem különböztetik meg szembetűnően a környező területektől.

MAGYARORSZÁG KÖRZETESÍTÉSE A LAKOSSÁG ÉLETKÖRÜLMÉNYEINEK ÉS FOGYASZTÁSI STRUKTÚRÁJÁNAK SZEMPONTJÁBÓL

A 45 -50. változók alapján a számításokat csak a teljesség kedvéért hajtottuk végre. Ugyanis az általunk vizsgált jelenségkomplexumok közül éppen ez kvantifikálható a legkevésbé, ezért tul jó eredmény nem várható tőle.

Az életkörülmények és a fogyasztási struktúra szempontjából való körzetesítésre egyrészt annak felderítése végett volt szükség, hogy az ipar és a mezőgazdaság (mint a gazdasági alaphoz tartozó jelenségcsoportok) körzetei meghatározzák-e, és ha igen, milyen mértékben a fenti 6 változó alapján képzett körzeteket. Másrészt az a kérdés vár eldöntésre, hogy a demográfiai körzeteket mennyiben határozzák meg az életkörülmények alapján képzett körzetek.

A fenti két kérdésre nem számítottunk tökéletes válaszra, mivel az amugy is nehezen kvantifikálható jelenségkomplexumot mindössze 6 változóval próbáltuk megragadni.

Az első 2 faktor 0,4 fölötti súlyai:

I. Általános jóléti faktor

Egy főre jutó kiskereskedelmi élelmiszerforgalom	0,976
1 000 lakosra jutó TV előfizetők száma	0,896
Egy főre jutó kiskereskedelmi vegyes iparcikk forgalom	0,856
Egy főre jutó kiskereskedelmi ruházati cikk forgalom	0,845
10 000 lakosra jutó épített lakások száma	0,706

II. "Modern fogyasztási" faktor

A vegyes iparcikk és az élelmiszerforgalom aránya	0,982
Egy főre jutó kiskereskedelmi vegyes iparcikk forgalom	0,490
Egy főre jutó kiskereskedelmi ruházati cikk forgalom	0,432

A jelenség összetevőinek szétválasztása tehát viszonylag jól sikerült. Az I. faktor becsült értékei láthatók a XXXIV. ábrán. A magasabb faktorértékek általában az iparosodottabb vidékekre jellemzőek: (A II. faktor ezzel szemben egyértelműen a városokban mutat magasabb értékeket.)

A körzetek lépésenkénti létrehozásának egyes jelentősebb fokozatai láthatók a XXXV. - XXXVIII. ábrákon, a 104. lépés után csatlakozó körzetek pedig a XXXIX. ábrán.

Az utolsóként csatlakozó városok (fordított sorrendben):

1. Veszprém
2. Siófok
3. Tapolca
4. Szekszárd
5. Mátészalka
6. Győr
7. Balassagyarmat

8. Kaposvár
9. Vác
10. Budapest
11. Székesfehérvár
12. Salgótarján
13. Baja
14. Szombathely
15. Zalaegerszeg
16. Keszthely
17. Szeged
18. Csongrád
19. Szolnok
20. Gyöngyös
21. Szigetvár
22. Nagykanizsa
23. Kalocsa
24. Eger
25. Nyiregyháza
26. Tata
27. Komárom
28. Pápa
29. Miskolc

Két körzetbeosztást emelünk ki, az egyik az 56. lépésre (XXXV. ábra) támaszkodik és 19 körzetet tartalmaz (XL. ábra), a másik a 79. lépésre (XXXVII. ábra) támaszkodik és 15 körzetet tartalmaz (XLI. ábra). A részletes jellemzéstől eltekintünk, de annyi megállapítható, hogy az I. faktor értékei az 1., a 4., a 6., a 13., a 14. és a 15. körzet esetén, tehát általában a fejlettebb ipari területeken magasabbak. A legalacsonyabb értékek pedig a 7., 8., 9. és 11. körzetben, tehát zömmel az Alföldön találhatók.

A körzetek ismertetése³⁹ (a felsorolás a XL. és a XLI. ábrára támaszkodik, a szokott módon):

1. körzet

Sopron j., Kapuvári Városi Körzet, Sárvári j., Szombathelyi j., Körmendi j., Sopron, Sárvár, Kőszeg, Szombathely.

2. körzet

Zala megye, Keszthelyi j.,

3. körzet

Mosonmagyaróvári j., Csornai j., Győri j., Celldömölki j., Mosonmagyaróvár, Kapuvár, Győr.

³⁹ Az elnevezéstől eltekintünk.

4. körzet

Komáromi j., Tatai j., Zirci j., Pápai j., Devecseri j., Veszprémi j., Tapolcai j., Fonyódi j., Siófoki j., Székesfehérvári j., Móri j., Bicskei j., Dunaujvárosi j., Ráckevei j., Komárom, Tata, Tatabánya, Oroszlány, Pápa, Ajka, Tapolca, Keszthely, Veszprém, Várpalota, Siófok, Székesfehérvár, Dunaujváros.

5. körzet

Marcali j., Csurgói j., Nagyatádi j., Barcsi j., Siklósi j.

6. körzet

Kaposvári j., Szigetvári j., Sásdi j., Pécsi j., Kaposvár, Szigetvár, Komló, Pécs.

7. körzet

Sárbogárdi j., Tamási j., Dombóvári j., Bonyhádi j., Szekszárdi j., Kalocsai j., Szekszárd, Kalocsa, Baja.

8. körzet

Paksi j., Dunavecsei j., Kiskőrösi j., Kiskunhalas.

9. körzet

Mohácsi j., Bajai j., Kiskunhalasi j., Kiskunfélegyházi j., Kecskeméti j., Mohács.

10. körzet

10.a. Szentesi j., Szegedi j., Makói j., Kiskunfélegyháza, Csongrád, Szentes, Szeged.

10.b. Hatvani Városi Körzet, Gödöllői j., Monori j., Dabasi j., Ceglédi j., Szolnoki j., Kunszentmártoni j., Törökszentmiklósi j., Tiszafüredi j., Mezőcsáti j., Hatvan, Gödöllő, Nagykőrös, Kecskemét, Szolnok, Törökszentmiklós, Karcag, Kisujszállás, Turkeve, Mezőtúr, Szarvas.

10.c. Mezőkövesdi j., Füzesabonyi j., Hatvani j., Gyöngyösi j., Jászberényi j., Nagykátai j., Pásztói j., Szécsényi j., Balassagyarmati j., Rétsági j., Cegléd, Jászberény, Gyöngyös, Balassagyarmat.

11. körzet

11.a. Orosházi j., Mezőkovácsházi j., Gyulai j., Békési j., Szarvasi j., Szeghalmi j., Berettyóujfalusi j., Püspökladányi j., Makói j., Hódmezővásárhely, Orosháza, Békéscsaba, Gyula, Hajduszoboszló.

11.b. Biharkeresztesi j., Derecskei j., Debreceni j., Nyírbátori j., Mátészalkai j., Fehérgyarmati j., Vásárosnaményi j., Kisvárdai j., Nyiregyháza, Mátészalka.

11.c. Polgári j., Tiszalöki j., Szerencsi j., Debrecen, Hajduböszörmény, Hajdunánás.

12. körzet

Nagykállói j., Baktalórántházi j., Nyiregyházi j., Sátoraljaujhelyi j., Encsi j., Sárospatak, Sátoraljaujhely.

13. körzet

Edelényi j., Miskolci j., Ózdi j., Egri j., Salgótarjáni j., Leninváros, Miskolc, Kazincbarcika, Ózd, Eger, Salgótarján.

14. körzet

Szobi j., Váci j., Szentendrei j., Budai j., Dorogi j., Vác, Szentendre, Esztergom.

15. körzet

Budapest

11. fejezet

MAGYARORSZÁG DEMOGRÁFIAI KÖRZETESITÉSE

A demográfiai körzetesítést 7 változó alapján (1 -7.) hajtottuk végre. A változók számát az adatforrások szűkossége korlátozta. Ily módon a házasságkötések, az elveszületések és a halálozások viszonylatában nincs olyan mutatónk, amely ezeket a jelenségeket a korösszetételtől függetlenül tudná jellemezni. Egyáltalán nincs adat a kívánt területi részletességgel a válásokról és a születés-szabályozásról. A vándorlásokat sem mutatja közvetlenül egy változó sem, de a tényleges szaporodás (1. változó) előjele és nagysága tulajdonképpen a körzetek közötti vándorlások irányát és nagyságrendjét jellemzi, tekintettel az ország majdnem minden részén tapasztalható alacsony termékenységre. Ez alól tulajdonképpen csak Szabolcs-Szatmár megye jelent kivételt, mivel a természetes szaporodás csak ott képes ellensúlyozni az elvándorlást.

A 0,4 fölötti faktorsúlyok:

I. Városiassági faktor

1 000 lakosra jutó halálozások	- 0,872
1 000 lakosra jutó elveszületések	0,814
Tényleges szaporodás	0,681

II. Házassági faktor

1 000 lakosra jutó házasságkötések	0,927

III. Az iparosodottság faktora

Népsűrűség	- 0,777
Az ipari és a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya	- 0,651
Tényleges szaporodás	- 0,406

IV. Egészségi faktor

Csecsemőhalandóság	0,871
Az ipari és a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya	- 0,439

Az I. faktorban a tényleges szaporodás - mint utaltunk rá - tulajdonképpen a bevándorlás mutatója. Sok elveszületés és alacsony halálozás együttesen Magyarországon általában fiatal korösszetételt jelez. Ez a faktor elfogadható *általában* a városiasság, tehát a vándorlókra és főleg a fiatalokra gyakorolt vonzerő mutatójának.

Az III. faktorban nagy súllyal jelenlevő változók némileg hasonló értelemre utalnak, de itt a korösszetétel helyett az ipari fejlettség velejárói (nagy népsűrűség, az ipari foglalkoztatottak nagy aránya) kapnak hangsúlyt.

A IV. faktor a vidék fejlettségének és a csecsemőhalandóságnak a kapcsolatát mutatja.

Az I. faktornak járásokra és városokra becsült értékei láthatók a XLII. sz. ábrán. A városokra és a főváros környékére magas faktorértékek a jellemzőek.

A körzetek létrehozásának jelentősebb fokozatai láthatók a XLIII. -XLVII. ábrán. Az összeolvadás a központi és a borsodi iparvidéken indul meg a legnehezebben, míg az "óriáskörzet" az ország déli részén kezd kialakulni. A városok tulnyomó része csak a folyamat végén csatlakozik. A 105. lépés után csatlakozó körzetek láthatók a XLVIII. sz. ábrán.

Az utolsóként csatlakozó városok (fordított sorrendben):

1. Salgótarján,
2. Kazincbarcika
3. Kőszeg,
4. Budapest,
5. Kaposvár,
6. Szeged,
7. Pécs,
8. Győr,
9. Dunaujváros,
10. Ózd
11. Miskolc,
12. Tatabánya,
13. Szombathely,
14. Veszprém,
15. Gyöngyös,
16. Balassagyarmat,
17. Eger,
18. Pápa,
19. Zalaegerszeg,
20. Székesfehérvár,
21. Nyiregyháza,
22. Ajka,
23. Nagykanizsa,
24. Vác,
25. Komló,
26. Leninváros,
27. Sopron,
28. Szolnok,
29. Gödöllő,
30. Debrecen,
31. Mosonmagyaróvár,
32. Békéscsaba,
33. Kalocsa,

34. Tata,
35. Sátoraljaujhely,
36. Esztergom,
37. Kecskemét,
38. Mátészalka,
39. Szentendre,
40. Oroszlány,
41. Hatvan,
42. Tapolca,
43. Várpalota,
44. Komárom,
45. Keszthely,
46. Szekszárd,
47. Baja,
48. Sárvár,
49. Szigetvár,
50. Mohács.

Háromféle körzetbeosztást ismertetünk.⁴⁰ Az első az 54. lépésre (XLIII. sz. ábra) támaszkodik, és 22 körzetet tartalmaz (XLIX. sz. ábra), a második a 67. lépésre (XLV. sz. ábra) és 17 körzetet tartalmaz (L. sz. ábra). A harmadik körzetbeosztás (LI. sz. ábra) létrejöttébe erőteljesen be kellett avatkozni, tekintettel arra, hogy a spontán körzetesítési folyamat az ország déli részén sokkal gyorsabban haladt, mint északon, és az így létrejövő rendkívül különböző nagyságu körzetek az elemzést nehézkessé tennék. Ennél a körzetbeosztásnál tehát azokon a vidékeken, ahol az összeolvadás gyors, korábbi állapotot vettünk figyelembe, ott pedig, ahol lassu, későbbit.

A körzetek ismertetésekor az első és a harmadik körzetbeosztásra támaszkodunk. Az elemzéshez használt mutatók összevontan láthatók a 2-4. sz. táblán.⁴¹

A táblázatokból éles különbségek olvashatók ki. A népsűrűség, a tényleges szaporodás, valamint a munkaképes és nem munkaképes koruak aránya az iparosodott körzetekben a legnagyobb, a fejletlen területeken pedig a legalacsonyabb. Ezt a helyzetet nyilvánvalóan a munkaképes koru népességnek a fejlettebb, iparosodott területekre való vándorlása okozza.

⁴⁰ A korábban kialakított körzetbeosztás (Szabady Balázs, 1973/b) az ittenitől némileg eltér. Ezt részben az azóta tökéletesített számítási eljárás, részben az ottani 8. változó (természetes szaporodás) elhagyása okozza. A természetes szaporodást a jelen esetben azért kellett figyelmen kívül hagyni, mert az alkalmazott sajátértékkereső szubrutin nemszinguláris matrixot igényelt, a természetes szaporodás pedig az élveszületések és a halálozások különbsége. - ⁴¹ A mutatókat a járási és városi adatok alapján a szerző kézierővel számította ki. Ez a mutatók körét némileg korlátozza.

2. sz. tábla
A körzetek néhány demográfiai jellemzője

Körzet	Jelenlevő népesség 1970.I.1.	Népsűrűség fő/km ² 1970.I. 1.	Tényleges szaporodás */ 1960-1970 %	A férfi népesaránya %	A népesség átlag-életkora	Egy 20-59 évesre jutó 0-19 és 60-X évesek száma**
1. a	449 346	88,3	0,12	48,7	35,0	1,07
1. b	173 849	71,7	- 2,69	49,8	34,3	1,28
2. a	87 405	70,1	0,17	48,4	36,6	1,09
2. b	381 432	59,9	- 5,87	49,3	35,7	1,15
3	425 952	62,7	3,39	48,1	35,7	1,07
4	914 721	73,4	- 0,67	48,8	35,3	1,04
5. a	827 693	108,3	10,39	49,6	33,2	0,99
5. b	342 610	95,0	4,68	48,8	33,6	0,96
6	669 266	103,6	0,03	48,4	36,4	1,04
7. a	177 863	53,5	-11,14	49,3	34,9	1,17
7. b	567 001	88,6	1,74	48,9	33,2	1,12
7. c	109 812	55,2	- 6,24	49,3	34,0	1,15
8. a	246 603	84,1	- 2,70	49,4	31,6	1,31
8. b	296 831	140,0	4,36	48,3	31,4	1,10
8. c	394 546	172,8	13,68	49,3	32,6	0,95
9	294 726	76,4	0,92	49,3	32,7	1,12
10. a	255 609	79,2	2,34	48,4	35,9	1,03
10. b	667 945	105,4	2,62	49,0	35,1	1,04
11. a	212 774	131,9	3,31	48,7	35,2	0,88
11. b	171 705	73,5	1,49	48,7	34,8	1,04
12	713 002	178,5	13,97	49,1	33,8	0,94
13	1 945 083	3 703,9	7,22	46,4	38,2	0,86

*/ Az 1970-es népesség %-ában.

**/ A nők esetében 60 helyett 55 év a határ.

3. sz. tábla
A körzetek jelenlevő népességének kormegoszlása 1970. I. I.

Körzet	0-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-x	Össze- sen
	éves népesség aránya az összlakosságon belül, %													
1.a	7,0	6,6	8,6	8,9	7,3	6,8	6,1	6,7	7,0	7,2	4,0	6,2	17,6	100
1.b	7,2	7,1	9,3	9,5	7,3	6,5	5,8	6,4	6,7	7,0	3,9	6,1	17,2	100
2.a	6,0	6,1	8,3	8,7	6,8	6,3	5,9	6,6	7,1	7,5	4,2	6,8	19,7	100
2.b	6,8	6,9	8,8	8,7	6,5	6,2	6,2	6,7	7,0	7,0	4,0	6,5	19,0	100
3	6,8	6,6	8,4	8,4	6,8	6,5	6,2	6,9	7,2	7,1	4,1	6,5	18,6	100
4	6,7	6,5	8,4	8,3	7,1	6,9	6,6	6,9	7,3	7,1	3,9	6,5	17,7	100
5.a	7,5	6,9	8,8	9,5	7,7	7,8	7,1	7,3	7,1	6,7	3,8	5,6	14,3	100
5.b	7,1	6,7	8,6	9,3	7,4	7,1	6,8	7,9	7,3	7,0	4,0	5,6	14,7	100
6	6,4	5,8	7,7	8,5	7,5	7,0	6,3	6,5	7,0	7,1	4,1	7,1	19,1	100
7.a	7,2	7,3	9,4	8,8	6,6	6,2	6,2	6,5	6,7	6,8	3,6	6,6	18,2	100
7.b	8,0	7,6	9,4	9,4	7,7	6,9	6,4	6,6	6,6	6,4	3,5	5,9	15,7	100
7.c	7,4	7,9	9,7	9,0	6,7	6,1	6,3	6,7	6,8	6,8	3,8	6,2	16,7	100
8.a	8,7	10,5	10,8	9,9	7,1	5,8	6,0	5,5	6,8	6,8	3,4	5,2	14,4	100
8.b	8,5	8,1	9,9	9,7	7,5	6,5	6,2	6,6	6,7	6,6	3,6	5,1	13,6	100
8.c	7,9	7,2	8,8	9,1	7,7	7,7	7,5	7,6	7,1	6,7	4,0	5,5	13,2	100
9	8,1	8,4	9,9	9,1	6,6	6,5	6,8	7,0	6,9	6,8	3,8	5,5	14,7	100
10.a	6,4	6,6	8,2	8,3	6,6	6,7	6,5	7,3	7,3	7,2	4,3	6,5	18,2	100
10.b	7,0	6,5	8,1	8,7	7,2	7,3	6,8	7,0	7,0	6,6	4,0	6,5	17,4	100
11.a	6,3	6,0	7,7	8,5	7,1	7,5	7,3	7,9	7,4	7,4	4,6	6,5	15,7	100
11.b	7,1	6,9	8,6	8,5	6,9	7,1	6,5	7,0	6,8	7,1	4,1	6,3	17,1	100
12	7,3	6,4	7,7	9,3	8,4	8,1	6,9	7,1	7,0	6,8	4,1	6,0	14,9	100
13	5,1	3,9	5,2	8,6	8,4	7,8	6,2	6,8	7,6	7,9	5,3	7,7	19,4	100

4. sz. tábla
A körzetek népmozgalmi adatai

Körzet	1 000 lakosra jutó			1 000 élve- szülöttre jutó 1 éven aluli meghaltak	Termékenységi hányados
	élve- születések	halálozások	házasság- kötések		
	száma				
1.a	16,0	12,2	9,0	24,7	} 1,094
1.b	16,0	10,7	8,8	27,8	
2.a	13,4	12,4	8,1	26,5	} 1,089
2.b	14,3	12,4	8,2	37,1	
3	14,0	12,2	8,1	41,2	1,032
4	14,4	11,8	9,1	38,8	1,004
5.a	16,2	9,9	9,0	35,9	} 1,036
5.b	15,7	10,6	9,2	38,9	
6	13,7	12,4	9,1	34,6	0,935
7.a	15,1	12,4	9,0	34,7	} 1,179
7.b	17,8	10,7	9,3	34,2	
7.c	16,6	11,7	9,5	38,4	
8.a	18,3	10,2	8,9	38,9	} 1,185
8.b	18,5	9,5	9,2	28,3	
8.c	16,6	9,5	9,1	32,1	
9	16,7	9,7	8,1	38,7	1,234
10.a	13,7	11,3	8,2	27,9	} 1,023
10.b	15,1	11,7	9,0	32,5	
11.a	13,4	10,6	9,1	41,0	} 0,983
11.b	15,1	11,0	8,6	33,1	
12	16,2	10,3	9,6	38,2	1,008
13	10,5	12,2	12,4	46,8	0,763

A népesség átlagéletkorát viszont a vándorlásokon kívül az illető körzet termékenysége is befolyásolja. Ezért - bár az iparosodott vidékek lakosságának átlagéletkora általában alacsonyabb - a kevésbé iparosodott, de magas termékenységű északkeleti területeken a legalacsonyabb az átlagéletkor, míg a fejlettebb, de kirívóan alacsony termékenységű Budapesten a legöregebb a népesség.

Az átlagéletkor, valamint a kereső és eltartottkoruak aránya a népesség kormegoszlásának (3.sz. tábla) és korfáinak (LII. sz. ábra) ismeretében új megvilágítást nyer. A korfák jellegzetes extrémumai általában megegyeznek. A felfelé alig keskenyedő korfa (pl. 1. a) a leggyakoribb. Iparosodottabb körzetekben a keskenyedés erőteljesebb (pl. 5. a), a nem iparosodott, de nagy termékenységű észak-keleti körzetekben pedig még inkább (pl. 8. a). A budapesti korfa viszont az ellenkező végletet képviseli: határozottan felfelé szélesedik.

Az élveszületések, a halálozások és a házasságkötések nyers arányszámát (4.sz. tábla) erősen befolyásolja a népesség korösszetétele. A termékenység tisztított mutatója, a "termékenységi hányados" kiszűri a korösszetétel hatását, és tisztábban mutatja az illető népesség viselkedését. Ennek kiszámítása úgy történt, hogy az egyes körzetekben 5 szülőképes női korcsoport létszámát megszoroztuk az illető korcsoportra jellemző *országos* korszpecifikus termékenységi arányszámmal. A szorzatokat összeadva megkapjuk, hogy hány gyereknek *kellett volna* születnie az illető körzetben, ha szülőképes női népessége úgy viselkedik, mint az országos átlag. Ha ezt összevetjük az élveszületések *tényleges* számával, olyan arány számítható, amely összehasonlíthatóvá teszi a különböző körzetek termékenységét. Az öt korcsoport: 15-19, 20-24, 25-29, 30-39 és 40-49 évesek. Ez a módszer természetesen feltételezi, hogy az egyes korcsoportokon belül a kormegoszlás megfelel az országosnak, valamint azt, hogy az egyes körzetek között a születések *naptárában* nincs lényeges eltérés, tehát egy körzet magasabb termékenysége egyenlő *arányban* növeli valamennyi korcsoportjának termékenységét.

- A jelzett öt korcsoport figyelembevételét az indokolta, hogy az 1970-es népszámlálás kormegoszlási adatai a kívánt területi bontásban csak így álltak rendelkezésre.

- Országos korösszetételre standardizált születési arányszámok kiszámítása azért nem volt lehetséges, mert a közigazgatási alapegységekre korszpecifikus termékenységi arányszámok nem álltak rendelkezésre.

A körzetek ismertetése és jellemzésük.

1. Nyugat-Dunántúl

1. a. Soproni járás, Kapuvári Városi Körzet, Szombathelyi j., Körmendi j., Lenti j., Letenyei j., Zalaegerszegi j., Zalaszentgróti j., Sopron, Kőszeg, Szombathely, Zalaegerszeg.

1. b. Mosonmagyaróvári j., Csornai j., Celldömölki j., Mosonmagyaróvár, Kapuvár.

A Kisalföldre, valamint a nyugat-dunántuli domb- és hegyvidékre terjed ki. Ipari és mezőgazdasági szempontból is többé-kevésbé zárt vidéket alkot. A polgári fejlettség szempontjából régebben kiemelkedő terület, ma iparilag inkább közepesen fejlettnak nevezhető, mezőgazdasága viszont országos viszonylatban kulturáltnak számít. Nyugati részének (1. a) népességszáma stagnál, a

népsűrűség sem túl magas, a kisalföldi részen (1. b) viszont alakosság száma határozottan csökken (tényleges szaporodás: - 2,69 %), korösszetétele a gazdasági aktivitás szempontjából pedig nagyon kedvezőtlen (az eltartott-korúak és munkaképes korúak aránya 1,28).

Területét a török háborúk kevésbé sujtották, így a telepítés és a bevándorlás is csak kisebb mértékben érintette. (Ahol érintette, ott erőteljes német, horvát és vend telepítés, illetve bevándorlás volt.) Ennek eredménye az is, hogy a körzet egész területén zárt antropológiai típusok találhatók (1. a: felső őrségek, alsó őrségek, hetésiek, göcsejiek, 2. a: rábaköziek).

A népesség zártságára és kiegyensúlyozottságára jellemző, hogy termékenységi hányadosa nagyon magas (1,094), de a kedvezőtlen korösszetétel miatt természetes szaporodása csak kevéssel haladja meg az országot.

Az országban a csecsemőhalandóság itt a legkedvezőbb, ami a magasabb kulturáltság mellett feltehetően az anyára és leendő magzatára ártalmatlan születésszabályozási módok (megszakított érintkezés, naptár módszer) elterjedtségének köszönhető. (Ez az indoklás orvosilag is elfogadható, de a II.-XIII. ábrák is ezt látszanak igazolni.)

2. Közép-Dunántúl

2. a. Keszthelyi j., Fonyódi j., Keszthely.

2. b. Sárvári j., Pápai j., Devecseri j., Tapolcai j., Siófoki j., Sárbogárdi j., Tamási j., Sárvár, Pápa, Tapolca.

A körzet a Balaton környékére és a környező hegyes-dombos vidékekre terjed ki. Mind ipari, mind mezőgazdasági szempontból különböző körzetek érintkeznek területén. A dunántúli demográfiai körzetek közül az elnéptelenedés leginkább erre jellemző: népsűrűsége és tényleges szaporodása az egész Dunántúlon a legalacsonyabb (70,1 ill. 59,9 és 0,17 %, ill. - 5,87 %), az átlagéletkor Budapest után itt a legmagasabb (36,6, ill. 35,7 év, a 60 év fölöttiek aránya 19,7 % ill. 19,0 %).

A török idők utáni telepítések ezt a vidéket is viszonylag kevésbé érintették. A körzet középső részén található a balatonvidékiek antropológiai csoportja.

Természetes szaporodása elmarad az országotól, de ez csak népessége nagyon kedvezőtlen korösszetételének tulajdonítható, mert a termékenységi hányados alapján az ország 13 körzete közül az ötödik helyen áll.

3. Dél-Dunántúl

Nagykanizsai j., Marcali j., Csurgói j., Nagyatádi j., Kaposvári j., Barcsi j., Szigetvári j., Sásdi j., Nagykanizsa, Kaposvár, Szigetvár.

A körzet a somogyi és a környező dombos vidéken terül el. Területe ipari szempontból nagyjából az 5. körzetnek felel meg (Somogyi körzet).

Gazdaságilag fejletlen, demográfiai szempontból stagnáló terület. Népsűrűsége és tényleges szaporodása alacsony (62,7 és 3,39), az átlagéletkor viszonylag magas (35,7 év).

A körzetre a török utáni telepítéseknek az előzőknél nagyobb hatása volt (elsősorban keleti részen), de a körzet nagy részére még így is jellemző a "somogyiak" antropológiai csoportja.

Természetes szaporodása nagyon alacsony, pedig korösszetétele nem rosszabb a dunántuli átlagnál. Termékenységi hányadosa valamivel 1 fölött van (1,032).

A csecsemőhalandóság Budapest után itt a legnagyobb.

4. Dél-Magyarország

Siklói j., Pécsi j., Mohácsi j., Bajai j., Kalocsai j., Kiskunhalasi j., Kiskőrösi j., Dunavecsei j., Kecskeméti j., Kiskunfélegyházi j., Szentesi j., Komló, Pécs, Mohács, Kalocsa, Kiskunhalas, Kiskunfélegyháza, Csongrád, Szentes.

A körzet a Duna-Tisza közére, valamint Baranya déli és keleti részére terjed ki. Mind ipari, mind mezőgazdasági szempontból, mind pedig a kvantifikálható életkörülményi változók tekintetében több különböző körzethez tartozik.

Népsűrűsége alacsony (73,4), népességszáma stagnál (tényleges szaporodás -0,67 %).

A körzet területe másfél évszázadon át török uralom alatt volt, lakosságát a háborúk és a dúlások erősen megritkították. Később németeket telepítettek a vidékre, főleg Baranyába, szlovákokat a Duna-Tisza közére, a körzet déli részére pedig délszlávok (főleg szerbek) vándoroltak be. Mindezek eredményeképpen a körzet három antropológiai csoportja (ormánságiak, drávamentiek, kiskunok) felbomlóban van. Népességének természetes szaporodása nem sokkal marad el az országostól, és a termékenységi hányados is 1 körül van (1,004).

5. Északnyugat-Dunántúl

5.a. Győri j., Komáromi j., Tatai j., Zirci j., Veszprémi j., Móri j., Bicskei j., Székesfehérvári j., Győr, Komárom, Tata, Tatabánya, Oroszlány, Ajka, Veszprém, Várpalota, Székesfehérvár, Siófok.

5.b. Dunaujvárosi j., Paksi j., Szekszárdi j., Bonyhádi j., Dombóvári j., Dunaujváros, Szekszárd, Baja.

A dunántuli demográfiai körzetek közül gazdaságilag ez a legfejlettebb. Északi része (5.a) két fejlett ipari körzetet foglal magába (Észak-dunántuli iparvidék, Közép-dunántuli bánya- és iparvidék). Ennek megfelelően demográfiai szempontból is gyarapodó, dinamikus terület. Népsűrűsége és tényleges szaporodása az egész Dunántulton a legmagasabb (108,3, ill. 95,0 és 10,39 %, ill. 4,68 %). Egyéb adottságai is kedvezőek gazdasági szempontból: a népesség átlagéletkora elég alacsony (33,2, ill. 33,6), a nem-munkaképes és munkaképes korúak aránya 0,99, ill. 0,96. Gyarapodó, fiatal, gazdaságilag tevékeny népességet mutat a felfelé keskenyedő korfa is.

Az előző körzethez hasonlóan ez a vidék is sokáig a török háborúk színtere volt. A későbbi német telepítések a körzet egész területét érintették, kisebb mértékben szlovák és délszláv betelepítés is volt, így a körzet területén antropológiailag egységes csoport nem maradt (a sárköziek kivételével, akik négy faluban élnek a Sió torkolatánál).

Természetes szaporodása nagyon magas (6.3, ill. 5,1 ‰) ami nemcsak a korösszetétel következménye, mivel a termékenységi ráta is 1,036.

6. Délkelet-Alföld

Szegedi j., Makói j., Orosházi j., Mezőkovácsházi j., Gyulai j., Békési j., Szeged, Hódmezővásárhely, Makó, Orosháza, Békéscsaba, Gyula.

Gazdasági szempontból a környező területeknél fejlettebb, eléggé egységes körzet. Majdnem teljesen egybeesik a 10. ipari körzettel (Délkelet-Alföld), és jelentős részben az életkörülmények alapján képzett 11.a. körzettel, mezőgazdasági szempontból pedig teljes mértékben magába foglalja a 12. körzetet (Délkelet-Alföld). Népsűrűsége viszonylag magas (103,6), népességszáma viszont stagnál (tényleges szaporodás 0,03 ‰). A lakosság átlagéletkora magas (36,4 év), a lakosság 19,1 %-a 60 éven felüli.

A törökidő után területét szinte teljes mértékben újratelepítették: szlovákok és németek, kisebb részben pedig románok és szerbek népesítették be. A körzet népességének természetes szaporodása nagyon alacsony (1,3 ‰), termékenységi hányadosa 0,935.

7. Közép-Tiszavidék

7.a. Szarvasi j., Szeghalmi j., Berettyóújfalusi j., Biharkeresztesi j., Turkeve.

7.b. Törökszentmiklósi j., Püspökladányi j., Derecskei j., Debreceni j., Nyírbátori j., Karcag, Kisujszállás, Hajduszoboszló, Debrecen, Hajduböszörmény, Hajdunánás.

7.c. Tiszafüredi j., Polgári j., Mezőcsáti j.,

A körzet területén jelentősebb ipar csak Debrecenben van, a mezőgazdaság adottságai sem túl jók. Ennek demográfiai következményei elsősorban a két periférikus vidéken (7.a., 7.c.) érezhetők. Népsűrűségük alacsony (53,5, ill. 55,2), népességük erőteljesen fogyó (tényleges szaporodás: -11,14 ‰, ill. -6,24 ‰), de a 7.b terület népessége is stagnál (tényleges szap.: 1,74 ‰). Az eltartott korúak aránya nagyon magas, egy keresőkorúra 1,17; 1,12 ill. 1,15 fő jut. Az átlagéletkor alacsony, a korfa (főleg 7.b esetén) felfelé határozottan keskenyedik.

A körzet területén a sárrétiak (7.a), valamint a nagykunok és a hajduk (7.b és 7.c) antropológiai csoportjai találhatóak. A természetes szaporodás nagyon magas, amit a fiatal korösszetétel mellett a termékenységi ráta magas értéke (1,179) is indokol.

8. Felső-Tiszavidék

8.a. Nagykállói j., Baktalórántházi j., Mátészalkai j., Fejérgyarmati j., Vásárosnaményi j., Mátészalka.

8.b. Nyíregyházi j., Kisvárdai j., Nyíregyháza, Sárospatak, Sátoraljaujhely.

8.c. Tiszalöki j., Szerencsi j., Miskolci j., Leninváros, Miskolc, Kazincbarcika.

A körzet a Nyírség és a Sajó völgyének nagy részét magába foglalja. Gazdasági szempontból rendkívül heterogén. *8. a* és *8. b* területe az iparilag fejletlen Északkelet-Alföldre terjed ki (12. ipari körzet), míg *8. c* a Sajó- és Hernád-völgyi iparvidék (13. ipari körzet) legfontosabb területeire. Ezenkívül *8. a* területe majdnem egybeesik a 16. mezőgazdasági körzettel (Északkelet-Alföld).

A gazdasági jelleg változásának megfelelően a népsűrűség és a tényleges szaporodás keletről nyugat felé haladva rohamosan nő (84,1; 140,0; és 172,8 ill. - 2,70 %, 4,36 % és 13,68 %), míg az egy keresőkorúra jutó eltartott koruak száma csökken (1,31; 1,10 és 0,95). A lakosság átlagéletkora itt a legalacsonyabb az országban (31,4 - 32,6 év), akárcsak a 60 éven felüliek aránya (13,2 - 14,4 %). A korfa nagyon határozottan felfelé keskenyedik, de ennek mértéke keletről nyugatra csökken.

Mi teszi tulajdonképpen homogénné ezt a körzetet? A választ feltehetően rendkívül magas termékenysége adja meg. A természetes szaporodás (keletről nyugatra) 8,1 ‰, 9,0 ‰, ill. 7,1 ‰, a körzet termékenységi hányadosa pedig 1,185. Ez utóbbi szempontból csak a következő körzet előzi meg némiképp (9. Északi körzet), de ennek oka abban keresendő, hogy a 8. körzethez jóval több város tartozik, melyek termékenysége lerontja a körzet mutatóját.

A körzet keleti részén (*8. a* és *8. b*) található a tiszahátiak, a nyíriek és a rétköziek antropológiai csoportja.

9. Északi körzet

Sátoralajuhelyi j., Encsi j., Edelényi j., Ózdi j., Ózd.

Borsod-Abauj-Zemplén megye északi részén, dombos, hegyes vidéken fekszik. Területe mind ipari, mind mezőgazdasági szempontból több különböző körzethez tartozik. Nyugati része a 14. ipari körzet (Északi bányavidék) részét képezi, míg egyéb területei iparilag elmaradottak, és mezőgazdasági adottságai is rosszak. Népsűrűsége alacsony (76,4), népességszáma stagnál (tényleg 0,92). A keresőkoruakra jutó eltartott koruak száma - mint általában az ország határmenti, elvándorlástól sújtott területein - elég kedvezőtlen (1,12).

A körzetet a Dunántul nyugati részéhez hasonlóan a török háborúk kevésbé érintették. Területén 3 antropológiai csoport található (bodrogeköziek, cserehátiak, barkók).

Természetes szaporodása nagyon magas (7,0 ‰), a népesség átlagkora alacsony (32,7). Korfája felfelé határozottan keskenyedik (*8. b*-hez hasonló mértékben). A termékenységi hányados az egész országban itt a legmagasabb (1,234).

10. Tisza-jobbparti körzet

10. a. Mezőkövesdi j., Eger j., Füzesabonyi j., Hevesi j., Eger.

10. b. Jászberényi j., Szolnoki j., Kunszentmártoni j., Nagykátai j., Ceglédi j., Dabasi j., Jászberény, Törökszentmiklós, Szolnok, Mezőtur, Szarvas, Cegléd, Nagykörös, Kecskemét.

A körzet nagyrészt az Alföldön van, de a Bükk hegység területe is ide tartozik. Gazdasági szempontból a vidék eléggé heterogén, területe azonban nagyjából a *8. b* és a *8. c* ipari körzetekhez tartozik (Nyugat-Alföldi körzet).

A körzet demográfiailag átmenetet képez a szomszédos (és nagyon sokféle) körzetek, valamint a főváros környéke között. A lakosság átlagéletkora viszonylag magas (35,9, ill. 35,1), a tényleges szaporodás 2,34, ill. 2,62 %.

A körzet területén található a matyók és a jászok antropológiai csoportja, emellett a kiskunok és a palócok egy része is.

A természetes szaporodás nagyjából az országos mértéket üti meg (2,4, ill. 3,4 ‰), és a termékenységi hányados nincs messze 1-től (1,023).

11. Nógrádi körzet

11.a. Salgótarjáni j., Gyöngyösi j., Hatvani Városi Körzet, Salgótarján, Gyöngyös.

11.b. Szécsényi j., Pásztói j., Balassagyarmati j., Rétsági j., Szobi j., Balassagyarmat.

A körzet az Északi Középhegység nyugati részén terül el. Keleti része (*11.a*) jelentős bányászattal és iparral rendelkezik, míg nyugati része (*11.b*) minden szempontból elmaradott. Ennek megfelelően változik a népsűrűség (131,9, ill. 73,5) és a tényleges szaporodás (3,31 ill. 1,49). A keleti részen gazdasági szempontból a népesség korösszetétele is nagyon kedvező (0,88; ennél csak Budapest mutatója alacsonyabb).

A körzet egész területére elsősorban a palóc antropológiai csoport jellemző. A termékenységi hányados az ország északi részén egyedül itt nem éri el az 1-et (0,983). A körzet keleti részén emellett a csecsemőhalandóság is kiugróan magas (41,0 ‰).

12. Központi körzet

Monori j., Gödöllői j., Váci j., Szentendrei j., Budai j., Ráckevei j., Dorogi j., Gödöllő, Vác, Szentendre, Esztergom.

A körzet jellegét elsősorban a főváros közelsége befolyásolja. Ezért alkot egyetlen demográfiai körzetet, bár területe különböző természeti tájakra, különböző ipari és mezőgazdasági körzetekre terjed ki. Bár számottevő iparral és fejlett mezőgazdasággal rendelkezik, mégis elsősorban mint Budapest ingázókörzete rendelkezik az országban a főváros után a második legnagyobb népsűrűséggel (178,5), az országban itt a legmagasabb a tényleges szaporodás (13,97 %), és az eltartott- és keresőkorúak aránya is nagyon alacsony (0,94). Ezen demográfiai jellemzőit a körzet a rendkívül intenzív bevándorlásnak köszönheti. A főváros mint munkahely a felszabadulás után is vonzotta a vándorló munkaerőt, de mint lakóhely már egyre kevésbé jöhetett szóba. Ezért az utóbbi években a Budapestre irányuló vándorlás már egyre inkább itt csapódik le. Ez a lakások magas ára miatt elsősorban az alacsonyjövedelműekre vonatkozik, akik között sok a fiatal. Ezt támasztja alá az is, hogy az átlagéletkor és a 60 éven felüliek aránya nem csak a fővárosinál alacsonyabb lényegesen, hanem országos szinten is alacsonynak számít (33,8, ill. 14,9 %).

A török háborúk a 13 körzet közül ezt sujtották leginkább. Majdnem teljes egészében telepések népesítették be újra, elsősorban németek, de szlovákok és szerbek is. Az utóbbi néhány évtizedben - mint említettük - az ország különböző részeiről sokan vándoroltak ide, így népessége ma

rendkívül heterogén. Természetes szaporodása magas (5,9 ‰), ami elsősorban fiatal korösszetételének köszönhető. A termékenységi hányados 1,008. Korfája az iparosodott körzetekhez (5.a, 8.c) hasonló.

13. Budapest

Az ország fővárosa mind gazdasági, mind társadalmi szempontból élesen elüt a vidéki körzetektől. Az ország népességének ötödrésze itt lakik. Az utóbbi 100 évben a belső vándorlás elsősorban ide irányult, tényleges szaporodása még 1960 és 1970 között is magas volt (7,22 ‰) annak ellenére, hogy a vándorlás már jelentős részben a környező vidékre irányul. A munkaképes lakosság állandó bevándorlása (és az alacsony természetes szaporodás) következtében az eltartott- és keresőkoriak aránya az egész országban itt a legkisebb (0,86).

A török háborúk után elsősorban németekkel, szlovákokkal és szerbekkel népesít be. (A szlovákok a mai külső kerületekben telepedtek le, amelyek akkoriban még falvak voltak.) Az utóbbi évszázadban emellett nemcsak az ország különböző vidékeiről vándoroltak a fővárosba, hanem a külföldről való bevándorlás is szinte teljes mértékben ide irányult, így jelenlegi népessége eredet szempontjából még az előző körzetnél is kevertebb.

1969-ben a 13 körzet közül egyedül itt volt negatív a természetes szaporodás (-1,7 ‰), ami nemcsak a magas átlagéletkorral (38,2 év, 19,4 ‰ 60 éven felüli) van összefüggésben, hanem a termékenységi hányados is rendkívül alacsony: 0,763! A korfa határozottan felfelé szélesedik. A csecsemőhalandóság az országosnak majdnem másfélszerese (46,8). Látható tehát, hogy Budapest demográfiai jellemzői élesen elütnek a többi vidékétől - a legtöbb szempontból az ország körzetei között szélsőséges helyet foglal el.

12. fejezet.

MAGYARORSZÁG TÁRSADALMI-GAZDASÁGI KÖRZETESÍTÉSE

A társadalmi-gazdasági térbeliség komplex megragadása céljából a számításokat végrehajtottuk az 50 változóra együttesen is.

Az első 6 faktor 0,4 fölötti súlyai:

I. Városiasodottsági, általános fejlettségi faktor

Egy főre jutó vegyes iparcikk forgalom	0,941
Egy főre jutó élelmiszerforgalom	0,923
Egy főre jutó ruházati cikk forgalom	0,904
TV-előfizetők 1 000 lakosra	0,756
Egy kh-ra jutó traktoregység	- 0,708
Épített lakások 1 000 lakosra	0,688
Tényleges szaporodás	0,480

Az ipari foglalkoztatottak sűrűsége	0,458
Népsűrűség	0,451
A szarvasmarha állomány sűrűsége	- 0,410
II. A gabonafélék faktora	
A kukorica termésátlaga	0,829
A buza termésátlaga	0,725
A buza vetésterületének részaránya	0,695
A lucerna vetésterületének részaránya	0,664
A szántóterület részaránya	0,650
A burgonya vetésterületének részaránya	- 0,613
A rét és legelő részaránya	- 0,604
Részesedés a mezőgazdasági tsz-ekben	0,603
A sertésállomány sűrűsége	0,582
Az őszi árpa termésátlaga	0,548
A baromfi állomány sűrűsége	0,487
III. Az ipari szerkezet faktora	
A bányászatban foglalkoztatottak aránya	- 0,888
Az ipari munkások havi bére	- 0,880
A textiliparban foglalkoztatottak aránya	0,534
(A vegyes iparcikk és az élelmiszerforgalom aránya	0,358
A gépiparban foglalkoztatottak aránya	0,343)
IV. A mezőgazdaság és az ipar viszonyának a faktora	
Az ipari és a mezőgazdasági bérek aránya	- 0,940
Az ipari és a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya	- 0,915
A gyümölcs és szőlő területének részaránya	- 0,680
A szántóterület részaránya	0,481
Részesedés a mezőgazdasági tsz-ekben	0,477
A silókukorica termésátlaga	0,414
V. Általános sűrűségi faktor	
100 kh-ra jutó számosállat	- 0,874
Népsűrűség	- 0,817
Az ipari foglalkoztatottak sűrűsége	- 0,794
Az ipari gépek és berendezések sűrűsége	- 0,555
VI. Vegyipari faktor	
A vegyiparban foglalkoztatottak aránya	- 0,805
Tényleges szaporodás	- 0,729
Az ipari gépek és berendezések sűrűsége	- 0,507
1 000 lakosra jutó halálózások	0,478
1 000 lakosra jutó házasságkötések	0,423

Ezek a faktorsúlyok némiképp tájékoztatnak arról, hogy a különböző társadalmi-gazdasági jelenségek hogyan és milyen mértékben járulnak hozzá az ország térbeli arculatának kialakításához.

Az I. faktorban a legfontosabb szerepe annak az öt változónak van, melyek az életkörülmények szempontjából való körzetesítésnél az "általános jóléti faktort" alkották. Ugy látszik tehát, hogy a társadalmi-gazdasági körzetesítés esetén is ez játssza a főszerepet. Ehhez járul még az ipari és demográfiai fejlettséget jellemző néhány változó.

A II. faktor teljes mértékben a mezőgazdaságra vonatkozik, és a mezőgazdasági körzetesítés I., IV. és V. faktorának információit sűríti. Az egyes növényekkel itt is együttjár az az állatféle, amelynek táplálékául szolgál.

A III. faktor a kitermelőipart különíti el a többi iparágtól, míg a VI. a vegyipart, a legprogresszívebb iparágat emeli ki, kapcsolatba hozván a városiasodottsági tényezőkkel.

A IV. faktor a mezőgazdasági körzetesítés III. faktorának félel meg.

Az V. faktor érdekes módon a legkülönbélebb sűrűségi változókat egyesíti magában.

Az I. faktornak járásokra és városokra becsült értékei láthatók az LIII. ábrán. Ebből kiténik, hogy a túl sok változó és az azok közötti bonyolult összefüggések nehézkessé teszik a faktorok becslését, mivel a faktorban kisebb szerepet játszó változók véletlenszerű kumulált hatása egyes területi alapegységekben "ok nélkül" megemelheti vagy csökkentheti a becsült faktorértékeket.

A körzetek lépésenkénti létrehozásának egyes fokozatai láthatók az LIV.-LX. sz. ábrán. Az egyesülés nagyobb méretekben - mint látható - itt is az Alföldön kezdődik meg, és az ipari vidékek csatlakoznak utoljára. A 134. lépés után csatlakozó körzetek láthatók a LXI. sz. ábrán.

Az utolsóként csatlakozó városok (fordított sorrendben):

1. Salgótarján,
2. Kazincbarcika,
3. Kőszeg,
4. Budapest,
5. Dunaujváros,
6. Leninváros,
7. Győr,
8. Ózd,
9. Kaposvár,
10. Pécs,
11. Sopron,
12. Veszprém,
13. Tatabánya,
14. Szeged,
15. Várpalota,
16. Miskolc,
17. Ajka,
18. Gyöngyös,
19. Szekszárd,
20. Tapolca,

21. Mátészalka,
22. Siófok,
23. Balassagyarmat,
24. Baja,
25. Vác,
26. Székesfehérvár,
27. Szombathely,
28. Nyiregyháza,
29. Eger.

Mivel az "óriáskörzet" kialakulása túl hamar elkezdődik (a 46. lépésben az Alföld nagy része már egy körzetet alkot), és az egyes körzetek közötti aránytalanság olyan nagy, hogy a normális régióképzést lehetetlenné teszi, a körzetek kialakítását a módszer egy módosított változatával is elvégeztük.

Ennek az a lényege, hogy a 92. lépésig bezárólag csak 6 vagy annál kevesebb területi egységből álló körzeteket enged tovább egyesülni. A módosított eljárásnak az eredetitől különböző eredményei láthatók a LXII. -LXV. sz. ábrákon.

Két körzetbeosztást állapítottunk meg, az első eredeti változat 33. lépésére támaszkodik és 26 körzetet tartalmaz (LXVI. sz. ábra). A második beosztásnál a 11.a és 11.b, a 12.a és 12. b, illetve az 5.a és 5.b egyesül az eredeti változat 39., 46. illetve 54. lépése alapján, a 3.a, 3.b és 3.c, a 6.a és 6.b illetve a 13.a, 13.b és 13.c egyesül a módosított változat 87., illetve 92. lépése alapján. Így 16 körzetünk van (LXVII. sz. ábra).

A körzetek külön-külön való jellemzésétől eltekintünk, mivel a korábban jellemzett másfajta körzeteknél elmondottakat nagyrészt meg kellene ismételni. Az 5.sz. tábla tartalmazza a társadalmi-gazdasági körzetek esetleges egybeesését az ipari, a mezőgazdasági, az életkörülmények szerinti és a demográfiai körzetekkel, ami helyettesíti a külön elemzést, hiszen minden társadalmi-gazdasági körzetet jellemezni lehet azzal, hogy milyen viszonyban van az egyéb körzetekkel.

Az egybeesések tulnyomó része természetesen csak viszonylagos, de a körzetek jellegének a megállapítását így is lehetővé teszi.

A körzetek ismertetése ⁴²

1. körzet

Soproni járás, Kapuvári Városi Körzet, Sárvári j., Szombathelyi j., Körmendi j., Zalaegerszegi j., Lenti j., Letenyei j., Nagykanizsai j., Keszthelyi j., Sopron, Sárvár, Kőszeg, Szombathely, Zalaegerszeg, Nagykanizsa.

2. körzet

Mosonmagyaróvári j., Csornai j., Celldömölki j., Mosonmagyaróvár, Kapuvár.

3.a. Győri j., Pápai j., Győr, Pápa.

3.b. Komáromi j., Tatai j., Bicskei j., Komárom, Tata, Tatabánya.

⁴² Az elnevezéstől ismét eltekintünk.

5.sz. tábla
A társadalmi-gazdasági körzetek összefüggése az egyéb körzetekkel

Társadalmi-gazdasági körzetek	Ipari	Mezőgazdasági	Életkörülmények-beli	Demográfiai
	körzetek			
1.	} 1. és 2.	1. a	1. és 2.	1. a
2.		2. a	3.	1. b
3. a	} 3.	j	j	} 5. a
3. b		3. a	} 4.	
3. c	} 4.	7. a		
4.		j		
5. a	} 7.	j	j	j
5. b		7. b	j	} 3. és 4.
6. a	} 5. és 6.	} 5.	6.	
6. b			5.	
7.	} 8. a és 9.	8. és 9. a	j	
8.		10.	11. a és 12.	} 6.
9.	8. c *	13.	11. a	
10.	8. b	10. a és 11. b	j	7. a
11. a	} 11.	j	j	7. b és 7. c ***/
11. b		} 12.	} 16.	j
12. a	j			
12. b	j		11. c	} 7. b és 7. c ***/
13. a	j		12.	
13. b	} 13. és 15.	j	j	j
13. c		j	j	10. a
14.	j	j	j	j
15.	14.	j	13. **/	j
16.	8. c *	j	j	j
17.	16.	j	14.	12.
18.	17.	9. b	15.	13.

j/ - jellegtelen

*/ A 10. és 16. együtt a 8. c ipari körzet tulnyomó részét alkotják

**/ A 15. teljes mértékben része az életkörülmények szerinti 13. körzetnek

***/ A 11. b és 13. b együtt kb megfelelnek a 7. b és 7. c demográfiai körzetnek

3.c. Székesfehérvári j., Dunaujvárosi j., Ráckevei j., Székesfehérvár, Dunaujváros.

4. körzet

Devecseri j., Veszprémi j., Zirci j., Móri j., Ajka, Veszprém, Várpalota, Oroszlány.

5. körzet

5.a. Zalaszentgróti j., Tapolcai j., Siófoki j., Sárbogárdi j., Tamási j., Dombóvári j., Bonyhádi j., Tapolca, Siófok, Szekszárd.

5.b. Szekszárdi j., Kalocsai j., Bajai j., Kiskunhalasi j., Kalocsa, Baja, Mohács.

6. körzet

6.a. Kaposvári j., Szigetvári j., Kaposvár, Szigetvár.

6.b. Sásdi j., Komló, Pécs.

7. körzet

Fonyódi j., Marcali j., Csurgói j., Nagyatádi j., Barcsi j., Siklói j., Keszthely.

8. körzet

Paksi j., Dunavecsei j., Kecskeméti j., Kiskőrösi j., Kiskunfélegyházi j., Dabasi j., Szegedi j., Nagykőrös, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Csongrád, Szentes, Szeged.

9. körzet

Kunszentmártoni j., Szentesi j., Makói j., Orosházi j., Mezőkovácsházi j., Gyulai j., Békési j., Szarvasi j., Hódmezővásárhely, Makó, Orosháza, Békéscsaba, Gyula, Szarvas.

10. körzet

Szeghalmi j., Berettyóújfalusi j., Biharkeresztesi j.,

11. körzet

11.a. Nagykátai j., Ceglédi j., Szolnoki j., Jászberényi j., Cegléd, Szolnok, Törökszentmiklós, Jászberény.

11.b. Hevesi j., Törökszentmiklósi j., Tiszafüredi j., Püspökladányi j., Debreceni j., Derecskei j., Turkeve, Kisujszállás, Karcag, Hajduszentmihály.

12. körzet

12.a. Nagykállói j., Nyírbátori j., Baktalórántházi j., Mátészalkai j., Nyíregyháza, Mátészalka.

12.b. Fehérgyarmati j., Vásárosnaményi j., Kisvárdai j.,

13. körzet

13.a. Nyíregyházi j., Tiszalöki j., Szerencsi j., Sátoraljaujhelyi j., Sárospatak, Sátoraljaujhely.

13.b. Polgári j., Hajdunánás, Hajduböszörmény, Debrecen.

13.c. Encsi j., Miskolci j., Mezőcsáti j., Egri j., Gyöngyösi j., Kazincbarcika, Leninváros, Miskolc, Gyöngyös.

14. körzet

Mezőkövesdi j., Fűzesabonyi j., Eger.

15. körzet

Edelényi j., Ózdi j., Salgótarjáni j., Ózd, Salgótarján.

16. körzet

Szécsényi j., Pásztói j., Hatvani Városi Körzet, Gödöllői j., Monori j., Hatvan, Gödöllő.

17. körzet

Balassagyarmati j., Rétsági j., Szobi j., Váci j., Szentendrei j., Budai j., Dorogi j., Balassagyarmat, Vác, Szentendre, Esztergom.

18. körzet

Budapest.

13. fejezet

ÖSSZEFÜGGÉSEK

A különböző körzetbeosztásokat szemlélvén megállapítható, hogy a vizsgált jelenségcsoportok szempontjából létrehozott körzetek elfogadhatónak tűnnek: fontosabb jellemzőik szempontjából eléggé homogének, ugyanakkor eléggé különböznek a szomszédos körzetektől.

Igy például az ipari körzetekre általában jellemzőek bizonyos iparágak, illetve iparcsoportok, a mezőgazdasági körzetekre jellemzőek bizonyos művelési ágak, növény- vagy állatfajták. A demográfiai körzetek pedig kielégítően elhatárolják az öregedő és fogyó, illetve a dinamikusan fejlődő népességű területeket, a magas és az alacsonynépsűrűségű területeket. Figyelemre méltó az is, hogy az egyes antropológiai csoportok lakóterülete sem nyulik át körzethatárokon, kivéve a kiskunokat (és részben a palócokat).

Módszerünk alkalmazása mellett szól az is, hogy a létrejött körzetek teljesen függetlenek a megyebeosztástól, és ezért a hagyományosan képzett megyecsoporthoz beosztással megközelítőleg sem lehetne hasonlót előállítani.

Milyen összefüggések fedezhetők fel a különböző körzetbeosztások között? A legelfogadhatóbb logikai felépítés az lenne, hogy az ipari és a mezőgazdasági jelenségek hatnak egymásra, mindkettő hat az életkörülményekre, és mindhárom hat a demográfiai jellegzetességekre - és várhatóan a körzetek képében is ez a logikai lánc követhető nyomon. Az ábrákból látható, hogy ilyen egyszerű összefüggéseket nem állapíthatunk meg. Ez eljárásunk különböző hiányosságai következtében érthető is:

- az alapegységek területe (a járások esetén) és népessége (a nagyobb városok esetén) túl nagy;
- a felhasznált változók nem ölelik fel az egyes jelenségcsoportokat a kívánt mélységben;
- a mesterségesen csatlakoztatott alapegységeknél csak a szomszédos járásokhoz és városokhoz való viszonyukra tudunk támaszkodni.

Ennek ellenére bizonyos ismétlődő jellegzetességek megfigyelhetők:

- Budapest mindig külön körzetet alkot (a mezőgazdasági körzetesítés esetén csak alkörzetet);
- a Nyugat-Dunántul és a Kisalföld általában elkülönülnek, és nagyjából ugyanazokkal a határokkal;
- a Dunántul gazdaságilag fejlett középső és északkeleti területei egy vagy több körzet formájában mindig elkülönülnek;
- a főváros körül vagy attól északra mindig kialakul egy központi körzet, melynek fő jellemzője az, hogy Budapest vonzáskörzetében van;
- a Délkelet-Alföldön mindig kialakul egy körzet, kisebb-nagyobb területtel;
- az Alföld északkeleti részeinek elkülönülése is elég állandó jellegű;
- az északi iparvidék (Sajó völgye, Salgótarján vidéke) valamilyen formában általában külön körzetet vagy körzeteket alkot;
- a legváltozékonyabb a körzetbeosztás a Dunántul déli felén, valamint az Alföld középső és nyugati részein.

Általában megállapítható, hogy a többitől a legjobban a mezőgazdasági körzetbeosztás tér el, feltehetően a természeti körülmények nagy hatásának a következtében.

Érdekes megvizsgálni, hogy a társadalmi-gazdasági körzetek a négyféle körzetbeosztás közül melyikhez hasonlítanak a legjobban, tehát kialakulásukat melyik jelenségcsoport befolyásolta elsősorban. Mind az ábrákból, mind az 5. sz. táblából megállapítható, hogy a társadalmi-gazdasági körzetek elsősorban az ipari és a demográfiai körzetek hatását viselik magukon.

- 1./ *Acsádi Gy. - Klinger A. - Szabady E.* (1970): Családtervezés Magyarországon. Az 1966. évi termékenységi és családtervezési vizsgálat (TCS) fontosabb adatai. A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének és a MTA Demográfiai Bizottságának Közleményei. 27.
- 2./ *Allman, J. - Cox, K.R. - Erhart, R.R. - Russwurm, L.H.* (1964): The use of standardized values in regionalization: the example of a socio-economic spatial structure of Illinois. *The Professional Geographer*, Vol. 16. No. 1.
- 3./ *Berei A. (szerk.) - Csendes B. - Devics J. - Dobrovits I. - Falusné Szikra Katalin - Hagelmayer I. - Hoch R. - Káplár J. - Molnár E. - Nagy T. - Nemes L. - Pillis P. - Révész G. - Riesz M. - Szabó J. - Szabó K. - Vilmos J.* (1967): A szocializmus politikai gazdaságtana. (Egyetemi tankönyv) Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- 4./ *Bernát T. - Bora Gy. - Kalász L. - Kollarik Amália - Korpás E. - Matejka M. - Radó S. (szerk.) - Zalai Györgyné* (1967): A világgazdaság földrajza. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- 5./ *Bernát T. - Bora Gy. - Kószegi L. - Zalai Györgyné* (1969): Termelőerők területi elhelyezése. (Egyetemi jegyzet.) Budapest, Tankönyvkiadó.
- 6./ *Berry, B.J.L.* (1958): A note concerning methods of classification. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 48.
- 7./ *Berry, B.J.L.* (1960): An inductive approach to the regionalization of economic development. University of Chicago, Department of Geography. *Research Paper*, 62. 78-107. old.
- 8./ *Berry, B.J.L.* (1961): A method for deriving multi-factor uniform regions. *Przeegląd Geograficzny*, Vol. 33. 263-279. old..
- 9./ *Berry, B.J.L. - Barnum, H.G. - Tennant, R.J.* (1962): Retail location and consumer behavior. *Papers and Proceedings*, 9. Regional Science Association. 65-106. old.
- 10./ *Bertóti L. - Erdős T.* (1970): A kapitalizmus politikai gazdaságtana. (Egyetemi tankönyv.) Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- 11./ *Christaller, W.* (1966): Central places in southern Germany. (Die zentralen Orte in Süddeutschland Ford.: C. Baskin.) Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall, Inc.
- 12./ *Greenwood, M.J. - Sweetland, D.* (1972): The determinants of migration between Standard Metropolitan Statistical Areas. *Demography*, No. 4. 665-682. old.
- 13./ *Henshall, J.D. - King, L.J.* (1966): Some structural characteristics of peasant agriculture in Barbados. *Economic Geography*, No.1.
- 14./ *Horányi Péterné* (1965): Magyarország népességének demográfiai jellemzői régióként. A KSH Népeségtudományi Kutató Csoportjának és a MTA Demográfiai Elnökségi Bizottságának kiadványai. 4.
- 15./ *Isard, W.* (1962): Location and space economy. Cambridge, Mass.
- 16./ *Japan's Regional Econometric Modell.* (1969) Economic Research Institute. Government of Japan. Tokyo.
- 17./ *Jaumotte, Ch. - Paelinck, J.H.P.* (1971): The differential economic structures of the Belgian provinces: a time varying factor analysis. *Regional and Urban Economics*, Vol.1. No. 1.
- 18./ *Kemper, F.J.* (1972): Regionalisierung auf der Basis von demographischen Merkmalen. Münchner Studien zur Sozial-und Wirtschaftsgeographie. Band 8. Bevölkerungs und Sozialgeographie. 15-18. old.
- 19./ *Klein, L.R.* (1969): The specification of regional econometric models. *Papers of the Regional Science Association*, Vol. 23. 105-115. old.
- 20./ *Kovács Cs.* (1962): Johann Heinrich von Thünen agrárföldrajzi jelentősége. *Földrajzi Közlemények*, 10. (86), 17-43. old.
- 21./ *Lenin, V.I.* (1951): Ujabb adatok a mezőgazdasági kapitalizmus fejlődéstörvényeiről. V. I. Lenin Művei. 22. kötet. Budapest, Szikra Könyvkiadó.

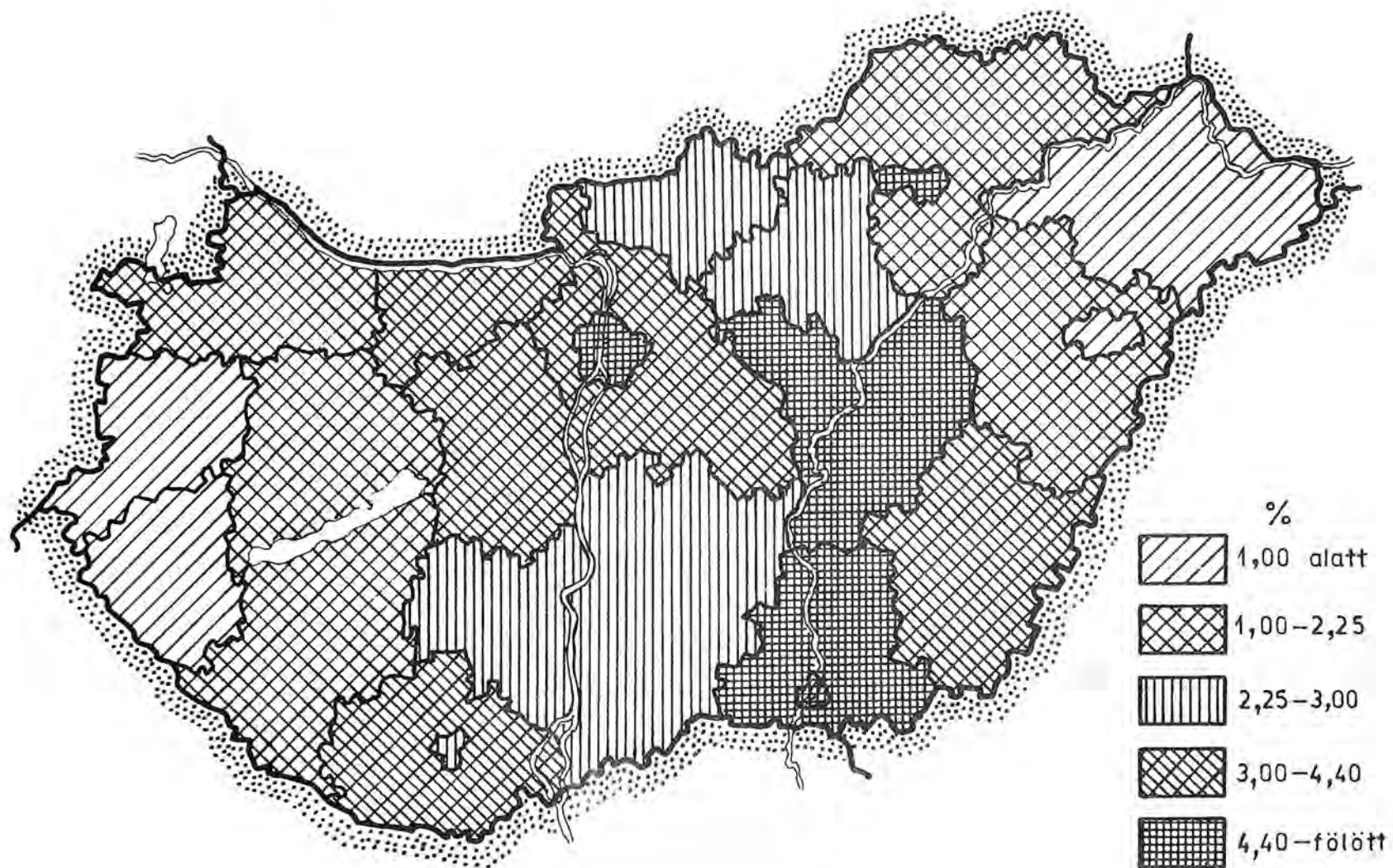
- 22./ *Lenin, V.I.* (1956): A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. V.I. Lenin Művei, 3. kötet. Budapest, Szikra Könyvkiadó.
- 23./ *Lösch, A.* (1954): The economics of location. (Die räumlicher Ordnung der Wirtschaft. Ford.: W.H. Woglom.) New Haven.
- 24./ *Megee, Mary* (1964): Factor analysis in hypothesis testing and decision making. *The Professional Geographer*. Vol. 16. No. 4.
- 25./ *Morrison, D.F.* (1967): Multivariate statistical methods. McGraw-Hill Book Company. New York.
- 26./ *Ray, D.M.* (1969): The spatial structure of economic and cultural differences: a factorial ecology of Canada. *Papers of the Regional Science Association*. Vol. 23. 7-23. old.
- 27./ *Schaffer, F.* (1972): Faktoren und Prozesstypen räumlicher Mobilität. Münchner Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeographie, Band 8. Bevölkerungs und Sozialgeographie. 39-48. old.
- 28./ *Szabady B.* (1971): Thünen és a körök. *Földrajzi Értesítő*, 20. 215-222. old.
- 29./ *Szabady B.* (1973/a): Regionális sztochasztikus makromodellek. *Statisztikai Szemle*, Vol. 51. 364-370. old.
- 30./ *Szabady B.* (1973/b): A körzetesítés módszertani kérdései és Magyarország demográfiai körzetesítése. *Demográfia*, Vol. 16. No. 2. 197-215. old.
- 31./ *Teleki P. gr.* (1936): A gazdasági élet földrajzi alapjai. XVI. Európa. Budapest, Centrum.
- 32./ *Thünen, J.H. von* (1875): Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie. I. kötet. Berlin, Wiegandt, Hempel & Parey.
- 33./ *Weber, A.* (1929): Theory of location of industry. University of Chicago Press.

ÁBRÁK

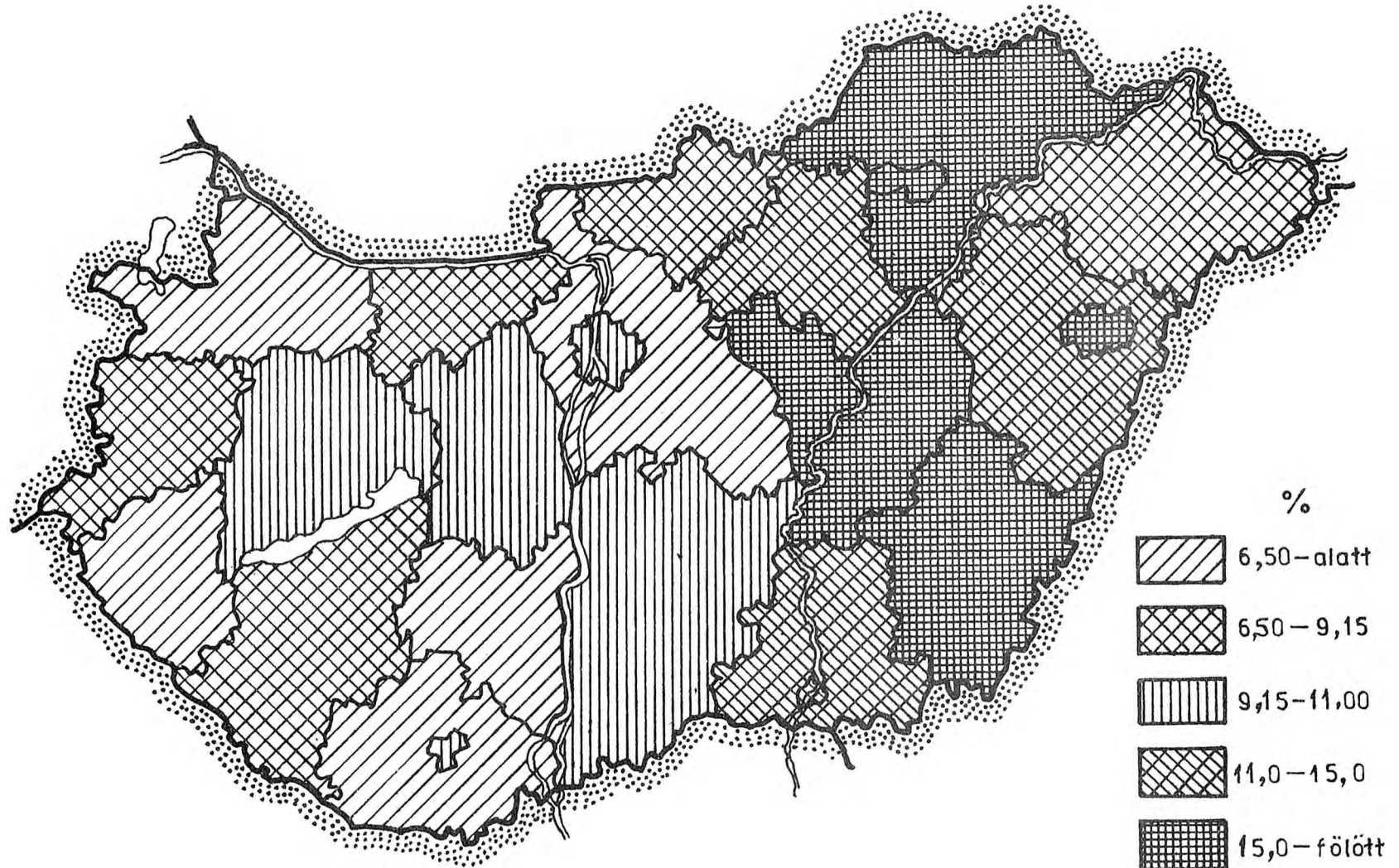
ÁBRÁK JEGYZÉKE

	Oldal
I. ábra. (Az I. ábra a gépelt szövegben található) -----	
II. ábra. A pessariumot használó nők aránya a TCS alapján -----	97
III. ábra. A condommal védekező nők aránya a TCS alapján -----	98
IV. ábra. A kémiai fogamzásgátlókkal védekező nők aránya a TCS alapján -----	99
V. ábra. A naptár módszerrel védekező nők aránya a TCS alapján -----	100
VI. ábra. A megszakított érintkezéssel védekező nők aránya a TCS alapján -----	101
VII. ábra. A hüvelyöblítéssel védekező nők aránya a TCS alapján -----	102
VIII. ábra. Az egyéb természetes fogamzásgátlókkal védekező nők aránya a TCS alapján	103
XI. ábra. A sterilizációval védekező nők aránya a TCS alapján -----	104
X. ábra. A fogamzásgátlást nem használó nők aránya a TCS alapján -----	105
XI. ábra. Az orális fogamzásgátlással védekező nők aránya 1972 I. félévében -----	106
XII. ábra. 1 000 15-49 éves nőre jutó művi vetélések száma 1968-ban -----	107
XIII. ábra. 100 élveszületésre jutó művi vetélések száma 1971-ben -----	108
XIV. ábra. Az első faktor becsült értékei az ipari faktoranalízis esetén -----	109
XV. ábra. Az ipari körzetesítés állása a 37. lépés után -----	110
XVI. ábra. Az ipari körzetesítés állása a 49. lépés után -----	111
XVII. ábra. Az ipari körzetesítés állása a 56. lépés után -----	112
XVIII. ábra. Az ipari körzetesítés állása a 67. lépés után -----	113
XIX. ábra. Az ipari körzetesítés állása a 99. lépés után -----	114
XX. ábra. Az ipari körzetesítés során a 108. lépés után csatlakozó körzetek -----	115
XXI. ábra. A 49. lépésre támaszkodó ipari körzetbeosztás -----	116
XXII. ábra. Az 56. lépésre támaszkodó ipari körzetbeosztás -----	117
XXIII. ábra. Az első faktor becsült értékei a mezőgazdasági faktoranalízis esetén -----	118
XXIV. ábra. A mezőgazdasági körzetesítés állása a 68. lépés után -----	119
XXV. ábra. A mezőgazdasági körzetesítés állása a 96. lépés után -----	120
XXVI. ábra. A mezőgazdasági körzetesítés állása a 119. lépés után -----	121
XXVII. ábra. A mezőgazdasági körzetesítés állása a 125. lépés után -----	122
XXVIII. ábra. A mezőgazdasági körzetesítés állása a 134. lépés után -----	123
XXIX. ábra. A mezőgazdasági körzetesítés állása a 138. lépés után -----	124
XXX. ábra. A mezőgazdasági körzetesítés során a 149. lépés után csatlakozó körzetek --	125
XXXI. ábra. A 68. lépésre támaszkodó mezőgazdasági körzetbeosztás -----	126
XXXII. ábra. A 96. lépésre támaszkodó mezőgazdasági körzetbeosztás -----	127
XXXIII. ábra. A 96. lépésre támaszkodó mezőgazdasági körzetbeosztás módosított változata -----	128

	Oldal
XXXIV. ábra. Az első faktor becsült értékei az életkörülmények tekintetében végrehajtott faktoranalízis esetén -----	129
XXXV. ábra. Az életkörülmények tekintetében végrehajtott körzetesítés állása az 56. lépés után -----	130
XXXVI. ábra. Az életkörülmények tekintetében végrehajtott körzetesítés állása a 70. lépés után -----	131
XXXVII. ábra. Az életkörülmények tekintetében végrehajtott körzetesítés állása a 79. lépés után -----	132
XXXVIII. ábra. Az életkörülmények tekintetében végrehajtott körzetesítés állása a 94. lépés után -----	133
XXXIX. ábra. Az életkörülmények tekintetében végrehajtott körzetesítés során a 104. lépés után csatlakozó körzetek -----	134
XL. ábra. Az 56. lépésre támaszkodó körzetbeosztás - az életkörülmények tekintetében -----	135
XLI. ábra. A 79. lépésre támaszkodó körzetbeosztás - az életkörülmények tekintetében -----	136
XLII. ábra. Az első faktor becsült értékei a demográfiai faktoranalízis esetén -----	137
XLIII. ábra. A demográfiai körzetesítés állása az 54. lépés után -----	138
XLIV. ábra. A demográfiai körzetesítés állása a 62. lépés után -----	139
XLV. ábra. A demográfiai körzetesítés állása a 67. lépés után -----	140
XLVI. ábra. A demográfiai körzetesítés állása a 81. lépés után -----	141
XLVII. ábra. A demográfiai körzetesítés állása a 91. lépés után -----	142
XLVIII. ábra. A demográfiai körzetesítés során a 105. lépés után csatlakozó körzetek -----	143
XLIX. ábra. Az 54. lépésre támaszkodó demográfiai körzetbeosztás -----	144
L. ábra. A 67. lépésre támaszkodó demográfiai körzetbeosztás -----	145
LI. ábra. A harmadik demográfiai körzetbeosztás -----	146
LII. ábra. Az egyes körzetek népességének a korfái -----	147-149
LIII. ábra. Az első faktor becsült értékei a társadalmi-gazdasági változókkal végrehajtott faktoranalízis esetén -----	150
LIV. ábra. A társadalmi-gazdasági körzetesítés állása a 33. lépés után -----	151
LV. ábra. A társadalmi-gazdasági körzetesítés állása a 39. lépés után -----	152
LVI. ábra. A társadalmi-gazdasági körzetesítés állása a 46. lépés után -----	153
LVII. ábra. A társadalmi-gazdasági körzetesítés állása a 54. lépés után -----	154
LVIII. ábra. A társadalmi-gazdasági körzetesítés állása a 72. lépés után -----	155
LIX. ábra. A társadalmi-gazdasági körzetesítés állása a 94. lépés után -----	156
LX. ábra. A társadalmi-gazdasági körzetesítés állása a 99. lépés után -----	157
LXI. ábra. A társadalmi-gazdasági körzetesítés során a 134. lépés után csatlakozó körzetek -----	158
LXII. ábra. A társadalmi-gazdasági körzetesítés módosított változatának állása a 72. lépés után -----	159
LXIII. ábra. A társadalmi-gazdasági körzetesítés módosított változatának állása a 87. lépés után -----	160
LXIV. ábra. A társadalmi-gazdasági körzetesítés módosított változatának állása a 92. lépés után -----	161
LXV. ábra. A társadalmi-gazdasági körzetesítés módosított változata során a 110. lépés után csatlakozó körzetek -----	162
LXVI. ábra. A 33. lépésre támaszkodó társadalmi-gazdasági körzetbeosztás -----	163
LXVII. ábra. A végső társadalmi-gazdasági körzetbeosztás -----	164

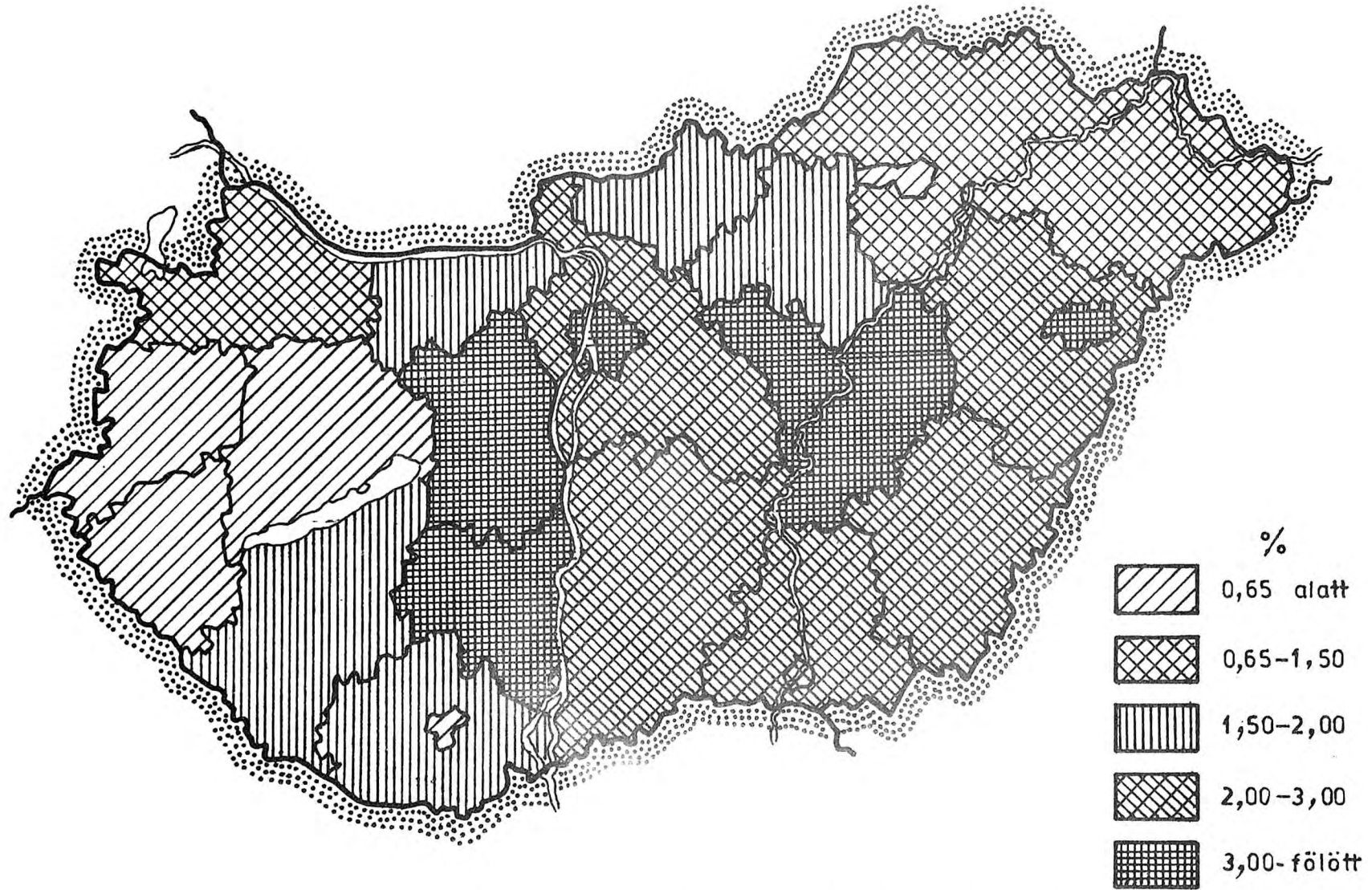

II. ábra. A pessariumot használó nők aránya a TCS alapján
 Forrás: Acsádi Gy. - Klinger A. - Szabady E. (1970): 198. old.

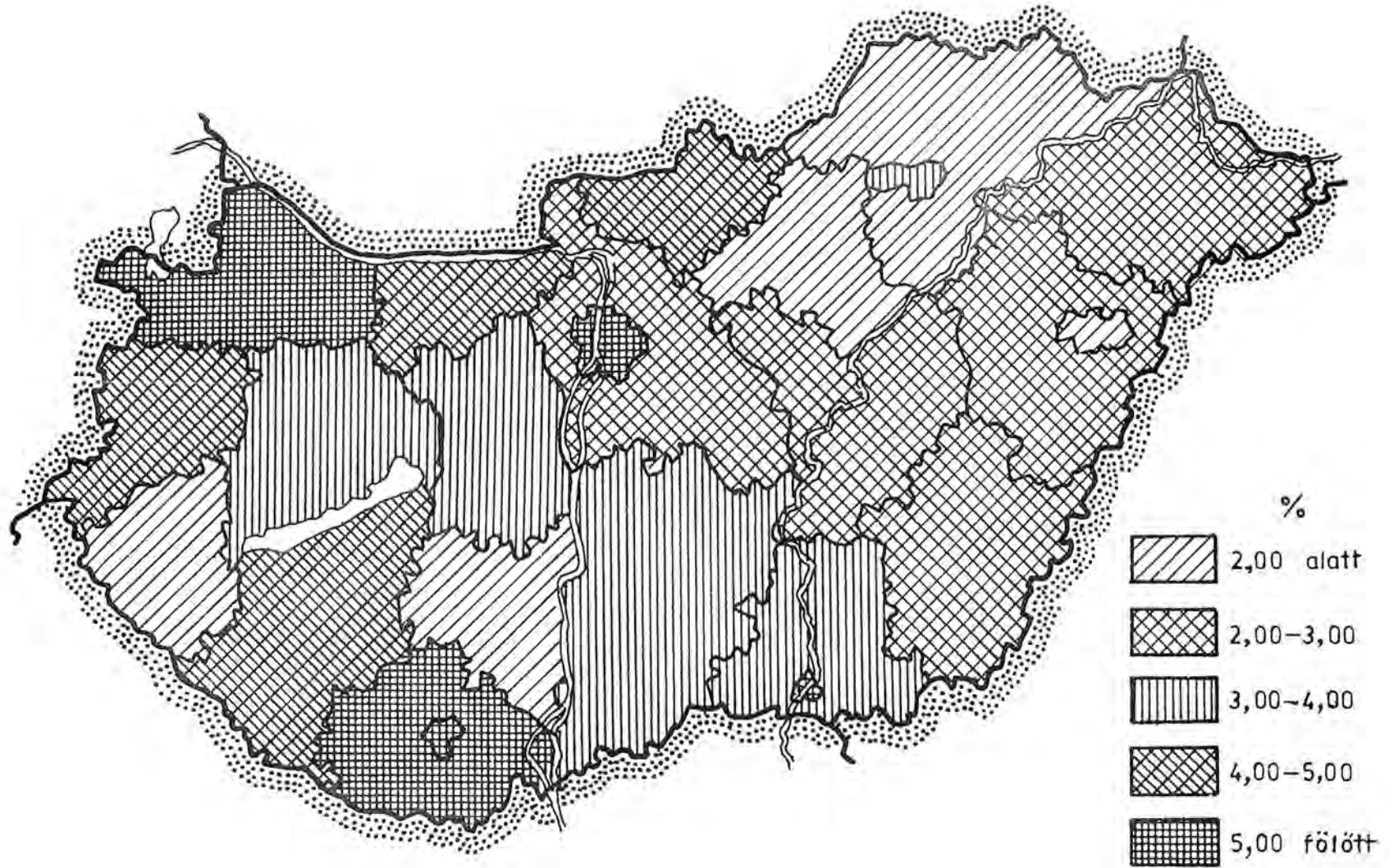
III. ábra. A condommal védekező nők aránya a TCS alapján

Forrás: u. o.

IV. ábra. A kémiai fogamzásgátlókkal védekező nők aránya a TCS alapján

Forrás: u. o.

V. ábra. A naptár módszerrel védekező nők aránya a TCS alapján
Forrás: u. o.

VI. ábra. A megszakított érintkezéssel védekező nők aránya a TCS alapján

Forrás: u. o.

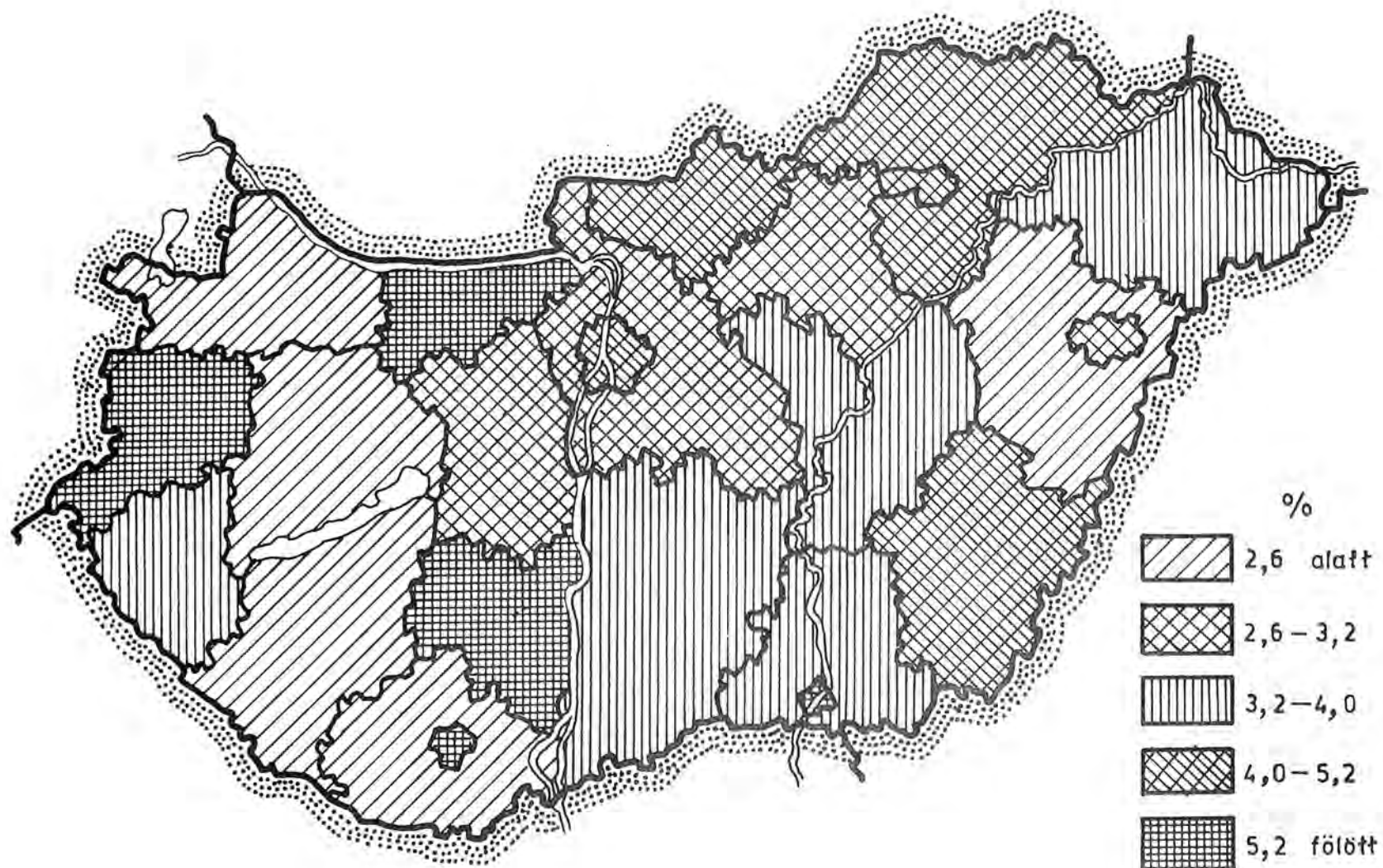
VII. ábra. A hüvelyöblítéssel védekező nők aránya a TCS alapján

Forrás: u. o.

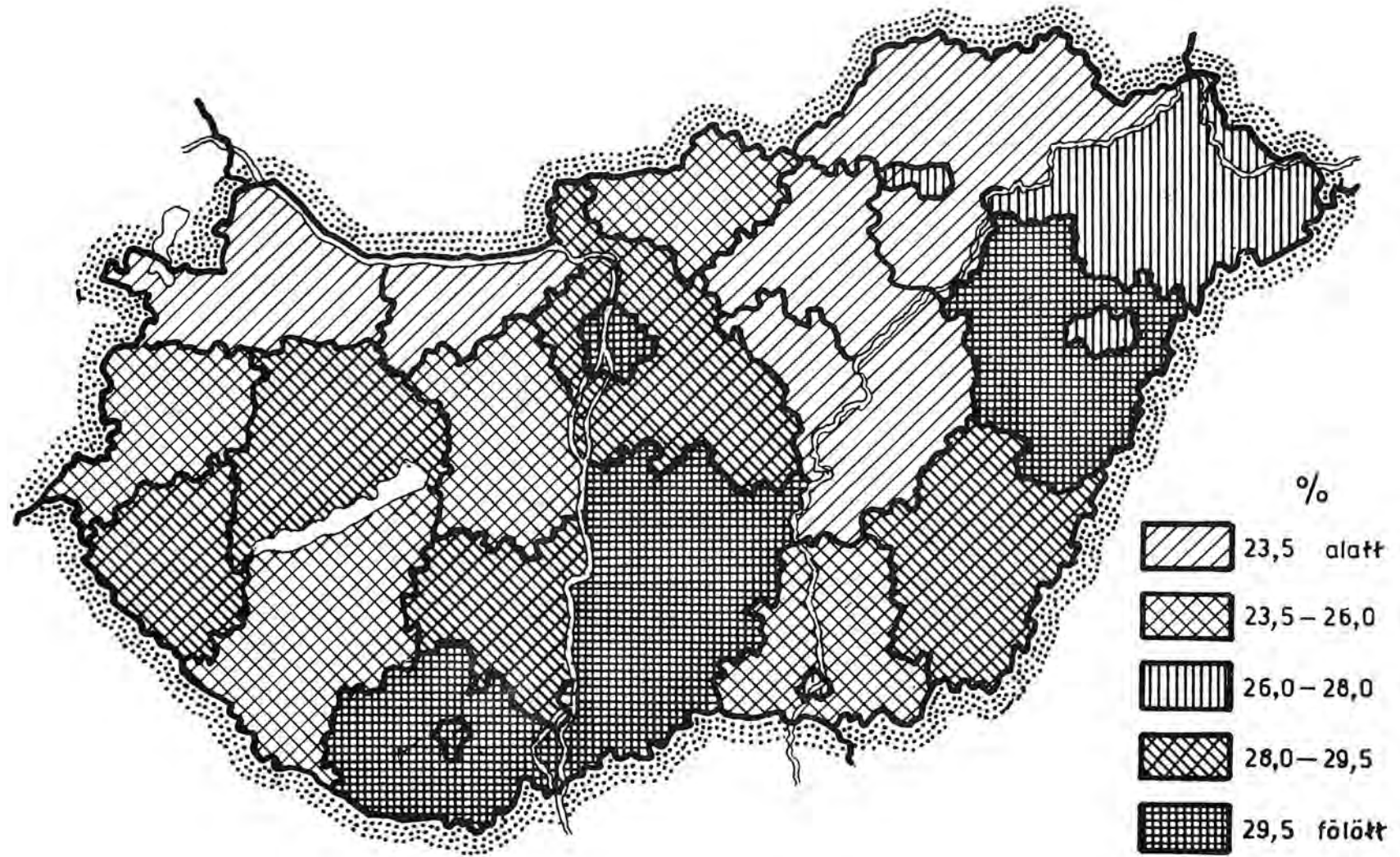
VIII. ábra. Az egyéb természetes fogamzásgátlókkal védekező nők aránya a TCS alapján

Forrás: u. o.

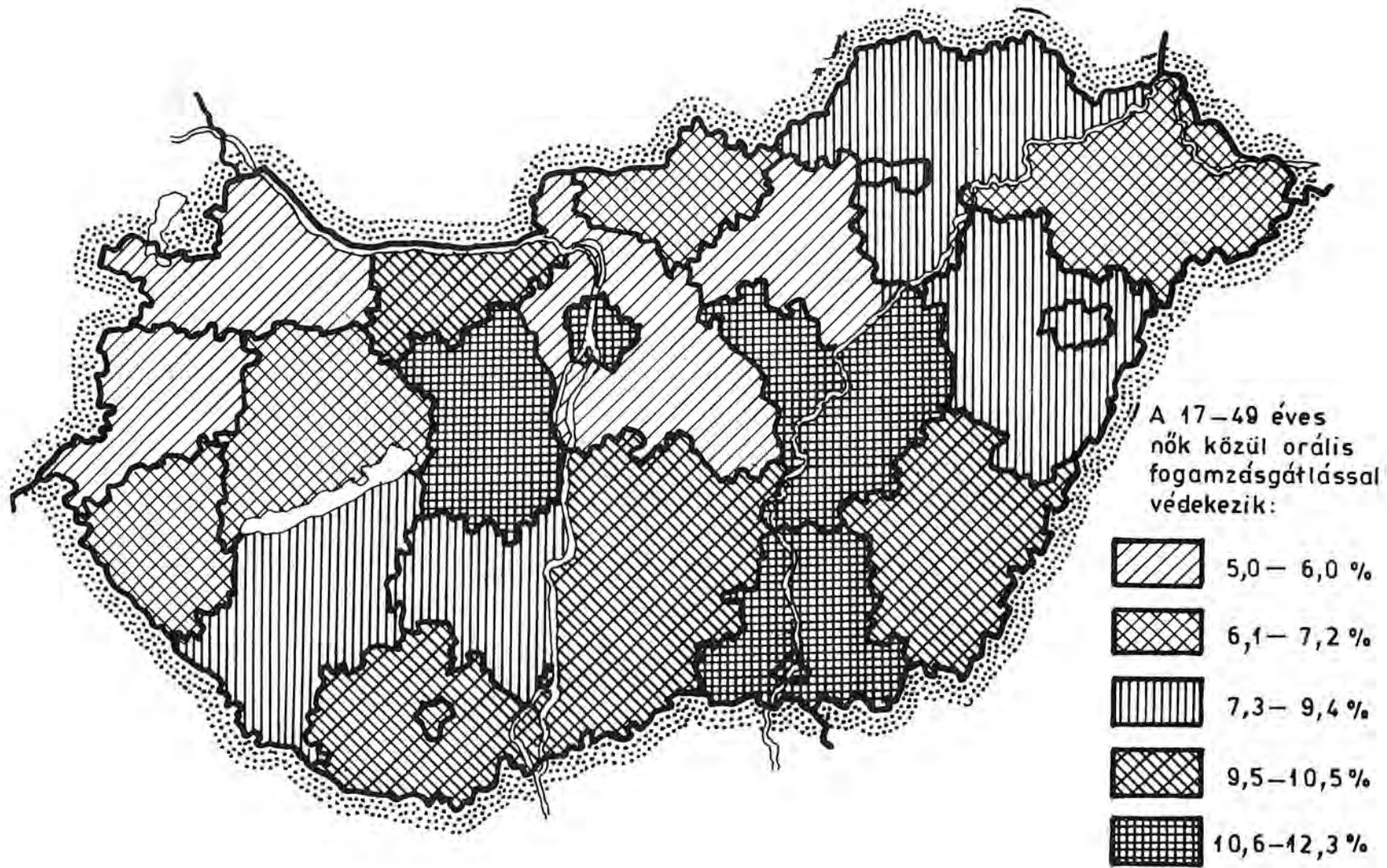

IX. ábra. A sterilizációval védekező nők aránya a TCS alapján

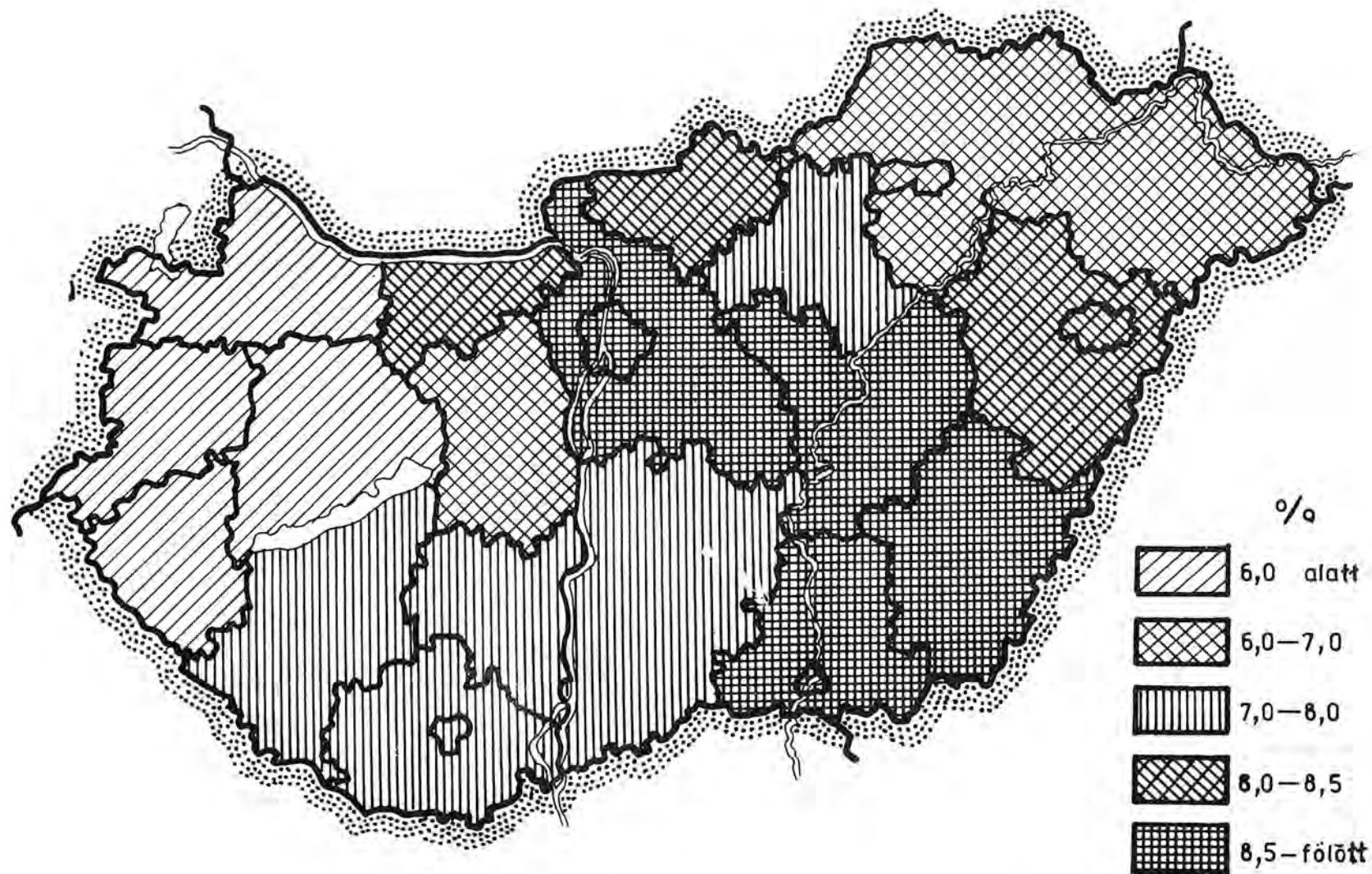
Forrás: u. o.

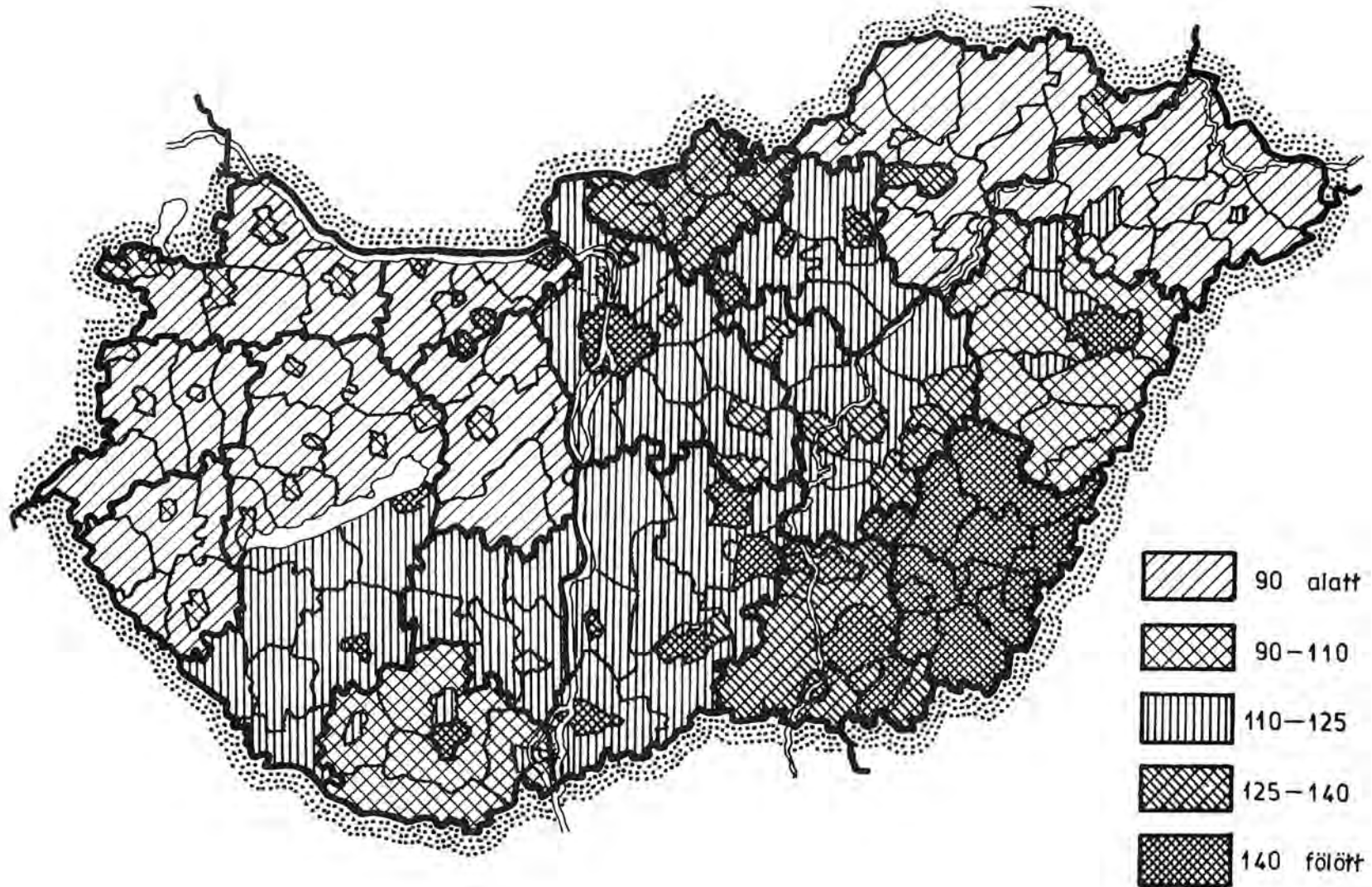
X. ábra. A fogamzástárást nem használó nők aránya a TCS alapján
Forrás: u. o.

XI. ábra. Az orális fogamzásgátlással védekező nők aránya 1972. I. félévében.
 Forrás: A modern fogamzásgátló eszközök használata, KSH, Budapest, 1970. 18. old.

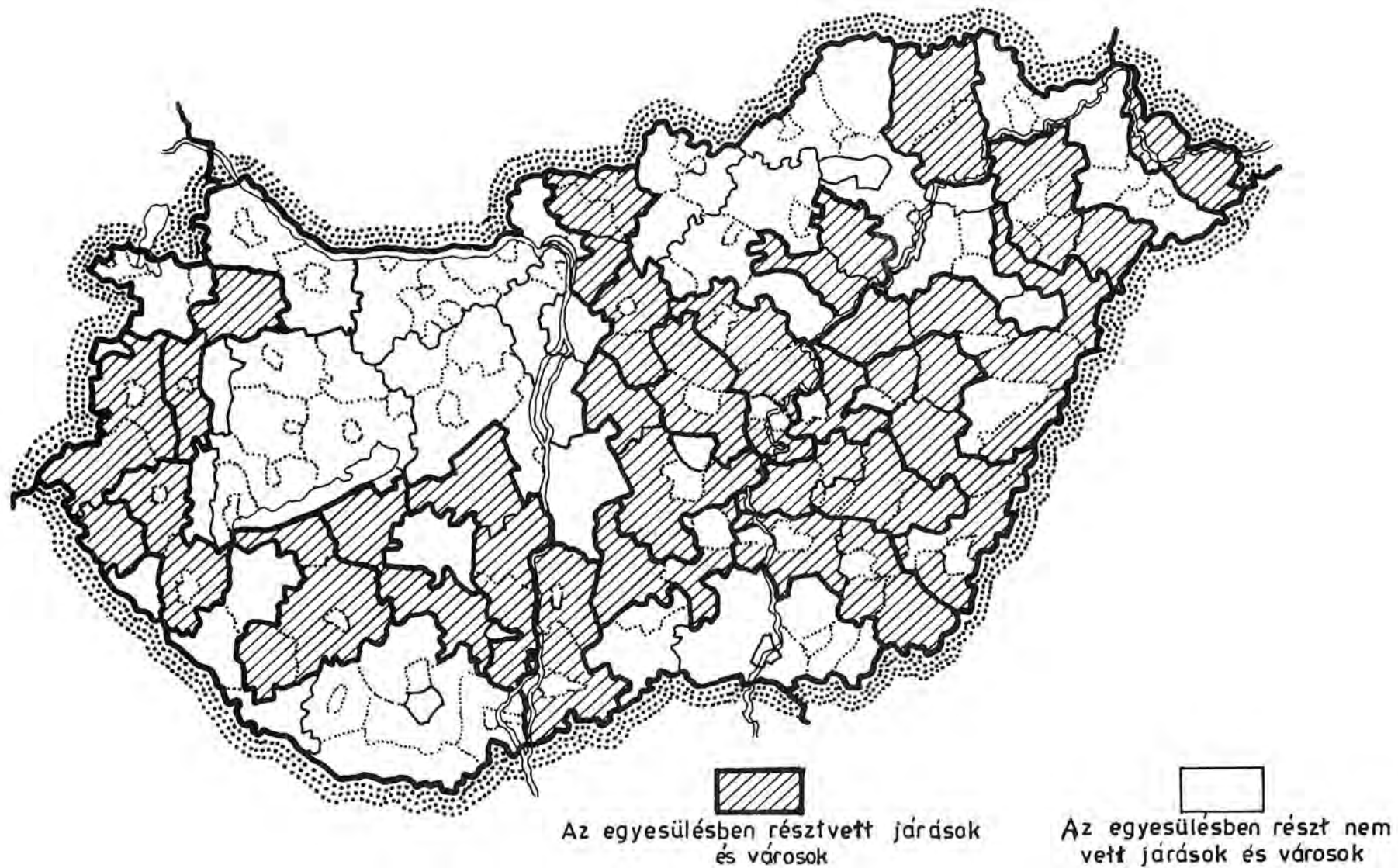
XII. ábra. 1 000 15-49 éves nőre jutó művi vetélések száma 1968-ban
Forrás: A vetélések adatai. KSH, Budapest, 1970. 18. old.

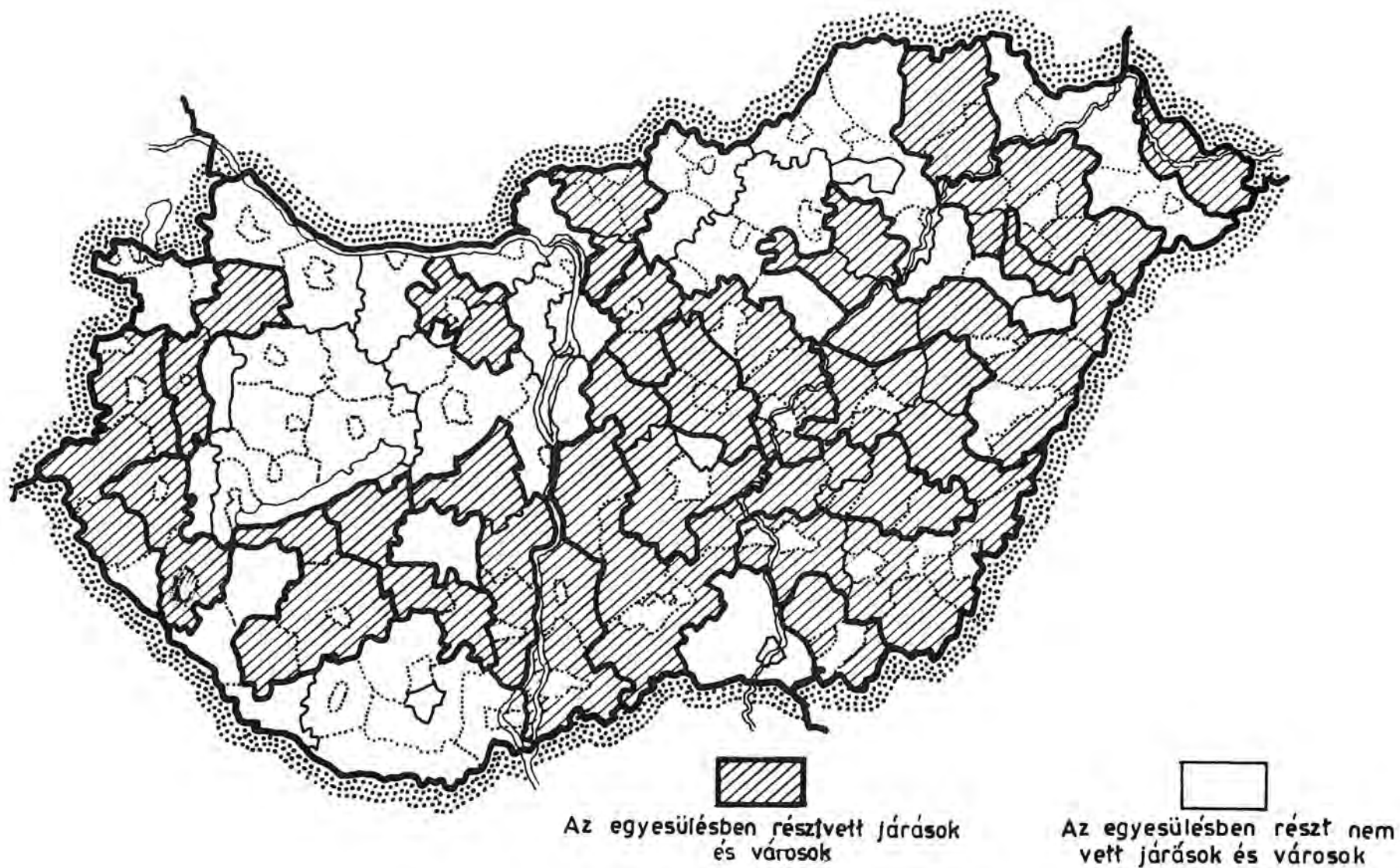
XIII. ábra. 100 élveszületésre jutó művi vetélések száma 1971-ben
Forrás: A vetélések adatai, 1971. KSH, Budapest, 1973. 36. old.

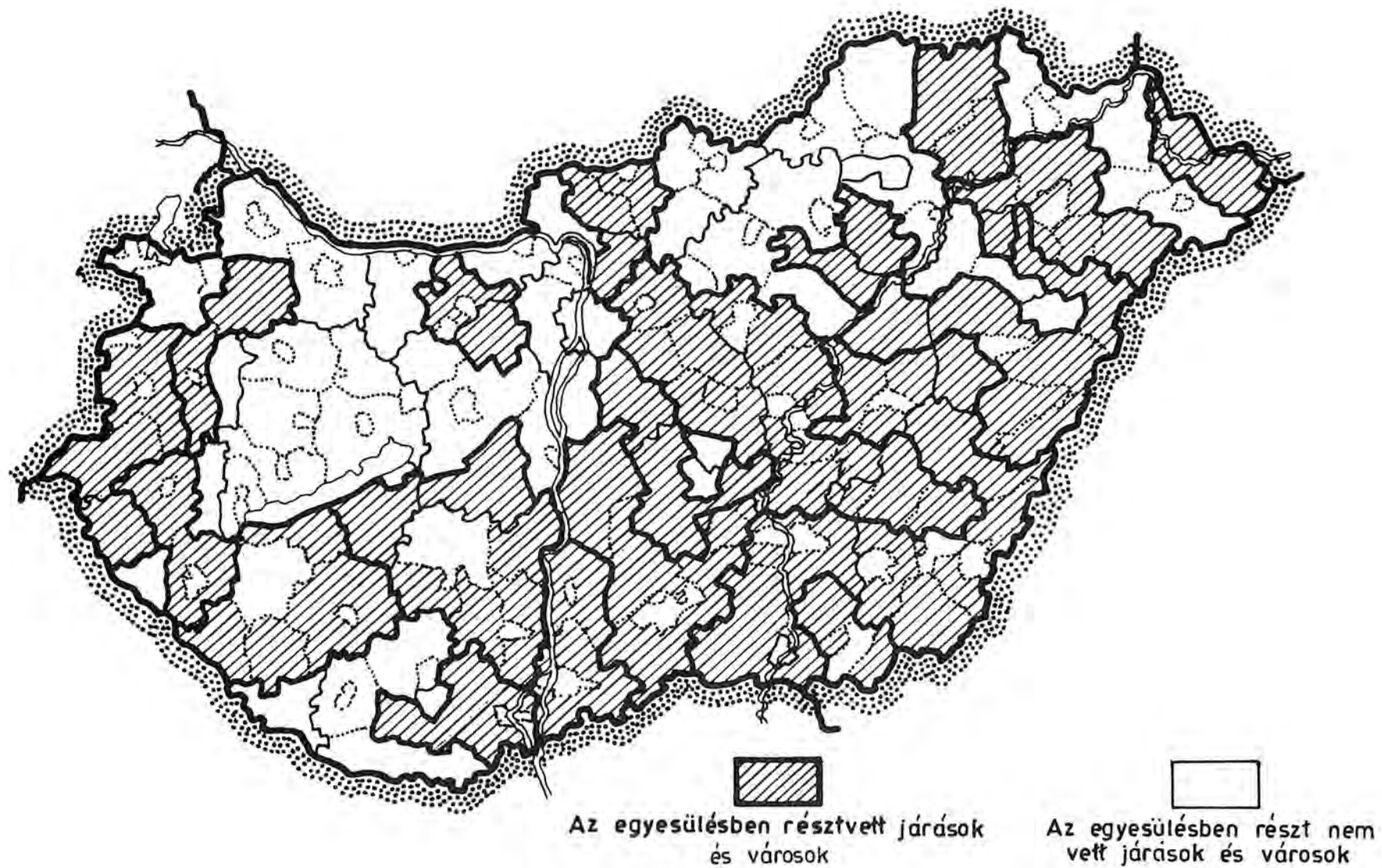
XIV. ábra. Az első faktor becsült értékei az ipari faktoranalízis esetén
(Az öt kategória a rangsor ötödölésével keletkezett.)

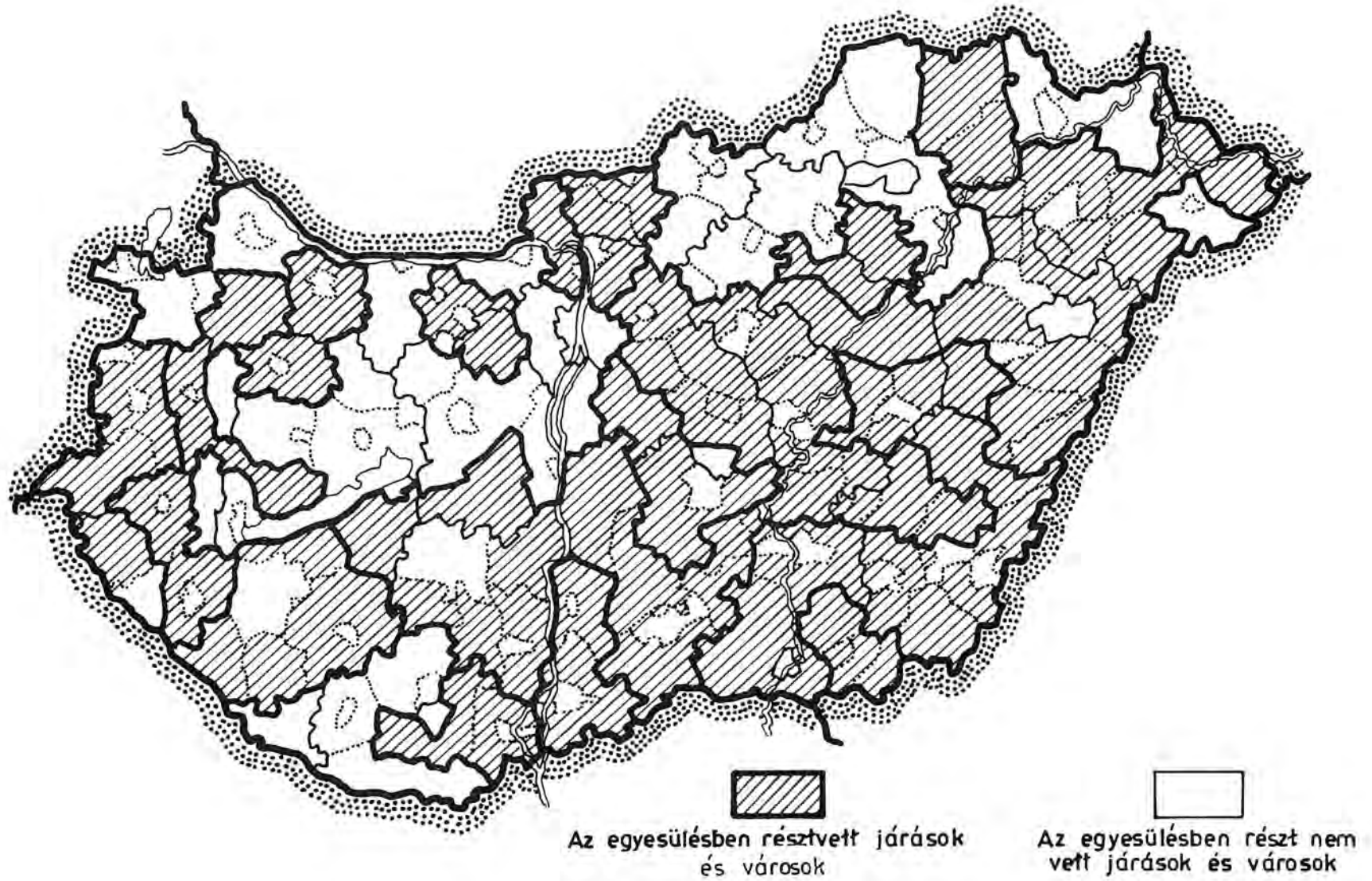
XV. ábra. Az ipari körzetesítés állása a 37. lépés után

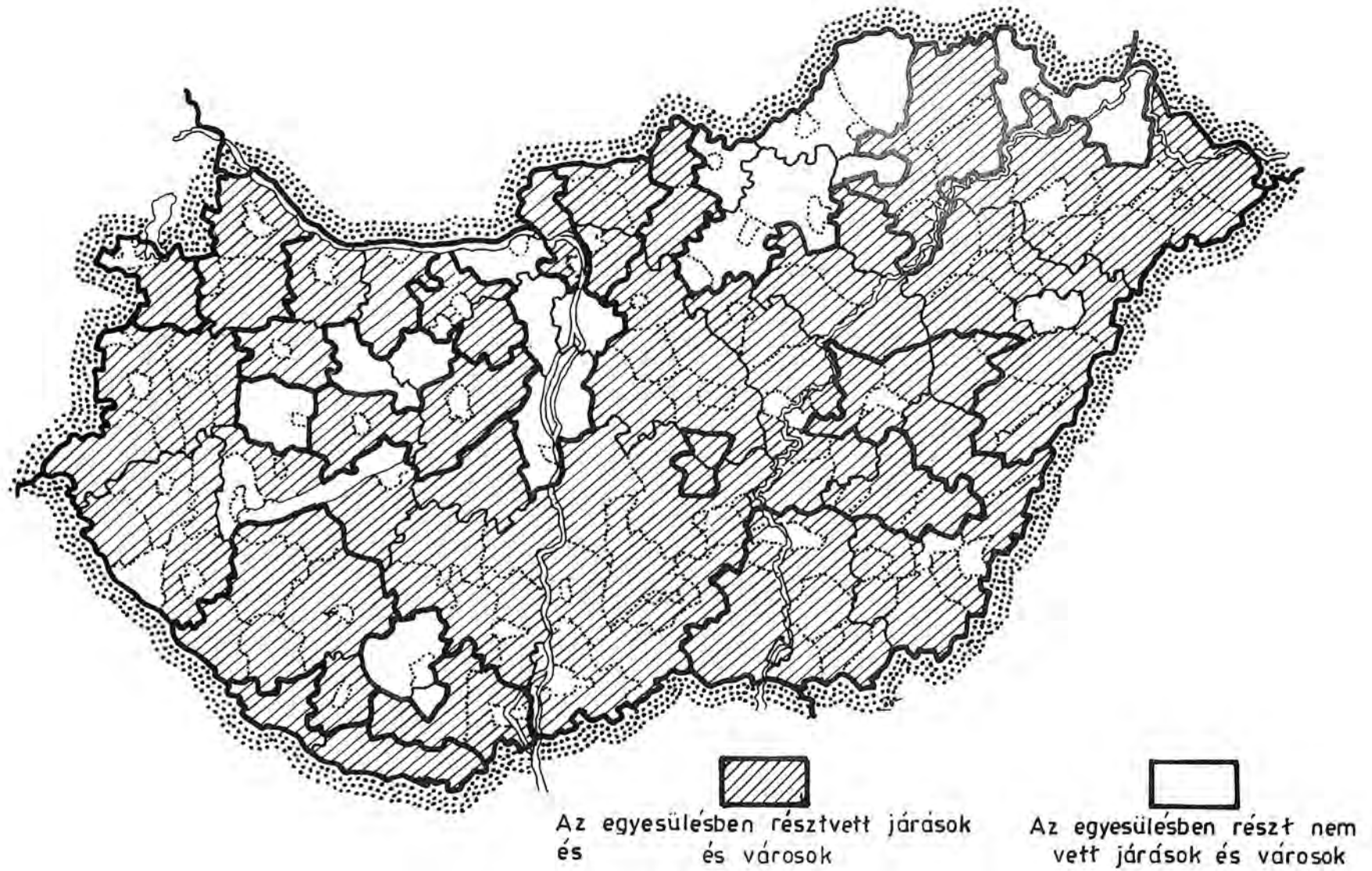
XVI. ábra. Az ipari körzetesítés állása a 49. lépés után

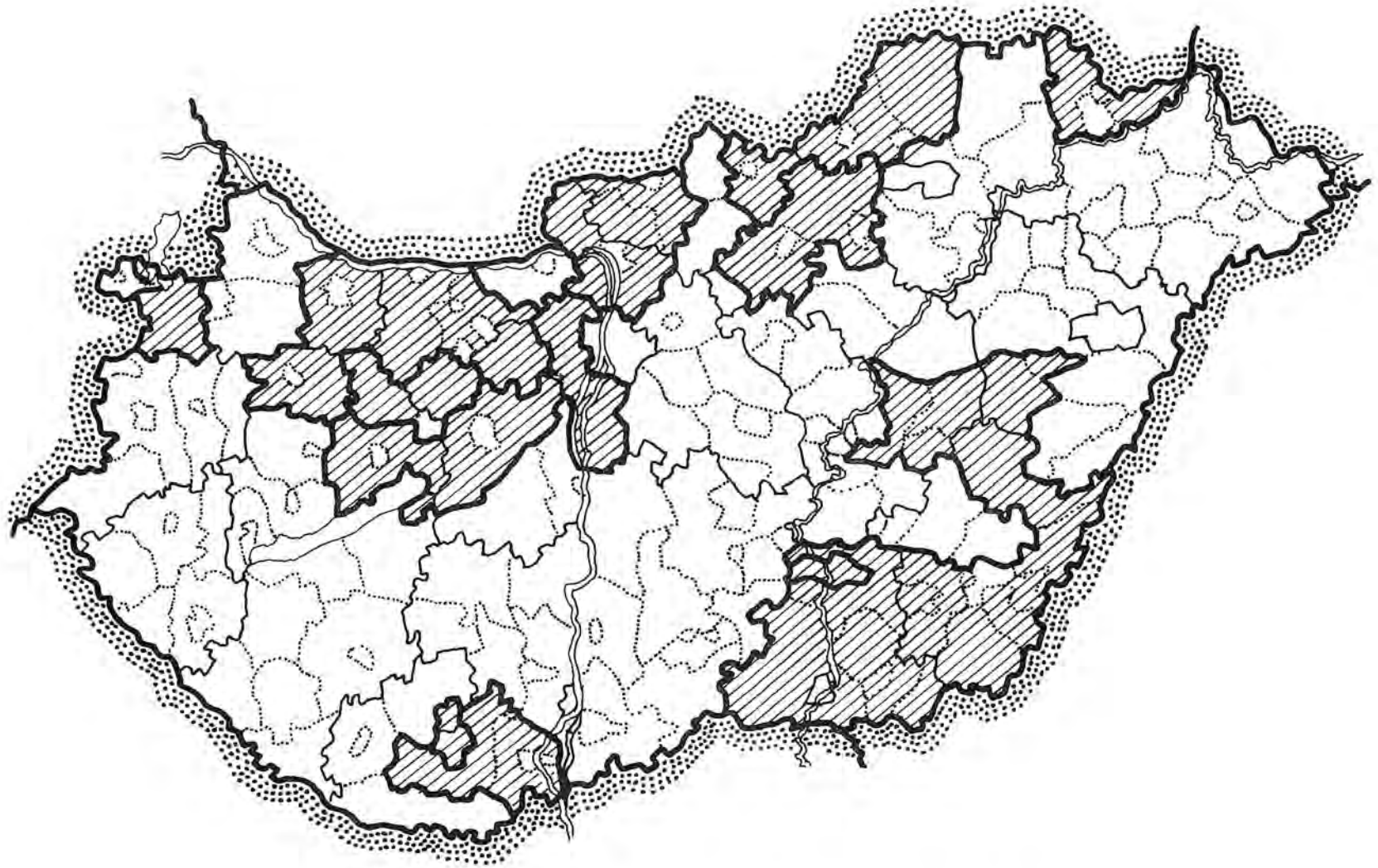
XVII. ábra. Az ipari körzetesítés állása az 56. lépés után

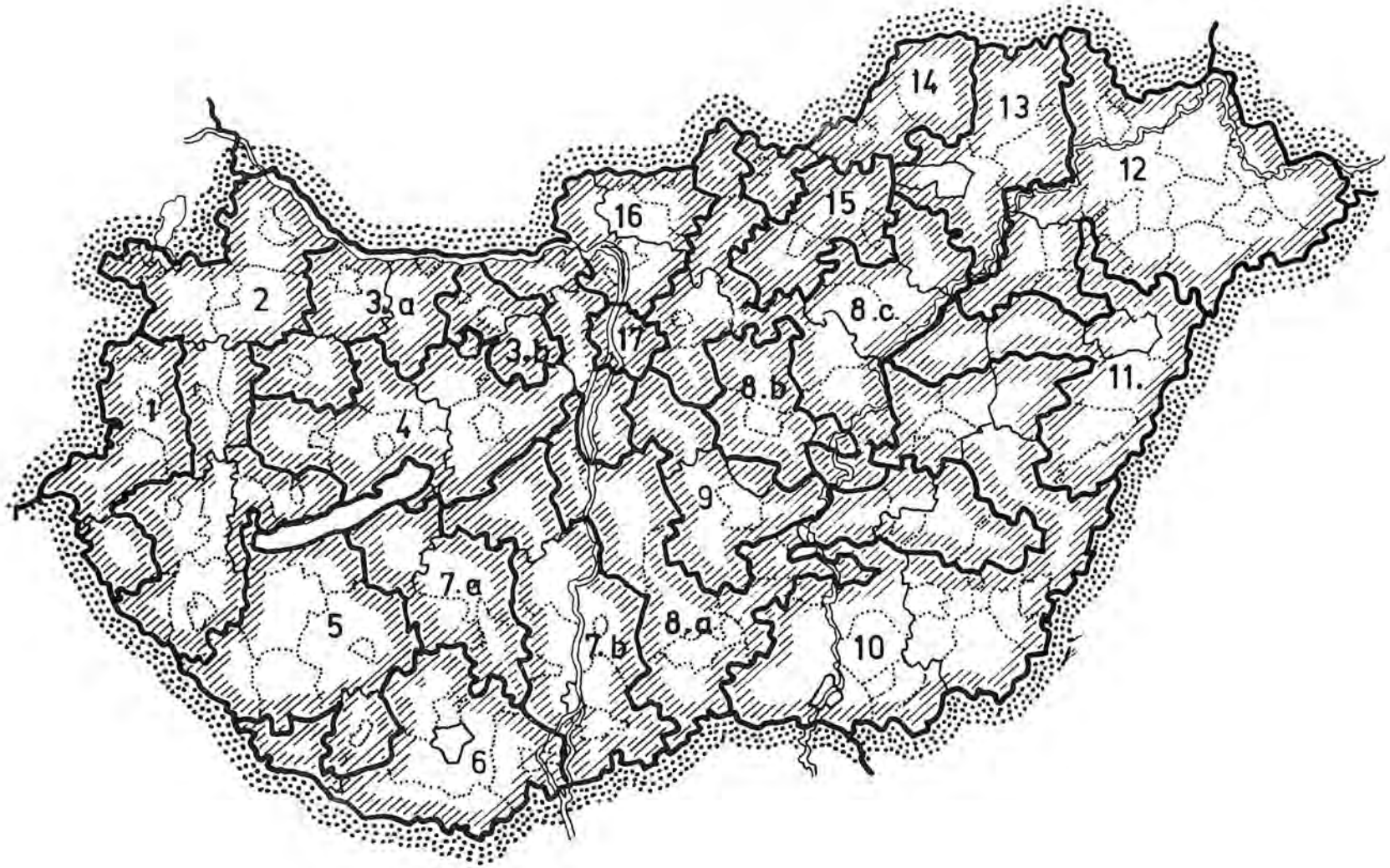
XVIII. ábra. Az ipari körzetesítés állása a 67. lépés után

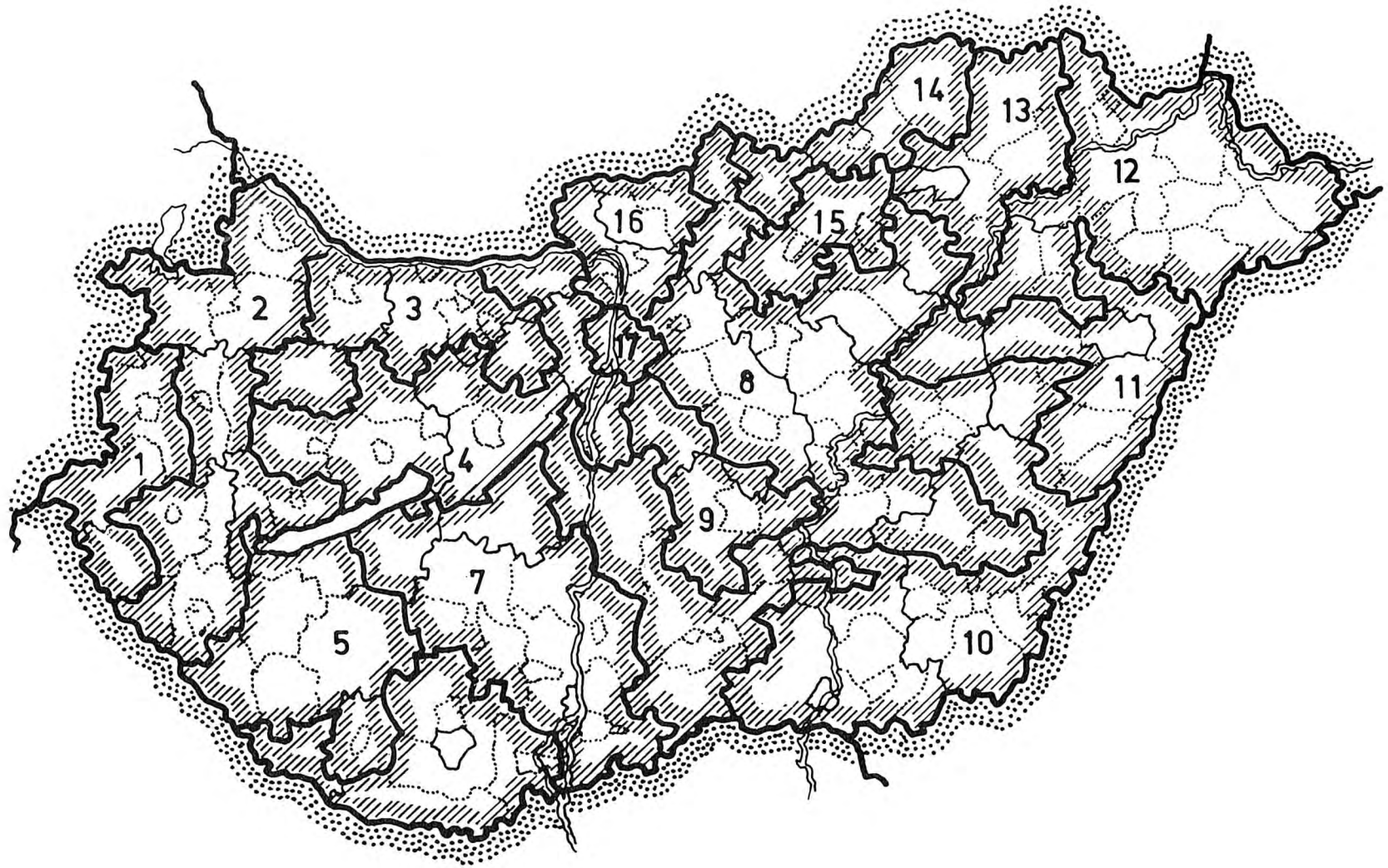
XIX. ábra. Az ipari körzetesítés állása a 99. lépés után

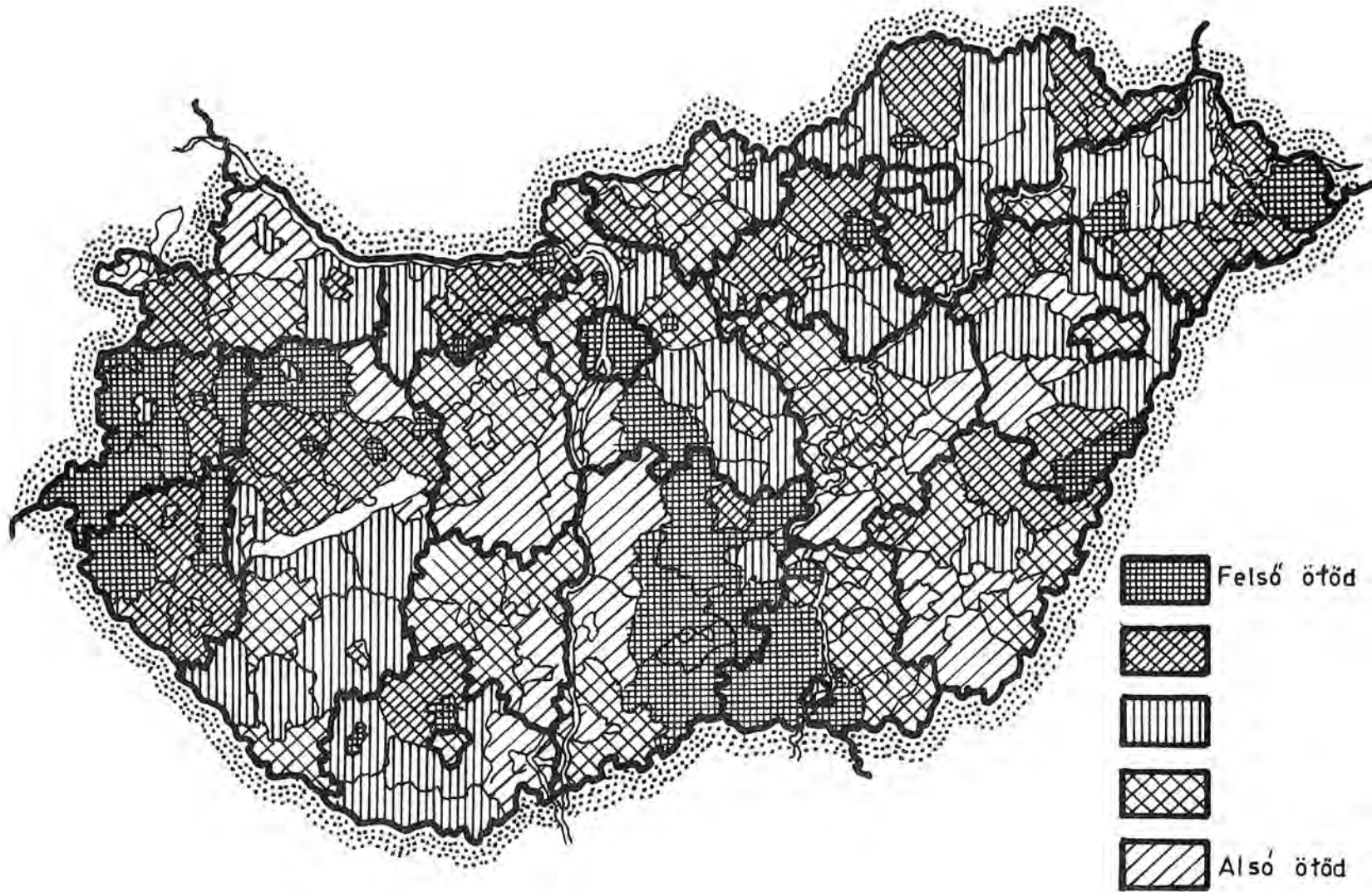
XX. ábra. Az ipari körzetesítés során a 108. lépés után csatlakozó körzetek

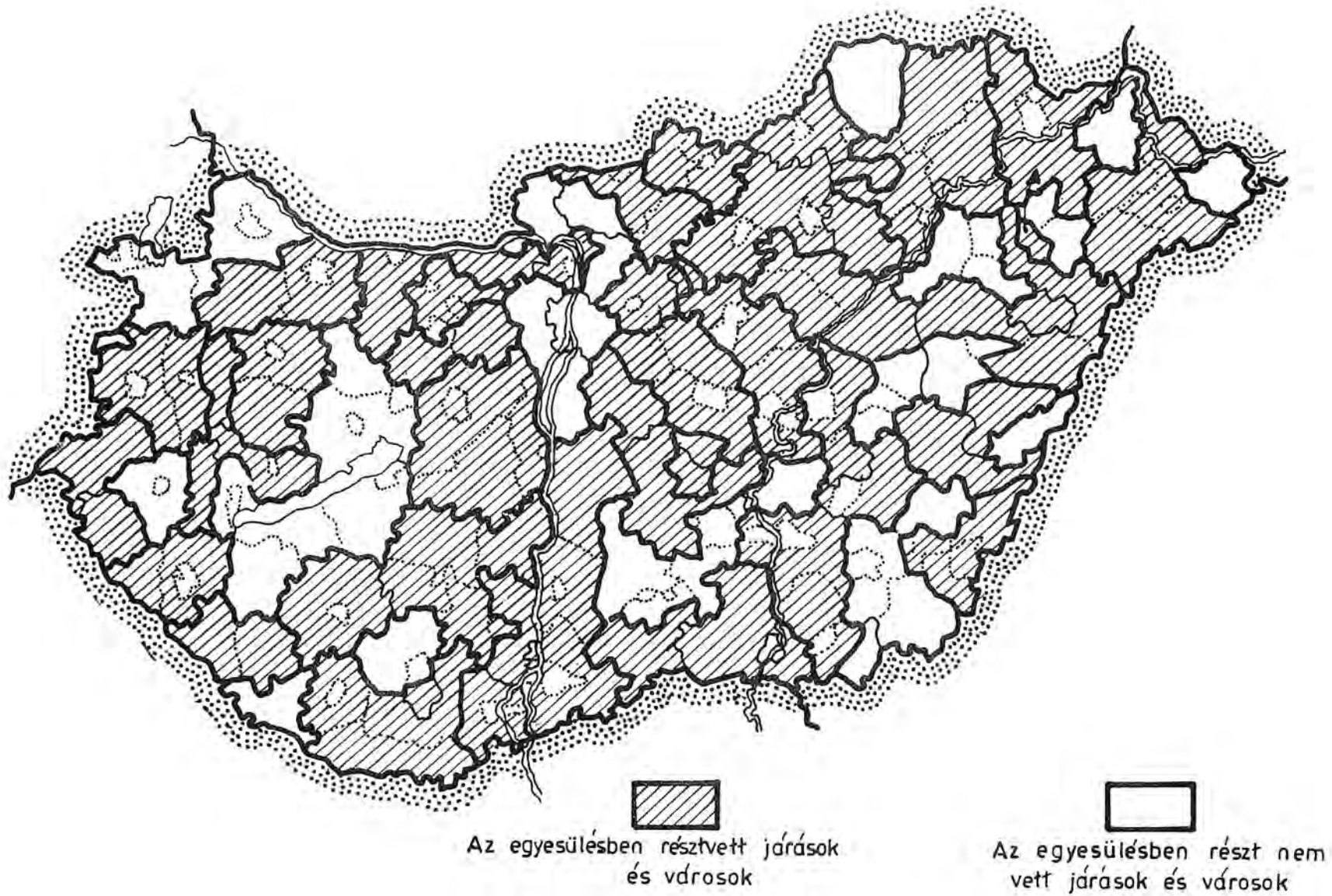
XI. ábra. A 49. lépésre támaszkodó ipari körzetbeosztás (21 körzet).

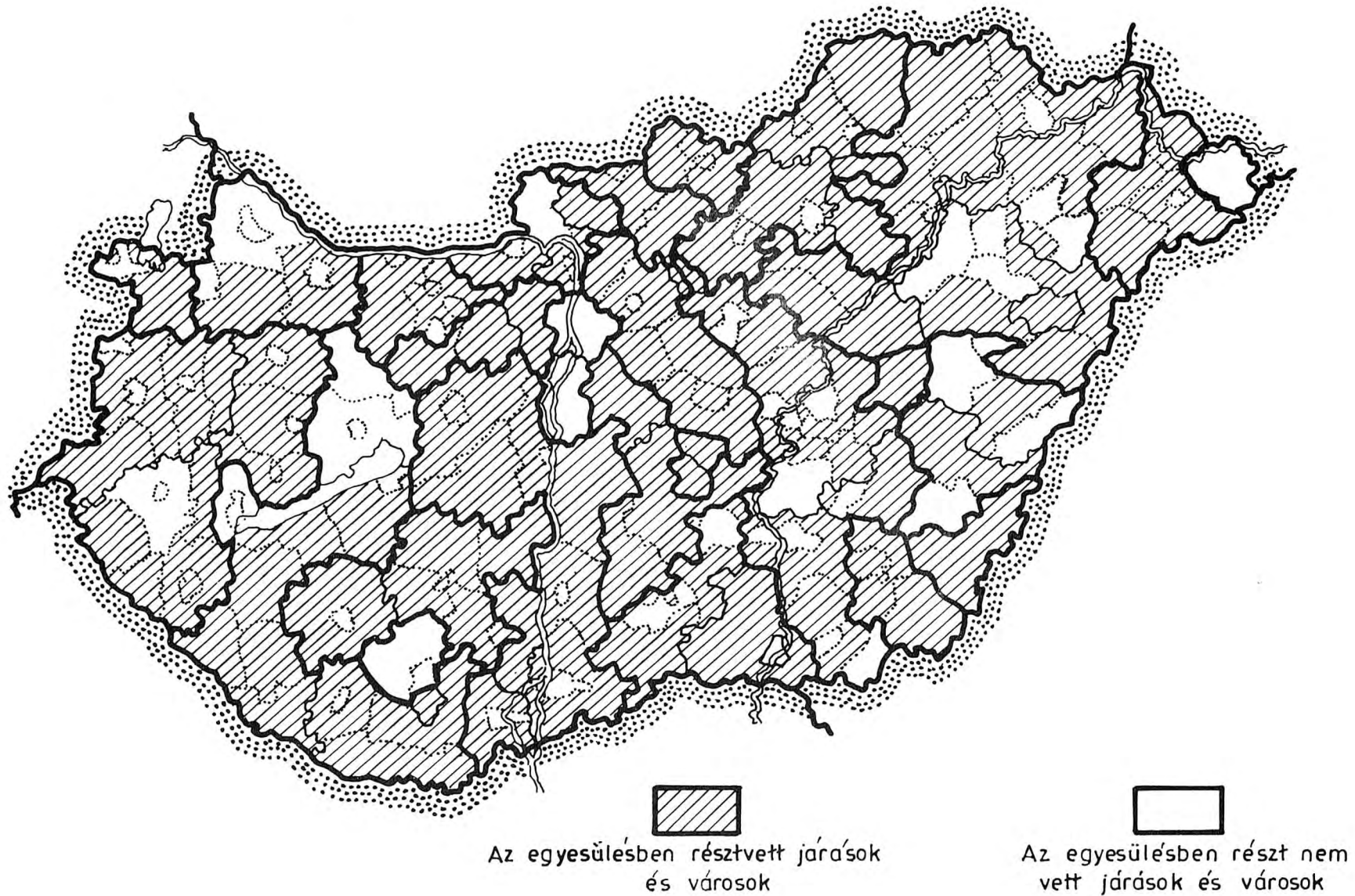
XXII. ábra. Az 56. lépésre támaszkodó ipari körzetbeosztás (17 körzet).

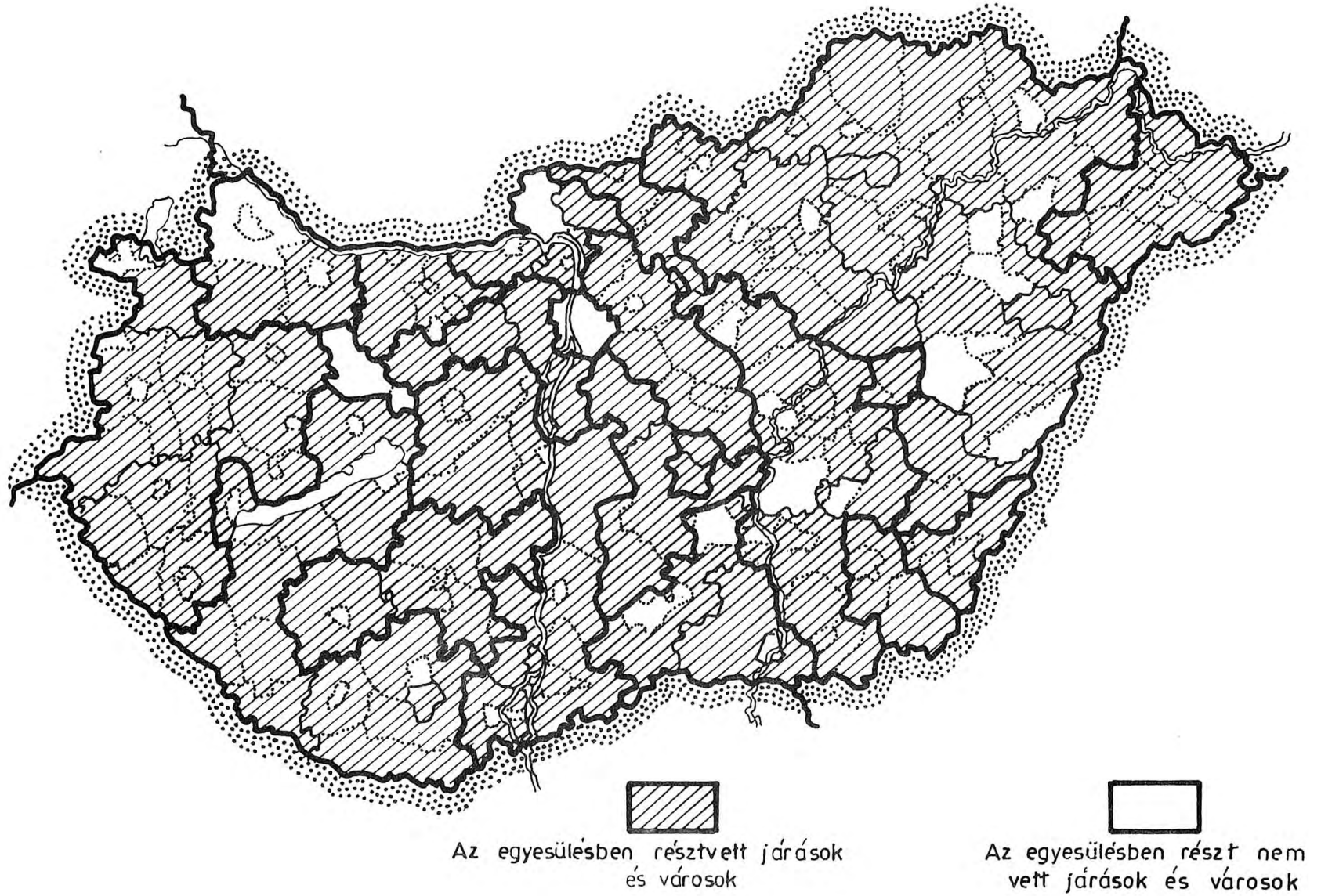
XXIII. ábra. Az első kategória becsült értékei a mezőgazdasági faktoranalízis esetén.
(Az öt kategória a rangsor ötödölésével keletkezett)

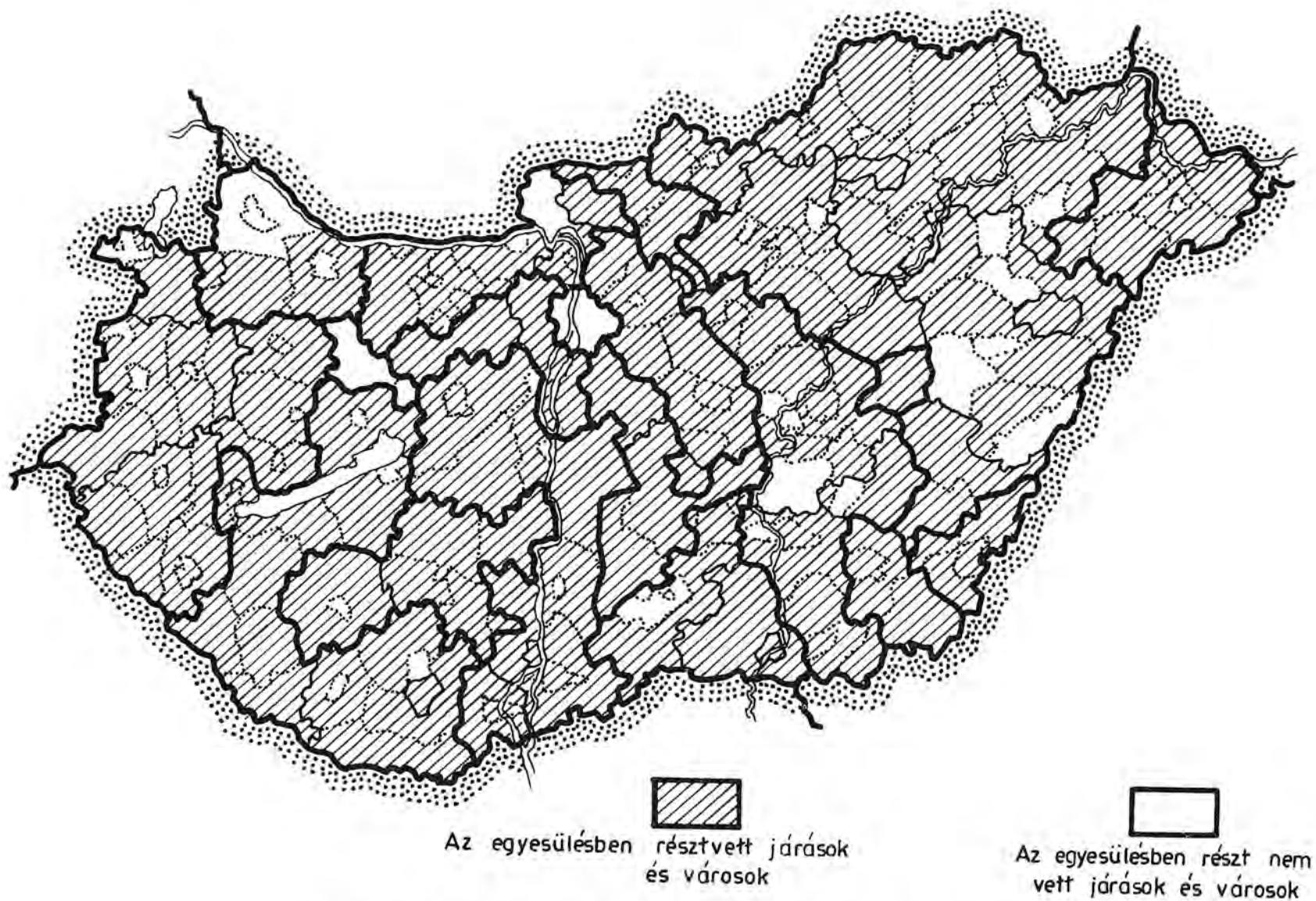
XXIV. ábra. A mezőgazdasági körzetesítés állása a 68. lépés után

XXV. A mezőgazdasági körzetesítés állása a 96. lépés után

XXVI. ábra. A mezőgazdasági körzetesítés állása a 119. lépés után

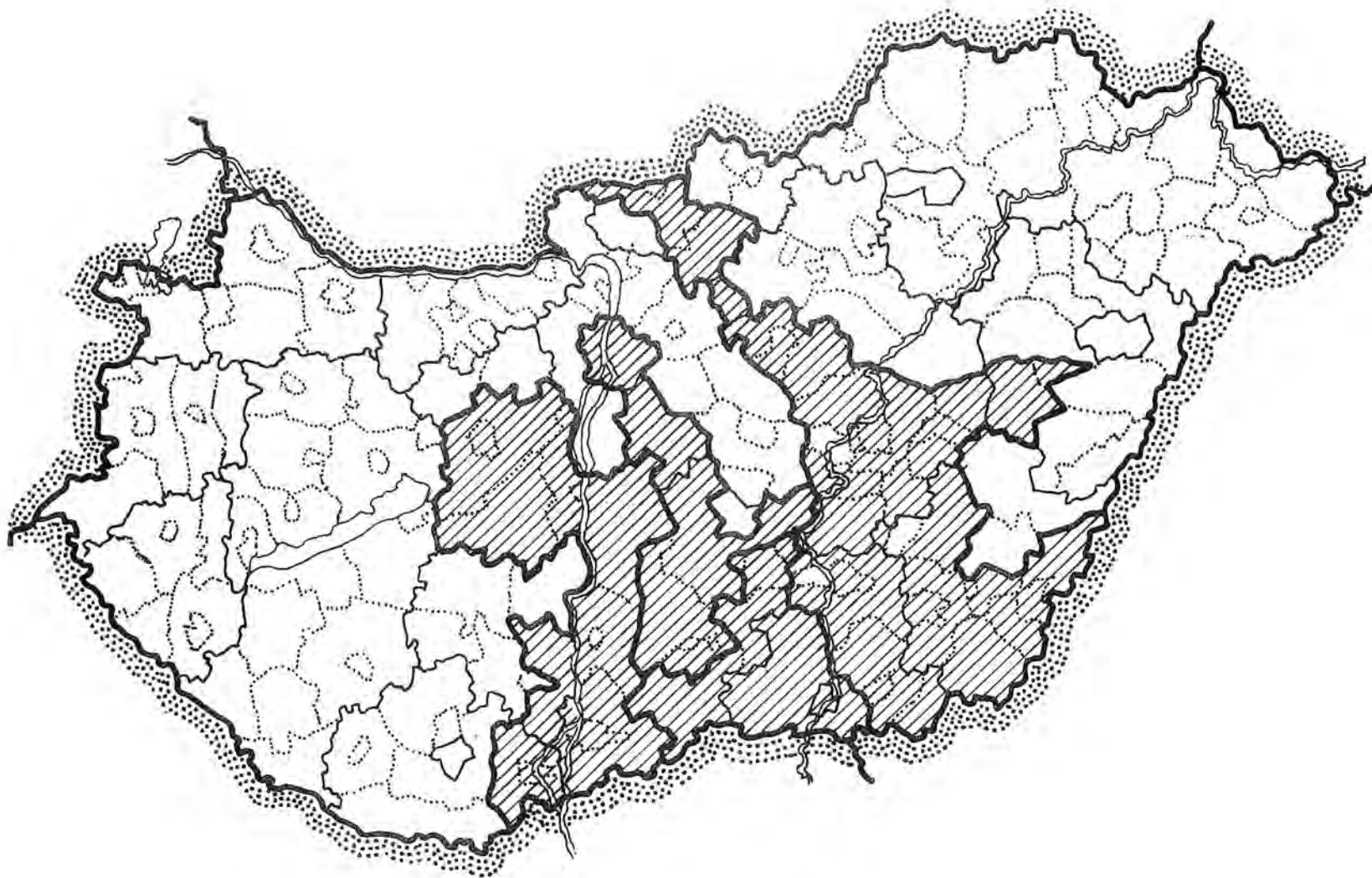
XXVII. ábra. A mezőgazdasági körzetesítés állása a 125. lépés után

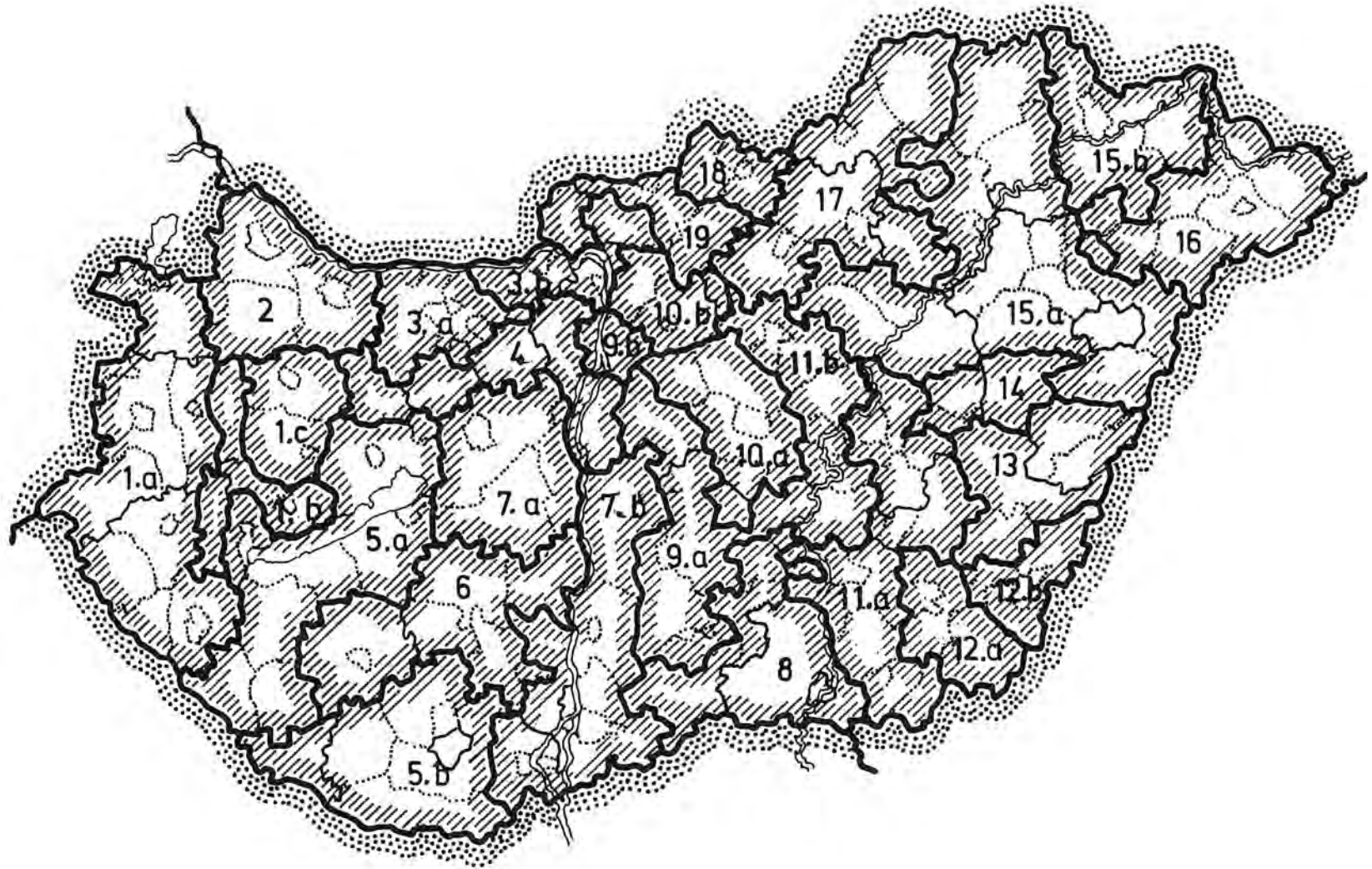
XXVIII. ábra. A mezőgazdasági körzetesítés állása a 134. lépés után

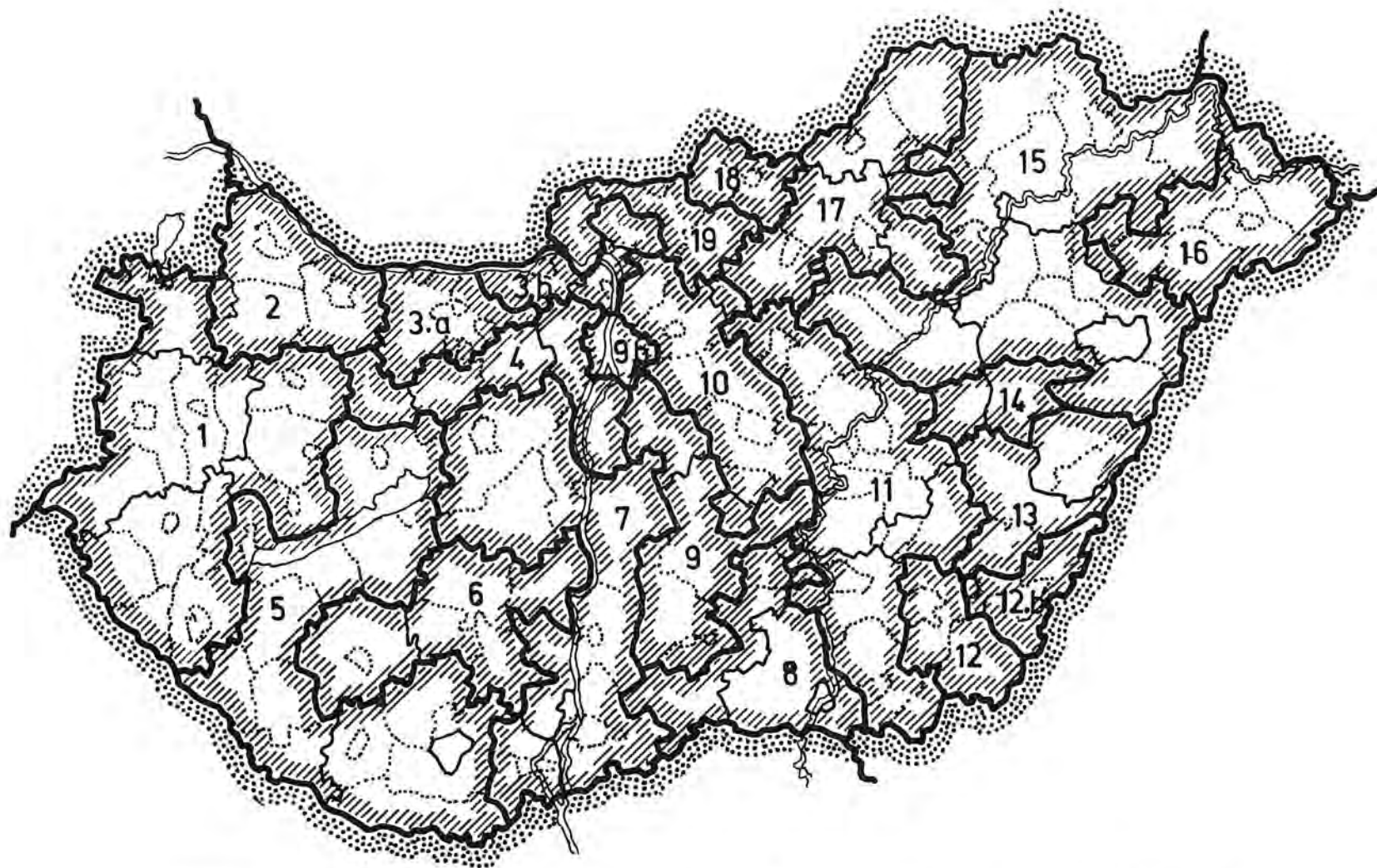
XXIX. ábra. A mezőgazdasági körzetesítés állása a 138. lépés után

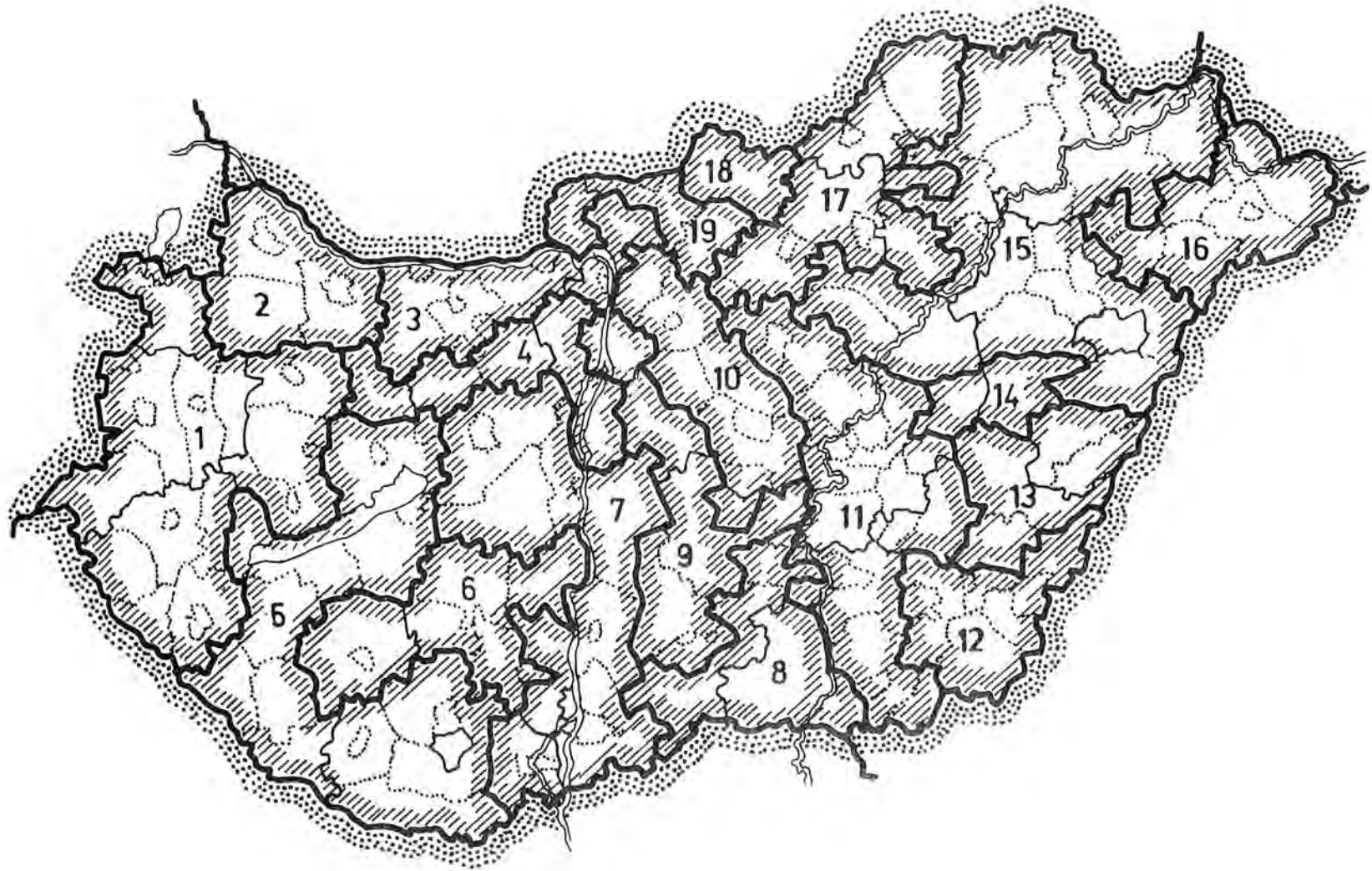
XXX. ábra. A mezőgazdasági körzetesítés során a 149. lépés után csatlakozó körzetek

XXXI. ábra. A 68. lépésre támaszkodó mezőgazdasági körzetbeosztás (29. körzet)

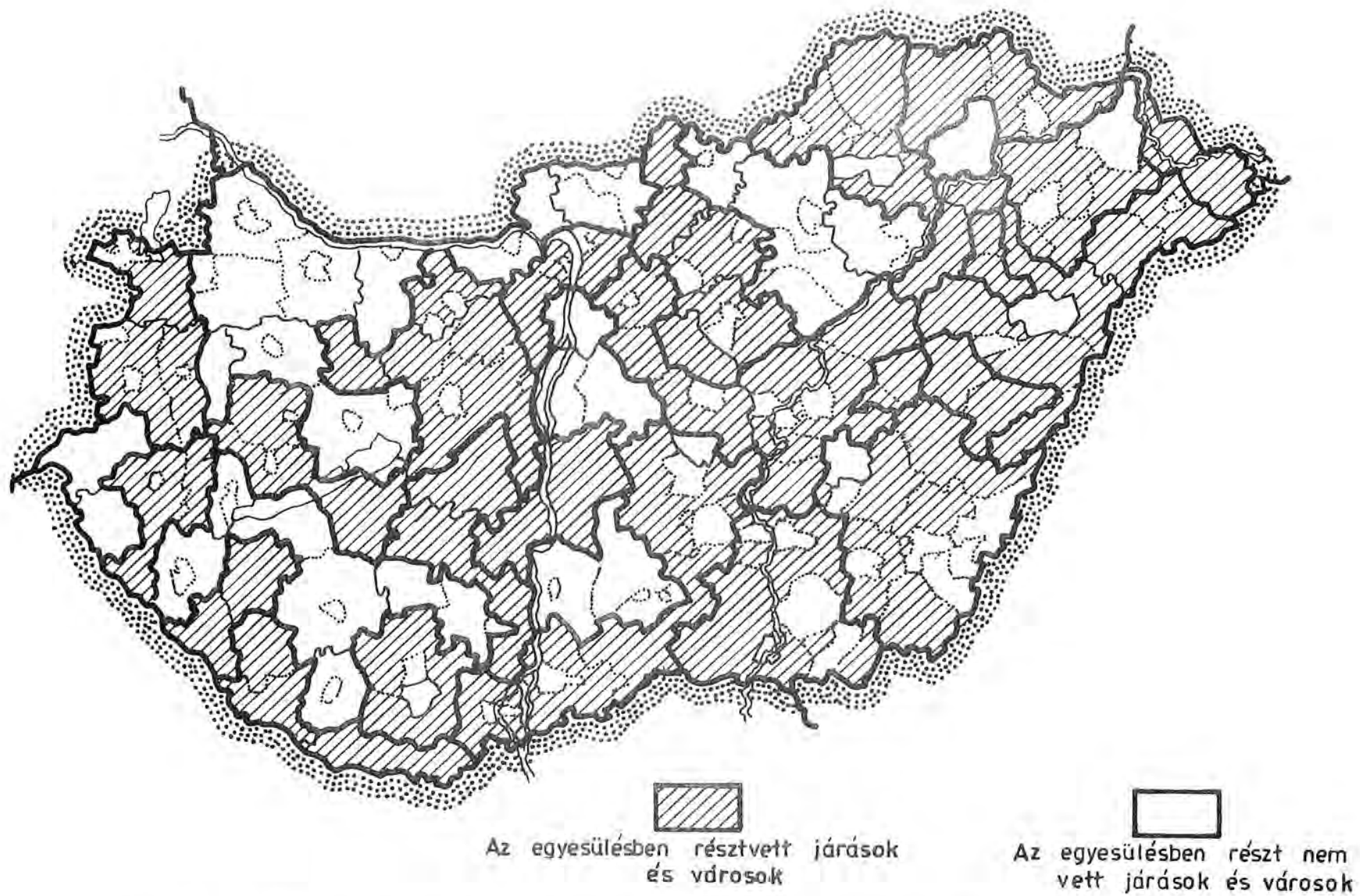
XXXII. ábra. A 96. lépésre támaszkodó mezőgazdasági körzetbeosztás (22 körzet)

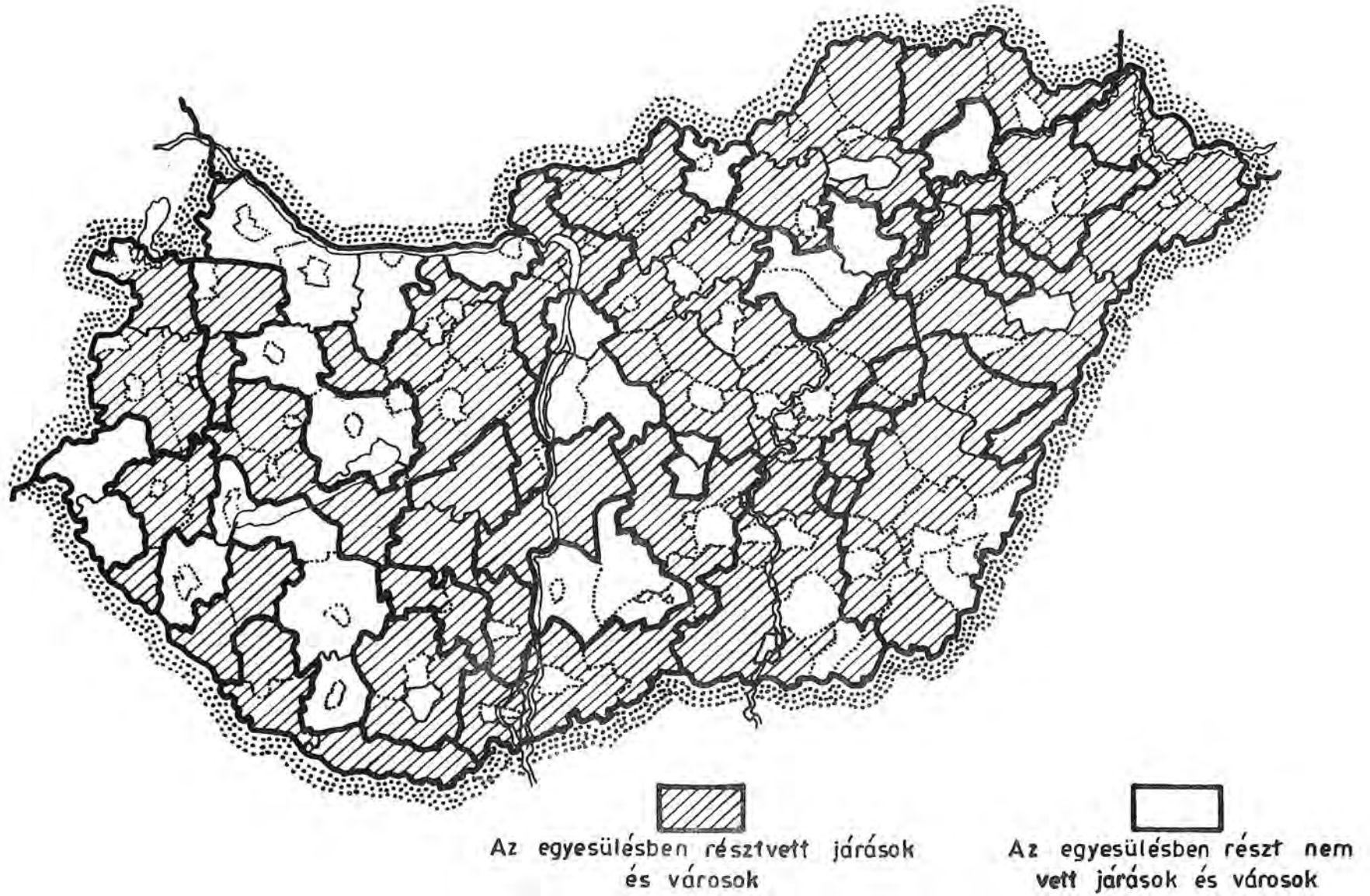
XXXIII. ábra. A 96. lépésre támaszkodó mezőgazdasági körzelbeosztás módosított változata (19. körzet).

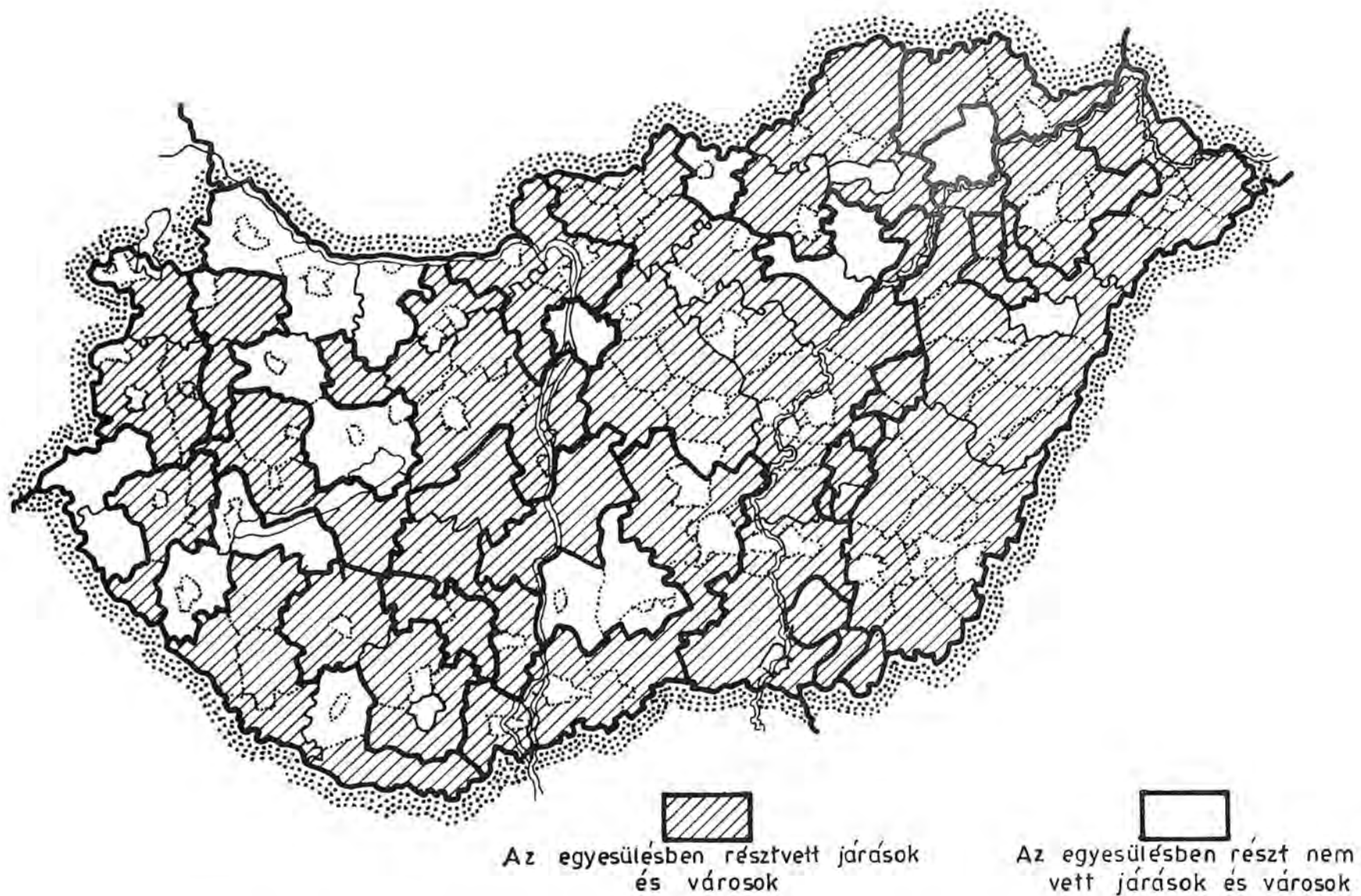
XXXIV. ábra. Az első faktor becsült értékei az életkörülmények tekintetében végrehajtott faktoranalízis esetén
(Az öt kategória a rangsor ötödölésével keletkezett.)

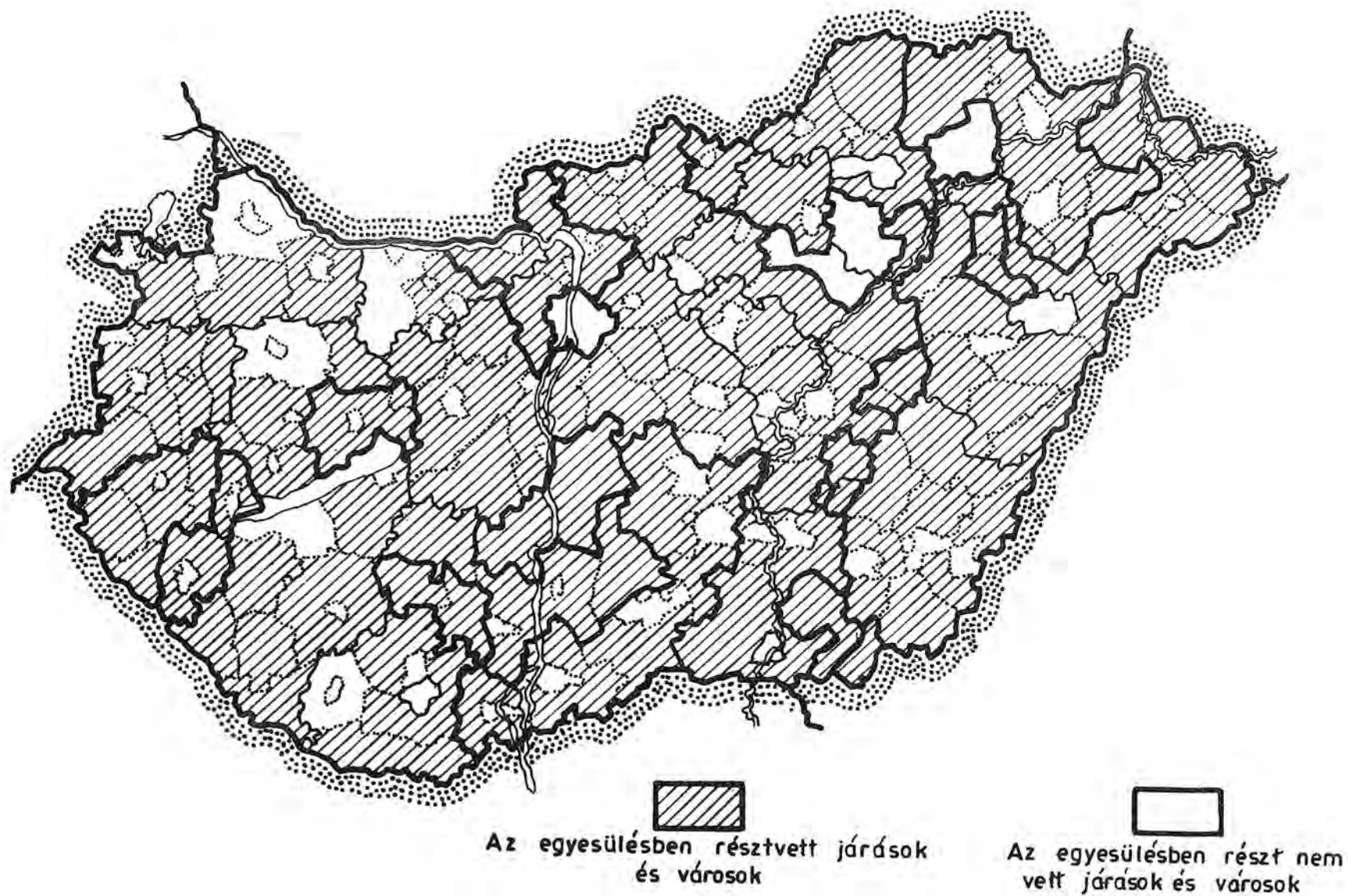
XXXV. ábra. Az életkörülmények tekintetében végrehajtott közzetesítés állása az 56. lépés után

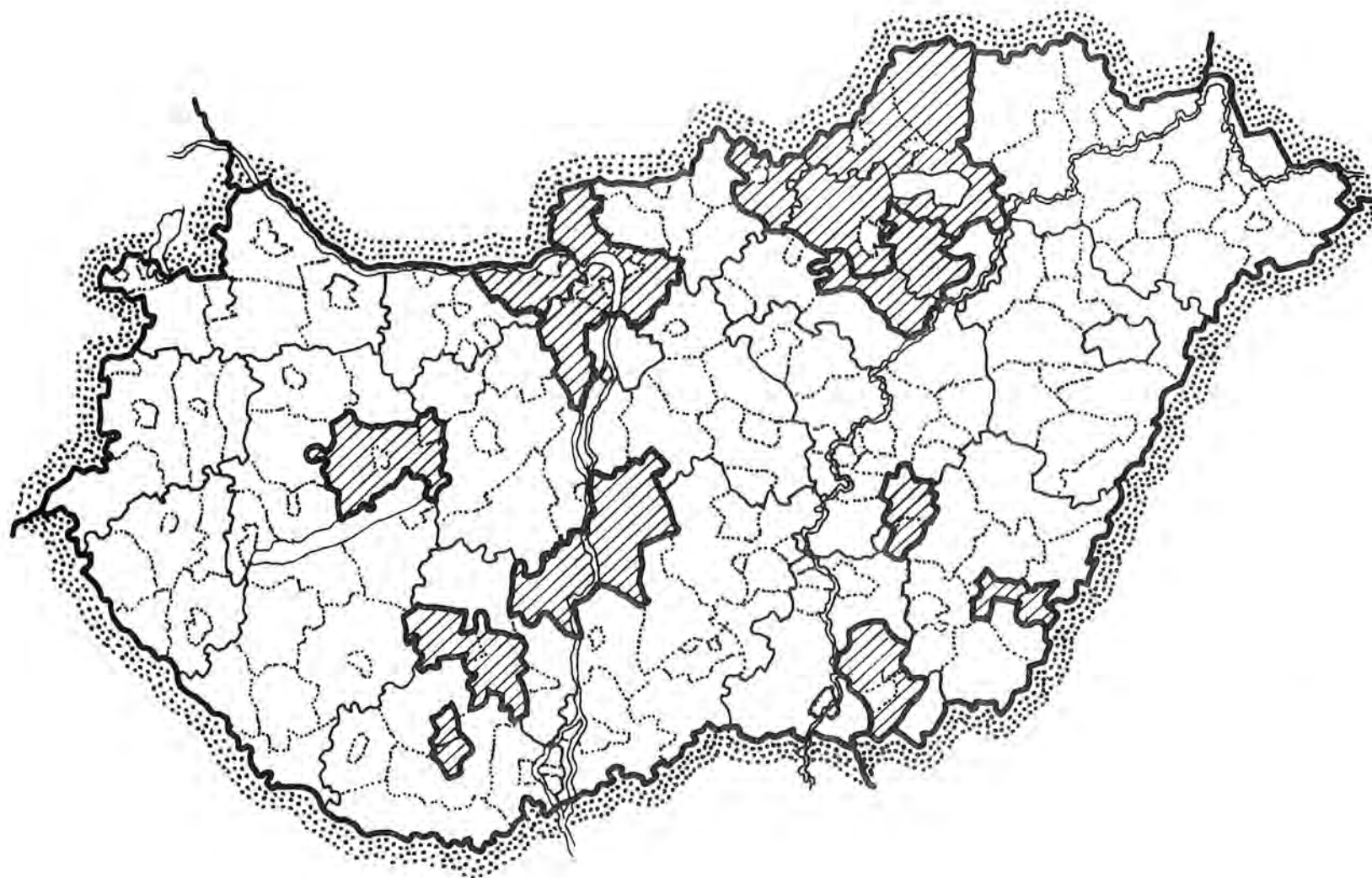
XXXVI. ábra. Az életkörülmények tekintetében végrehajtott körzelesítés állása a 70. lépés után

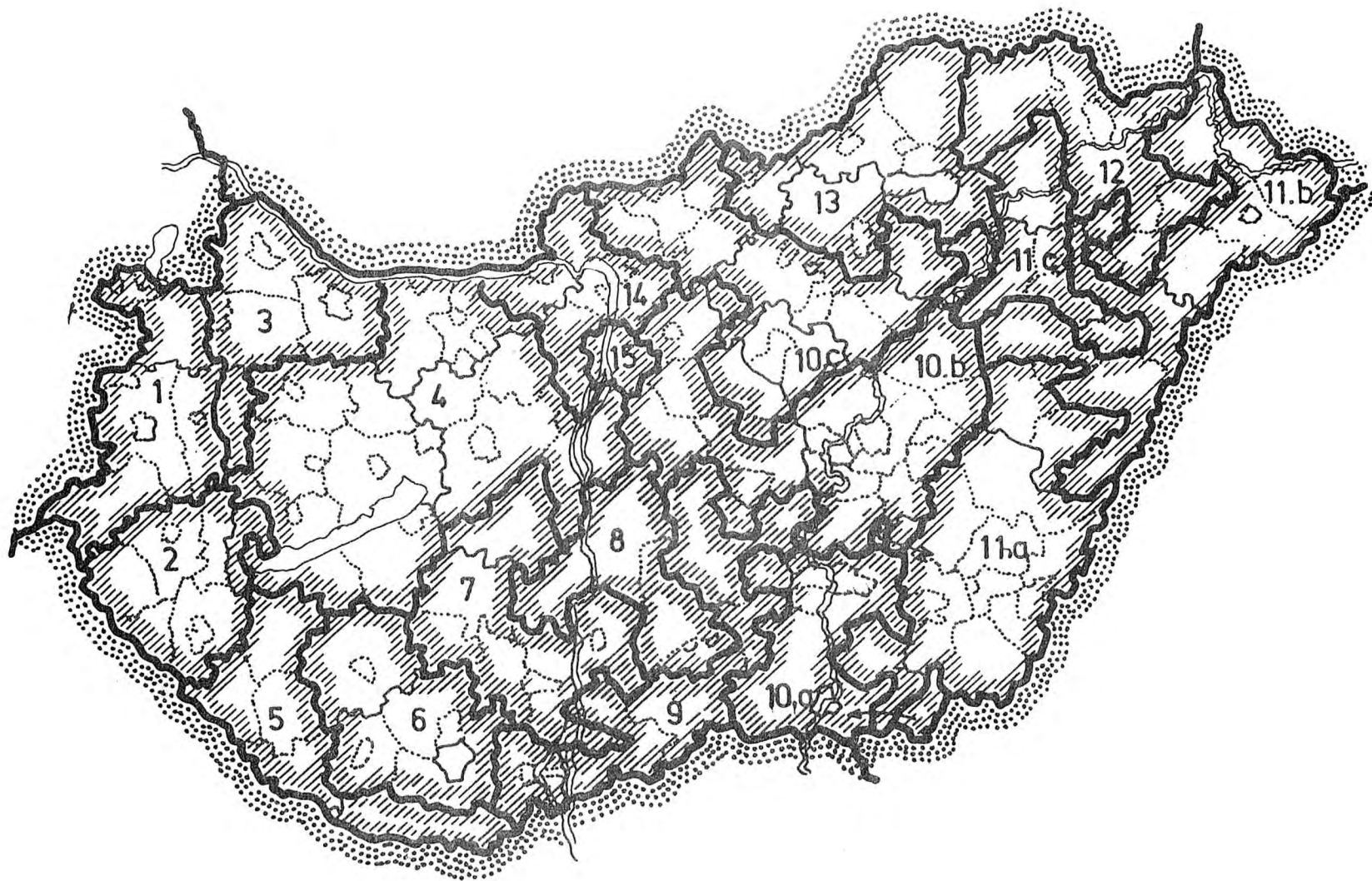
XXXVII. ábra. Az életkörülmények tekintetében végrehajtott körzetesítés állása a 79. lépés után

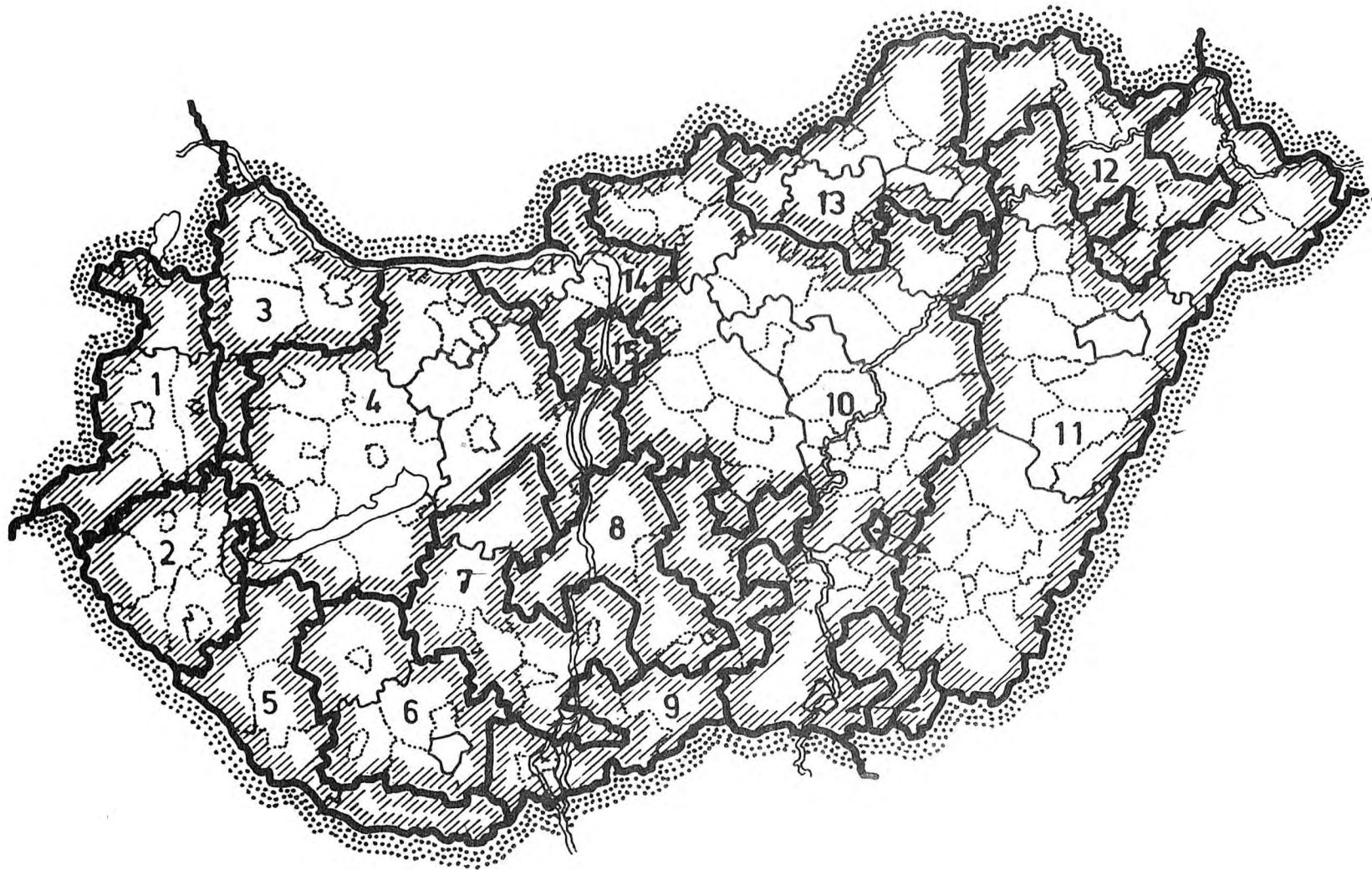
XXXVIII. ábra. Az életkörülmények tekintetében végrehajtott körzetesítés állása a 94. lépés után

XXXIX. ábra. Az életkörülmények tekintetében végrehajtott körzetesítés során a 104. lépés után csatlakozó körzetek

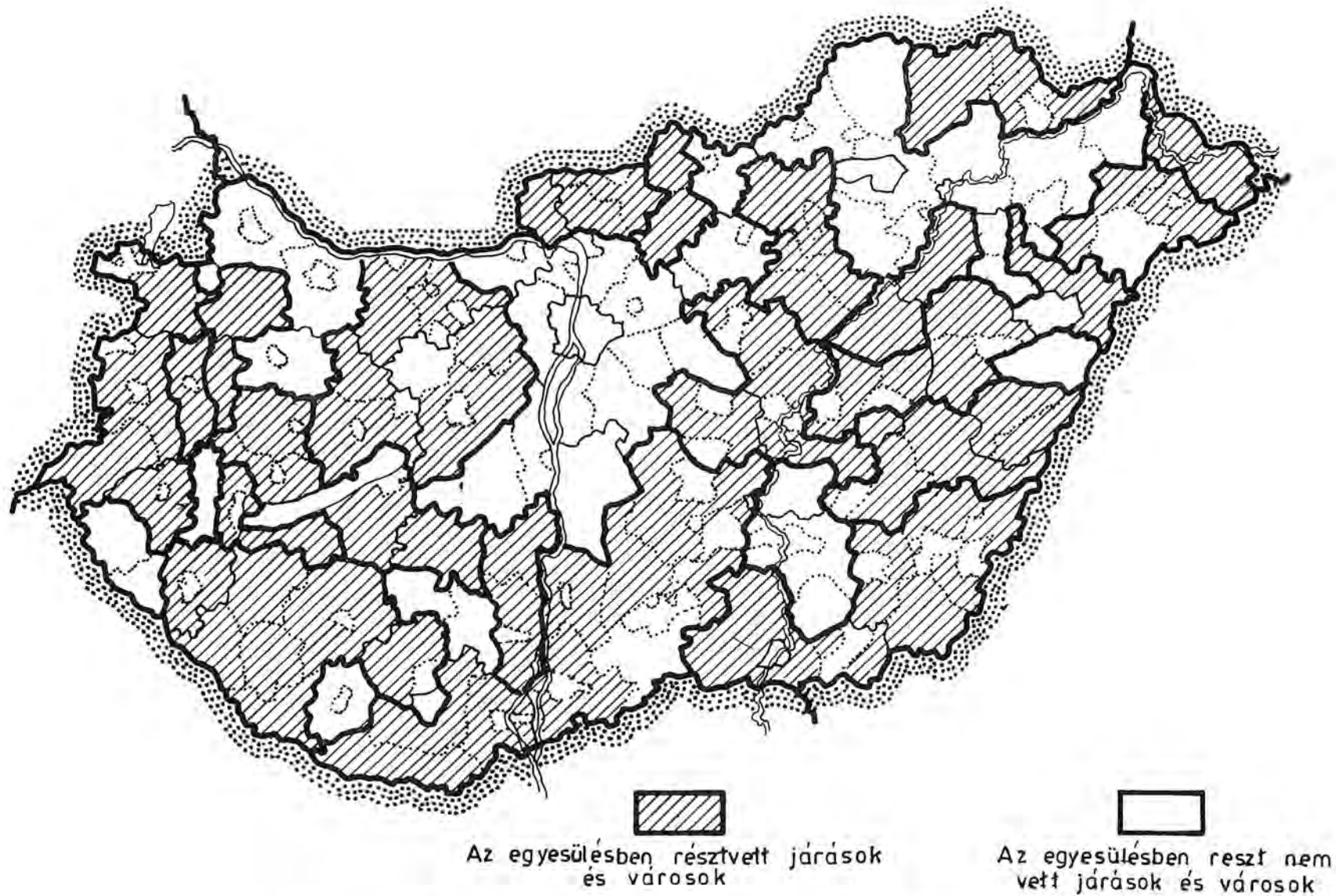
LX. ábra. Az 56. lépésre támaszkodó körzetbeosztás - az életkörülmények tekintetében (18 körzet).

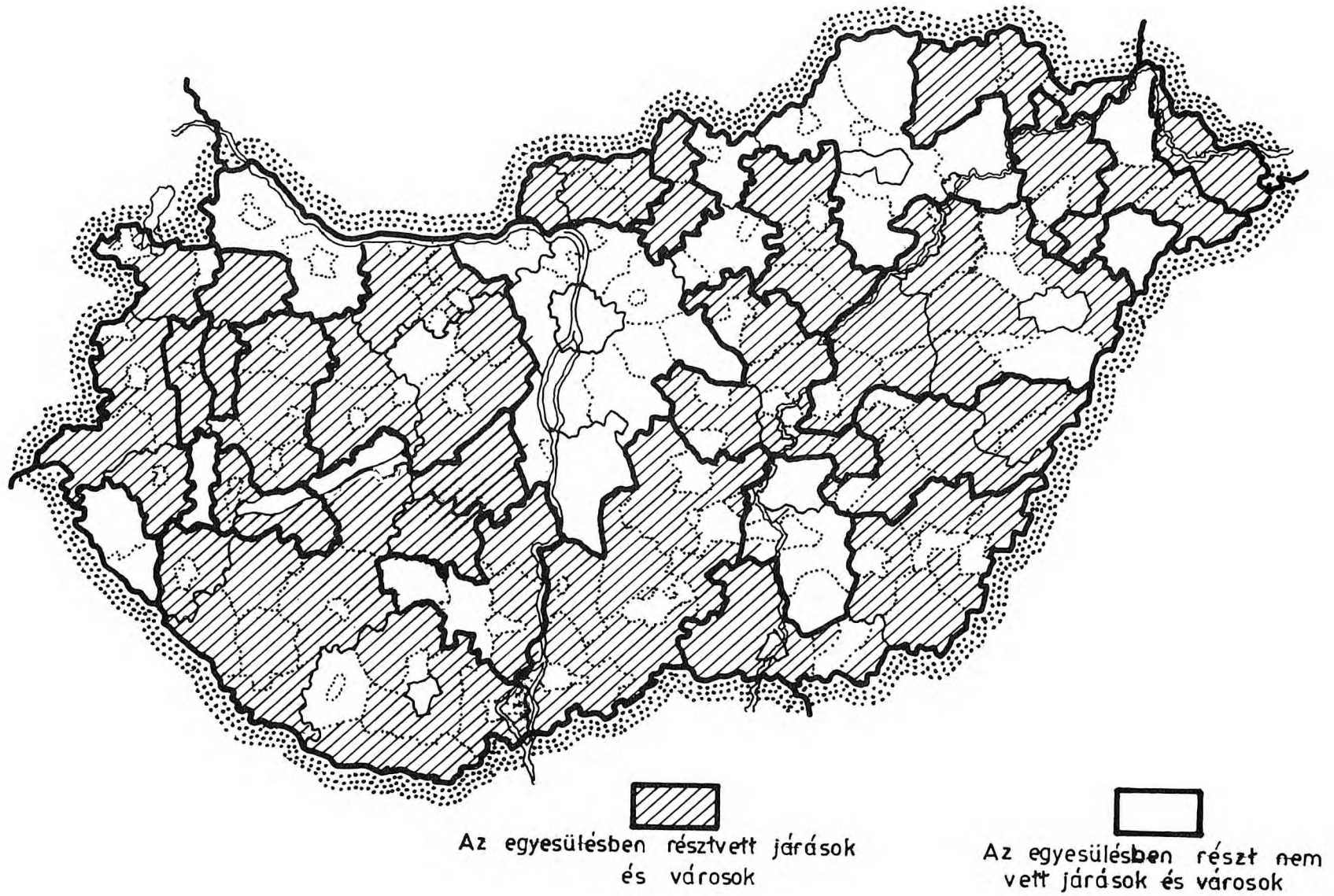
XLI. ábra. A 79. lépésre támaszkodó körzetbeosztás - az életkörülmények tekintetében (15 körzet).

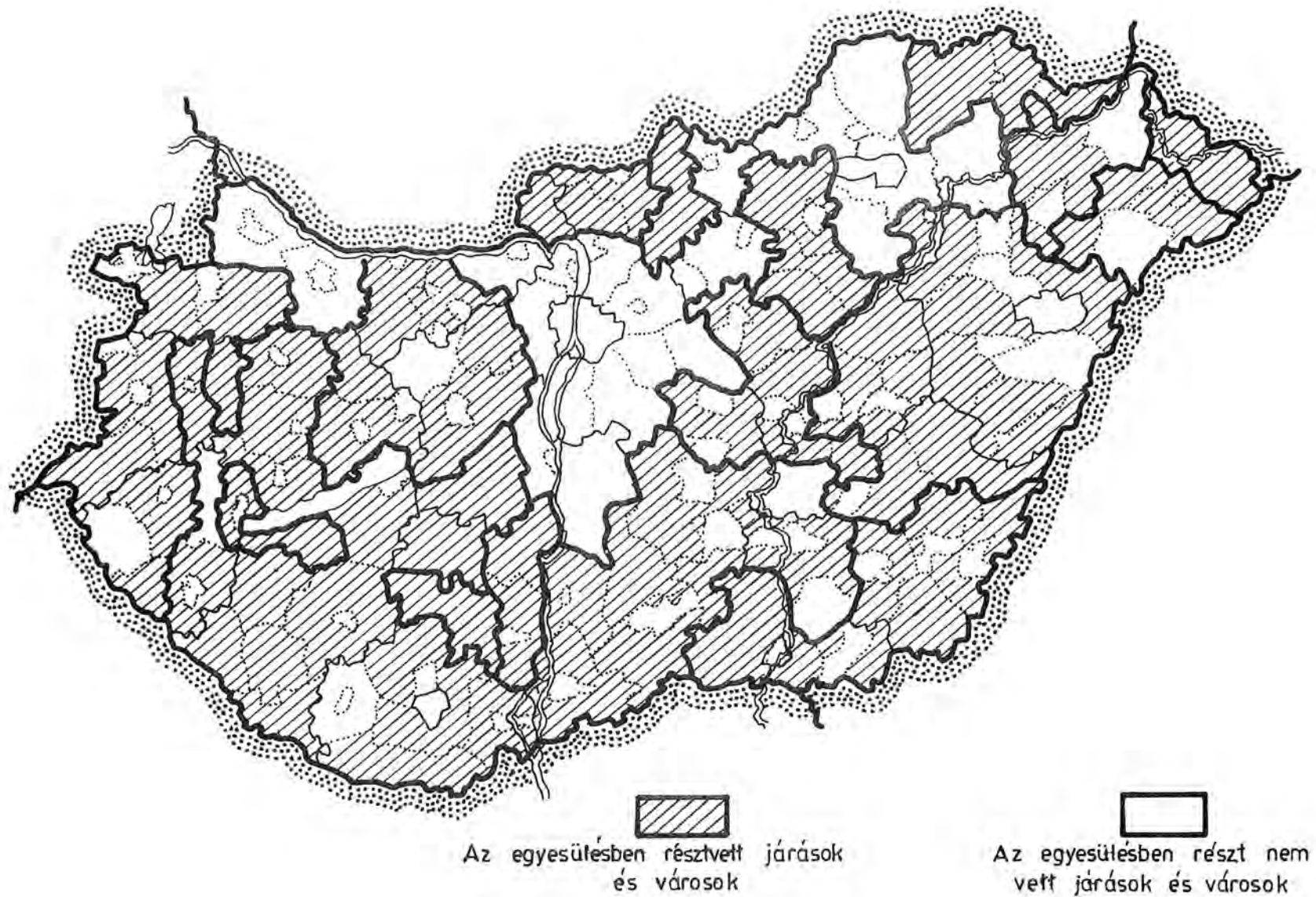
XI. II. ábra. Az első faktor becsült értékei a demográfiai faktoranalízis esetén
(Az öt kategória a rangsor ötödülésével keletkezett.)

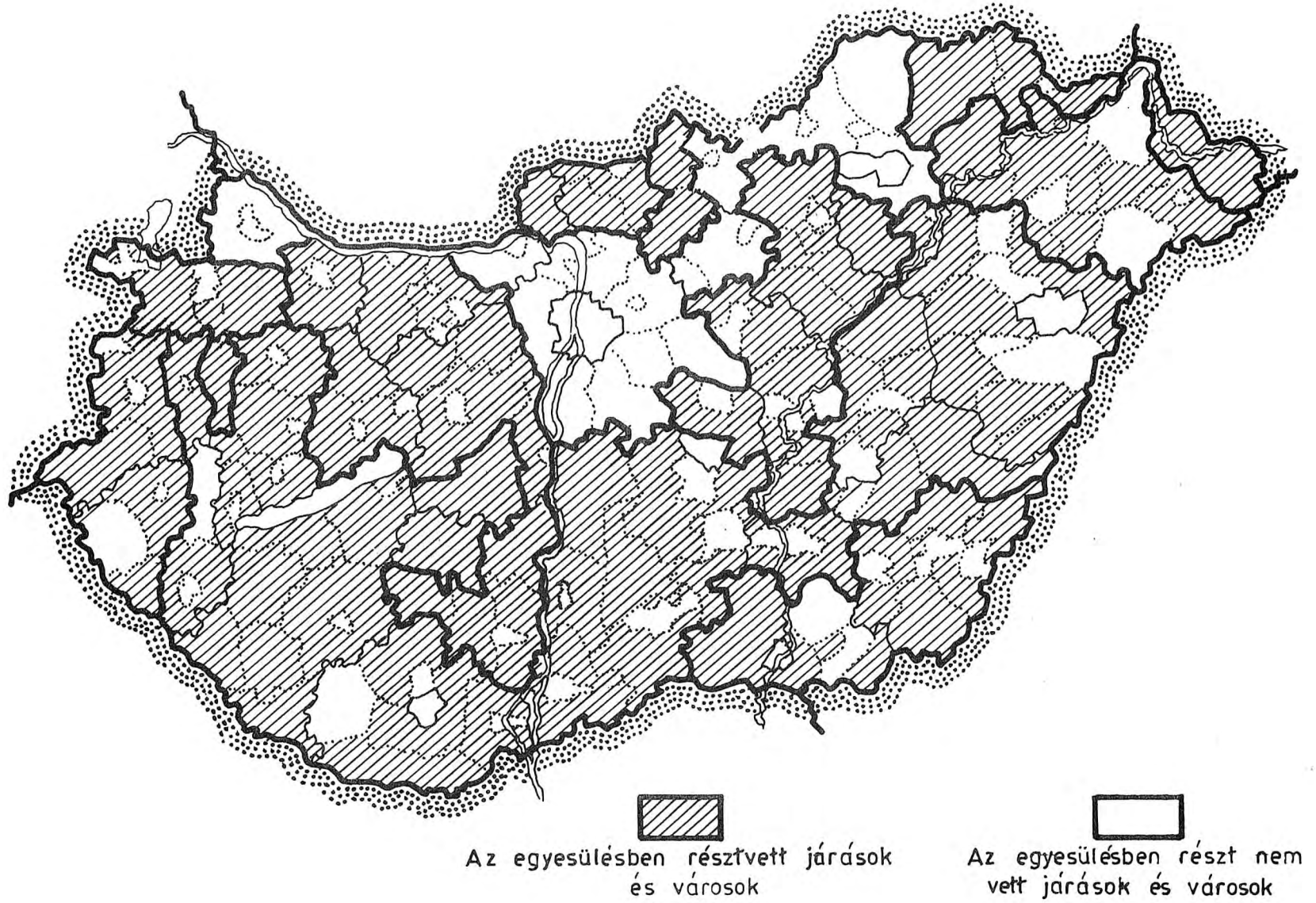
XLIII. ábra. A demografiai körzetesítés állása az 54. lépés után.

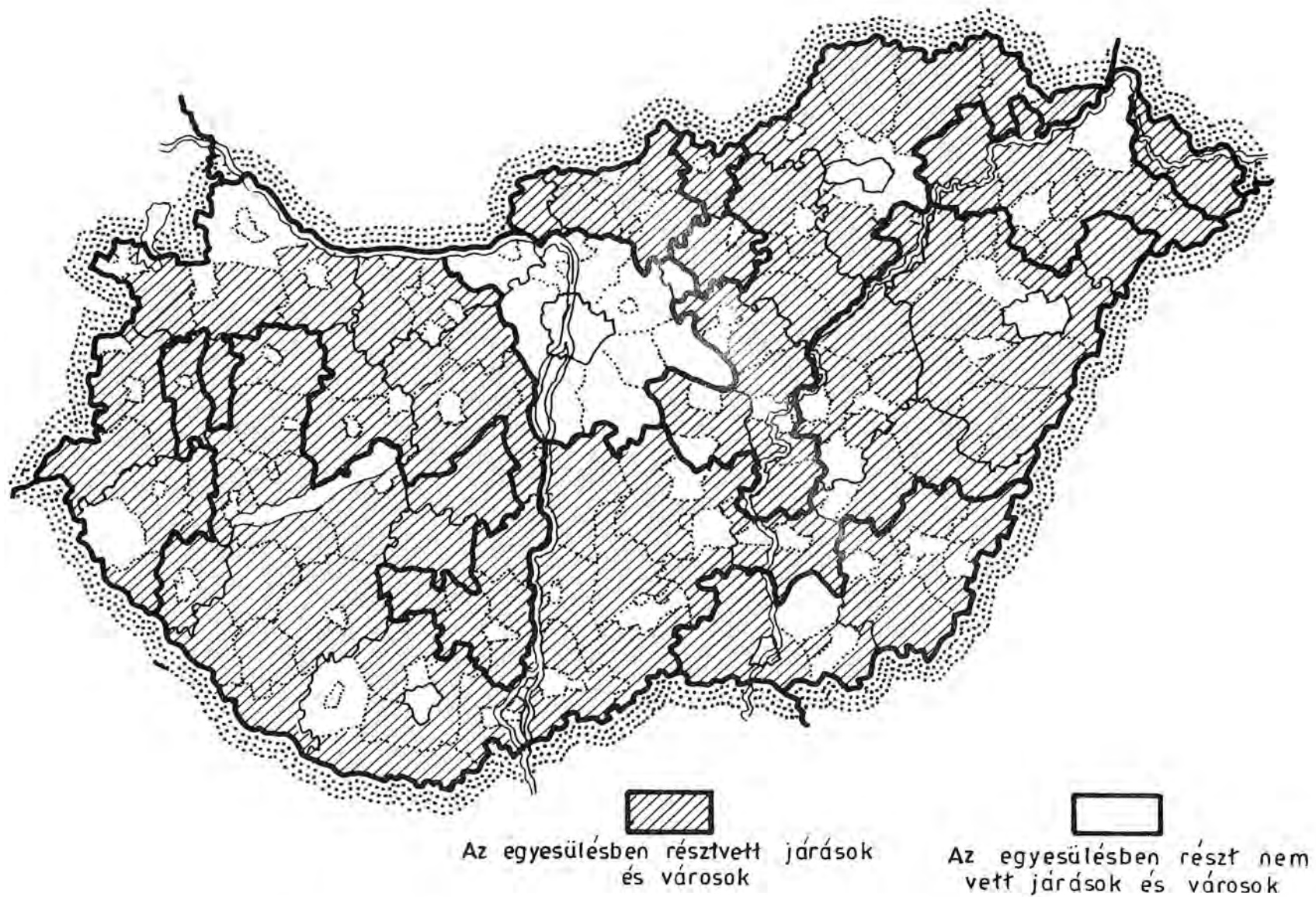
XLIV. ábra. A demográfiai körzetesítés állása a 62. lépés után

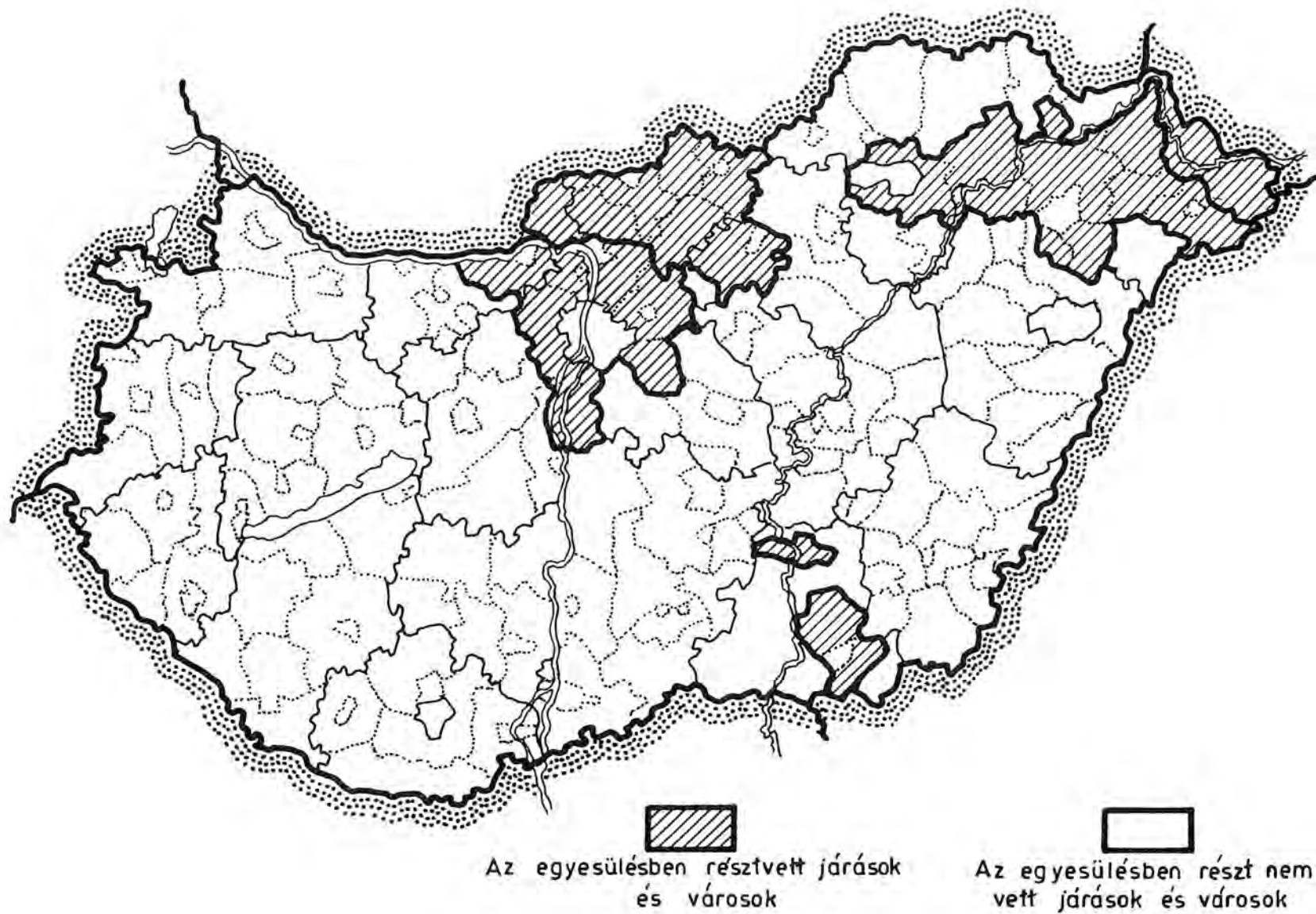
XLV. ábra. A demográfiai körzetesítés állása a 67. lépés után

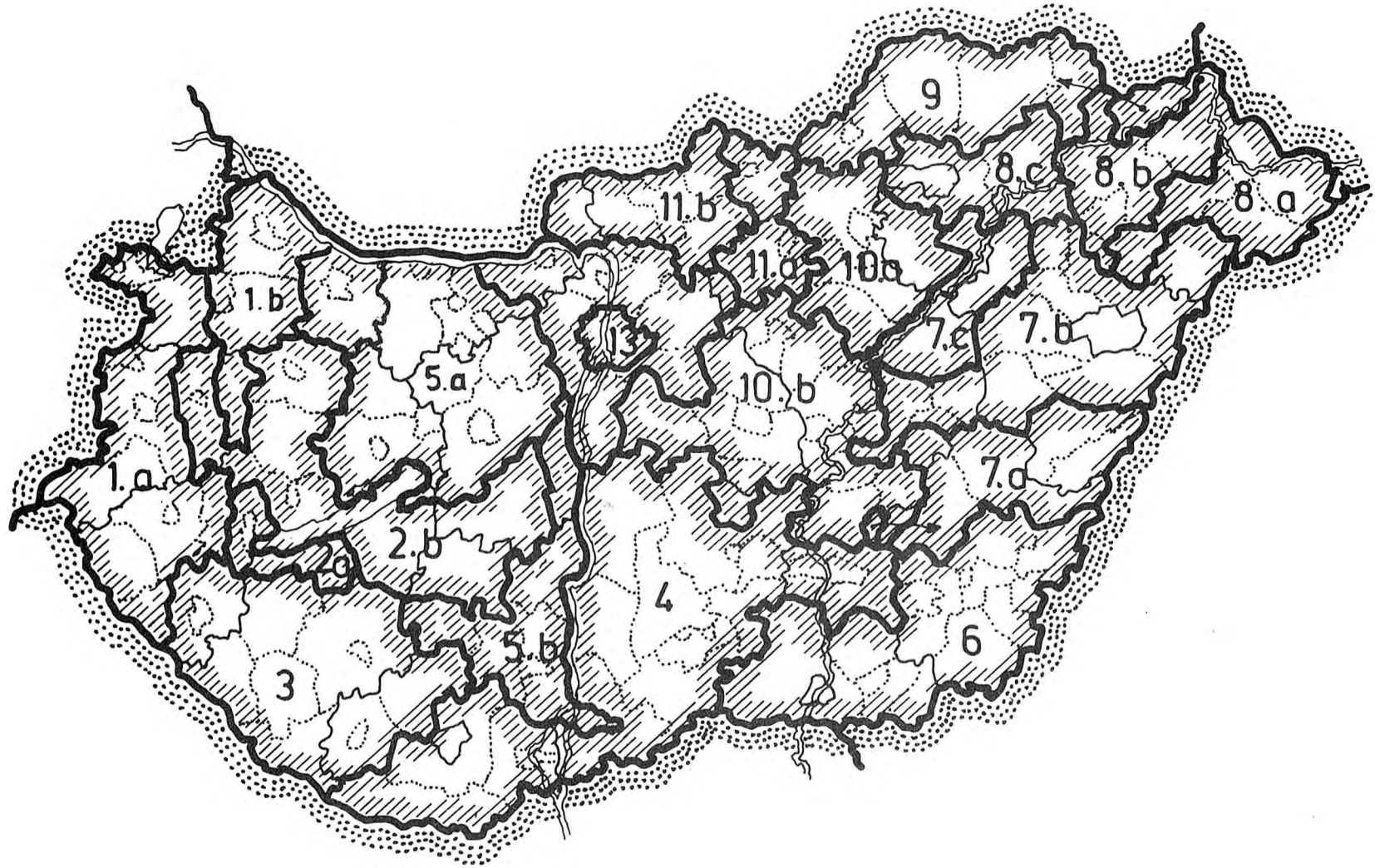
XLVI. ábra. A demográfiai körzetesítés állása a 81. lépés után

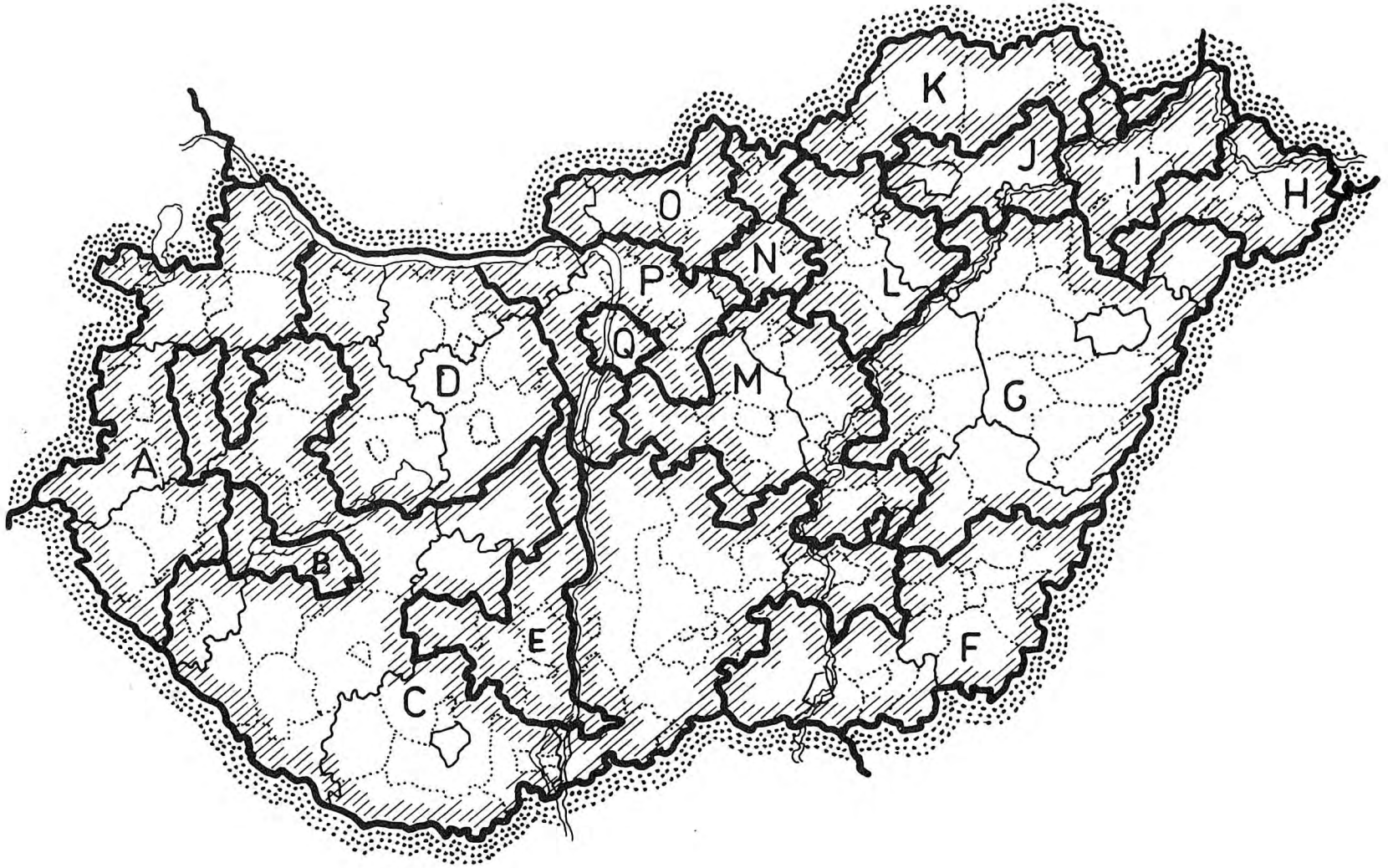
XLVII. ábra. A demográfiai körzetesítés állása a 91. lépés után

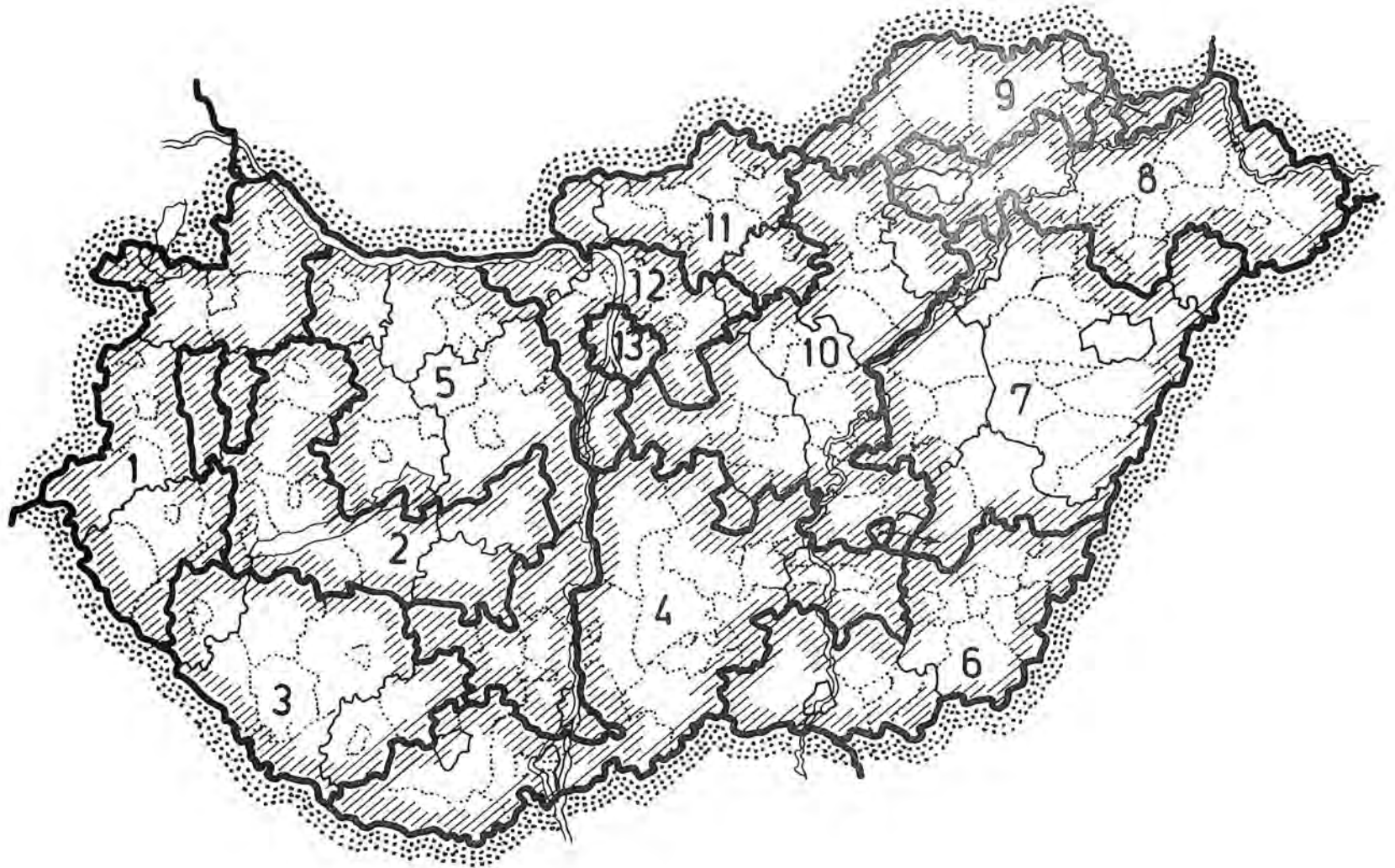
XLVIII. ábra. A demográfiai körzetesítés során a 105. lépés után csatlakozó körzetek

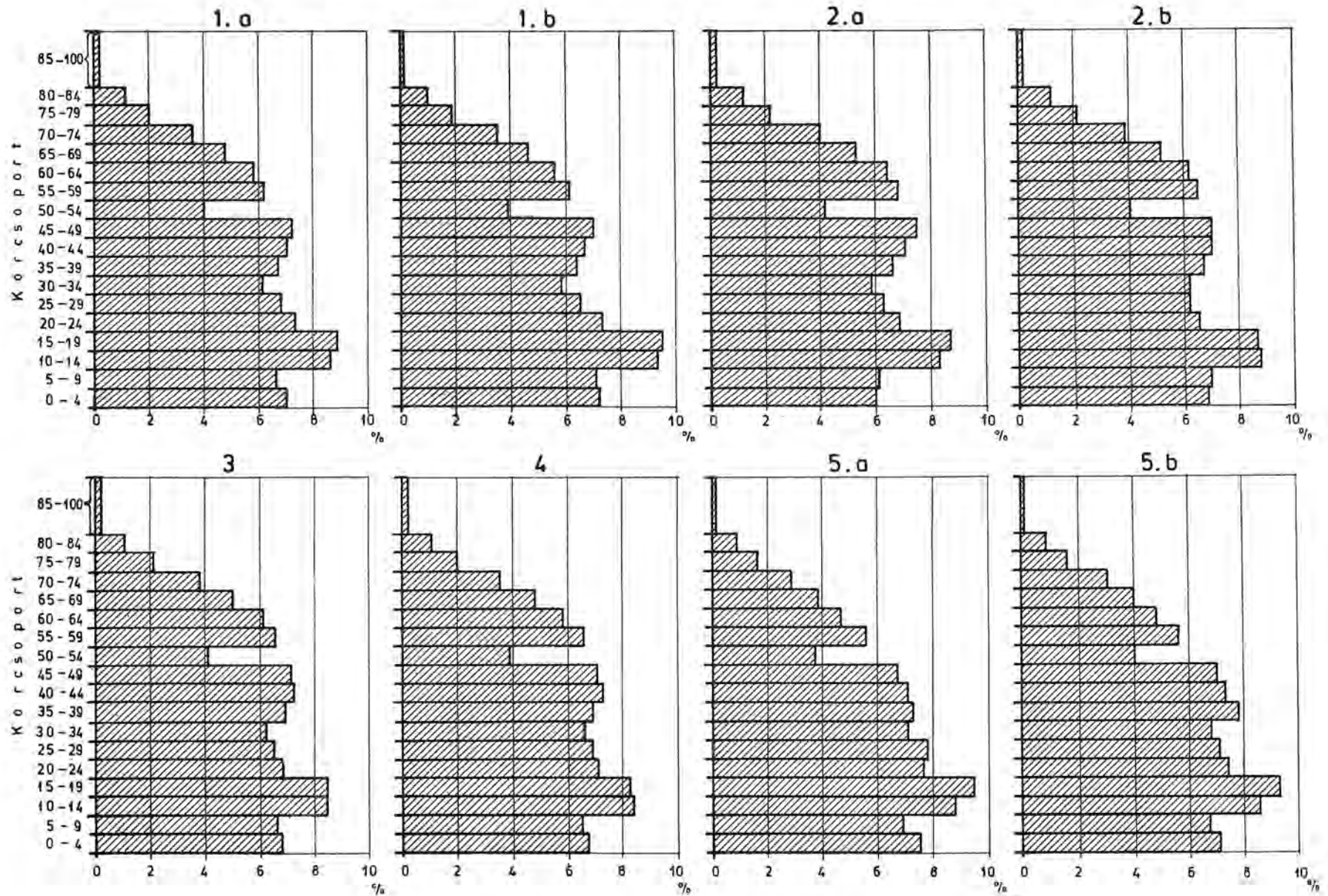
XLIX. ábra. Az 54. lépésre támaszkodó demográfiai körzetbeosztás (22 körzet)

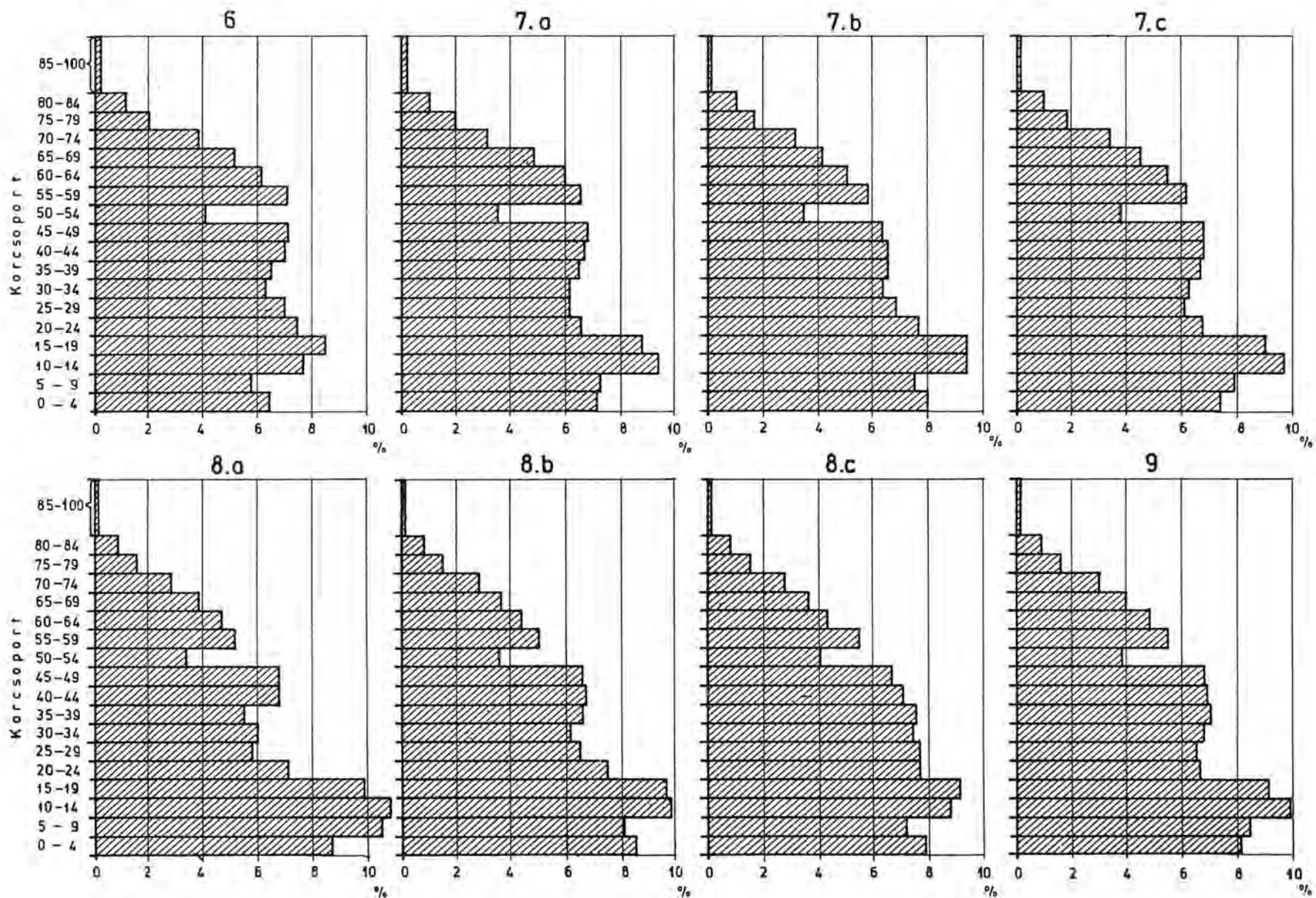
L. ábra. A 67. lépésre támaszkodó demográfiai körzetbeosztás (17 körzet)

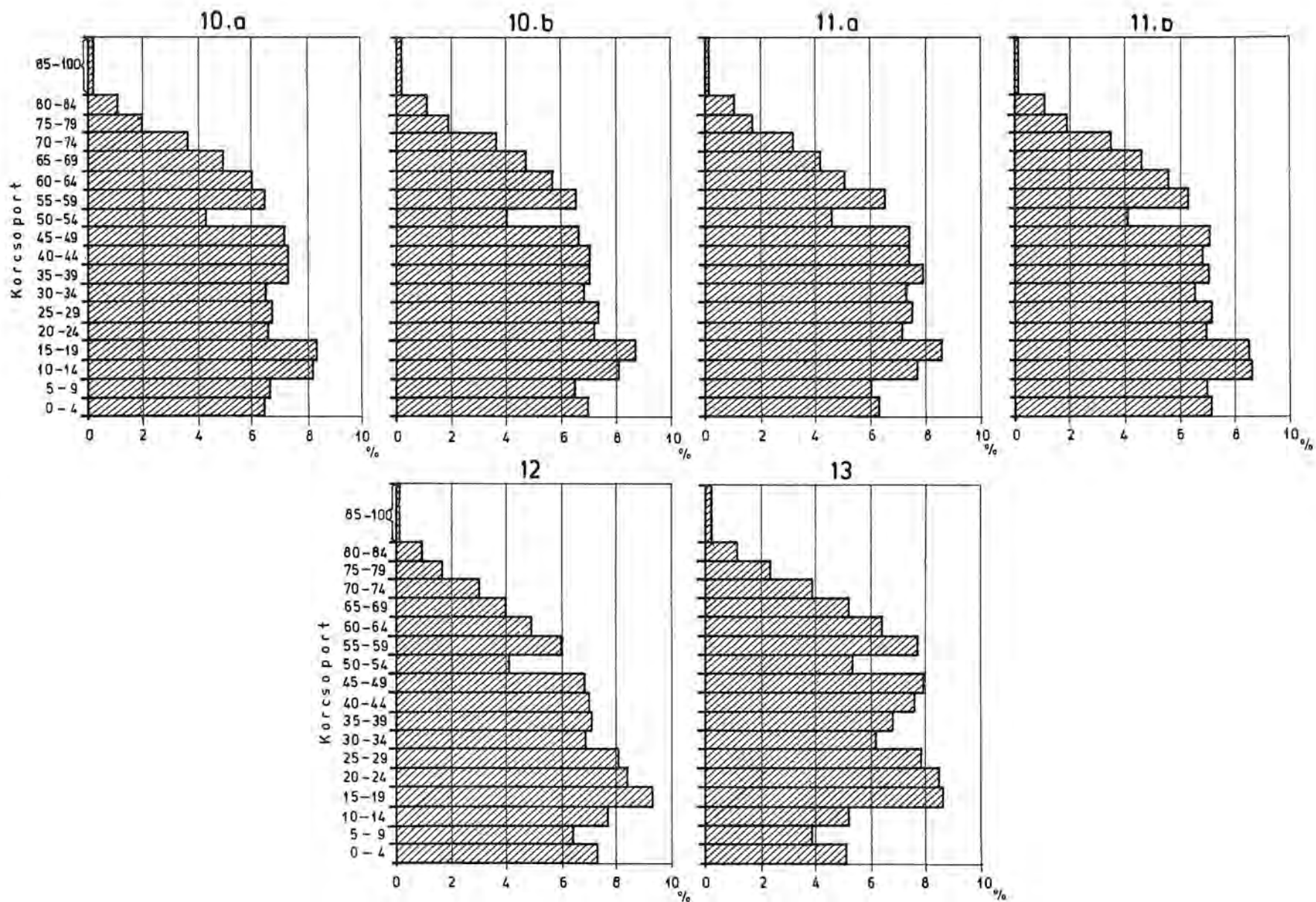
LI. ábra. A harmadik demográfiai körzetbeosztás (13 körzet)

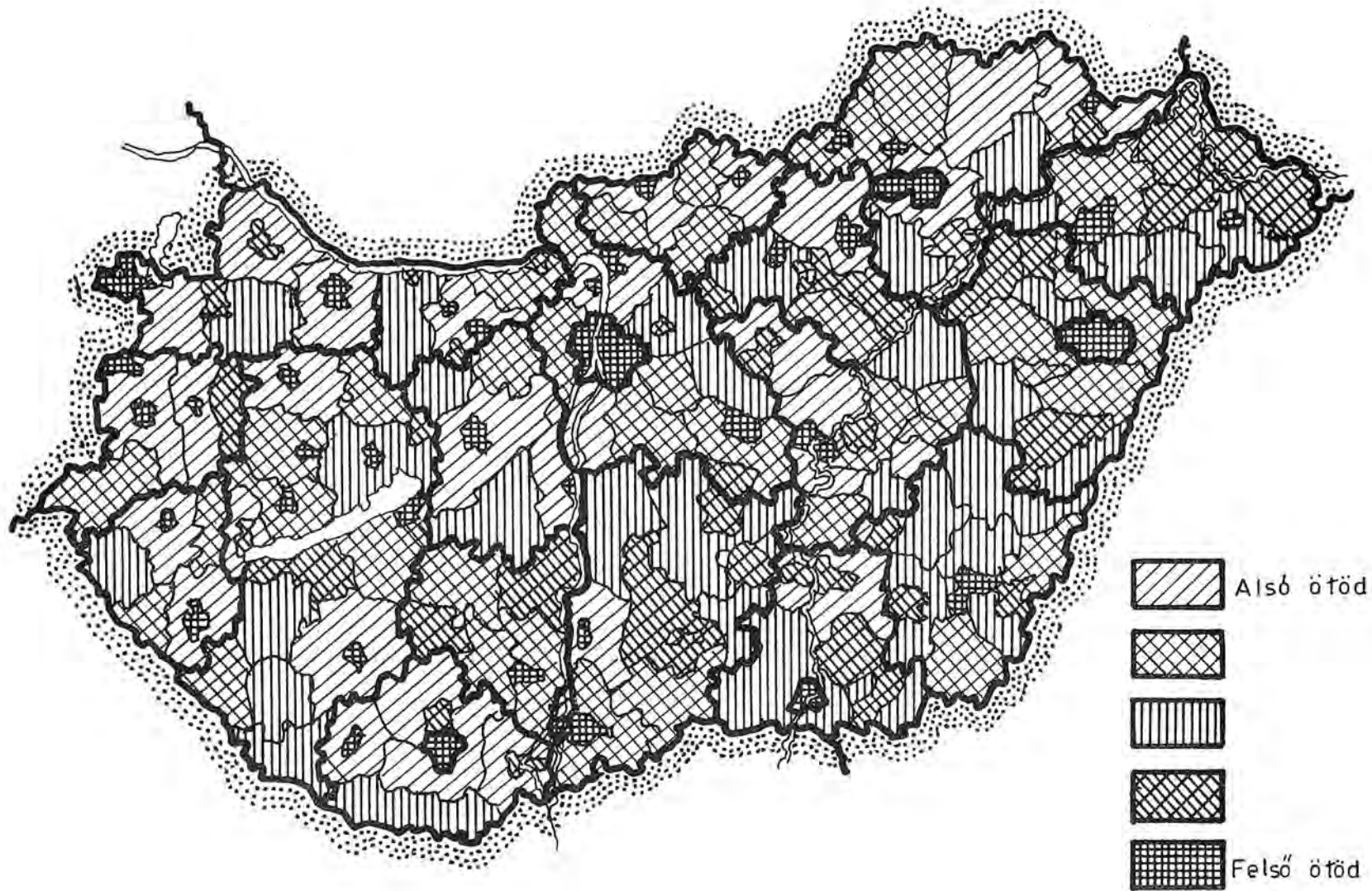
LII. ábra. Az egyes körzetek népességének korfái

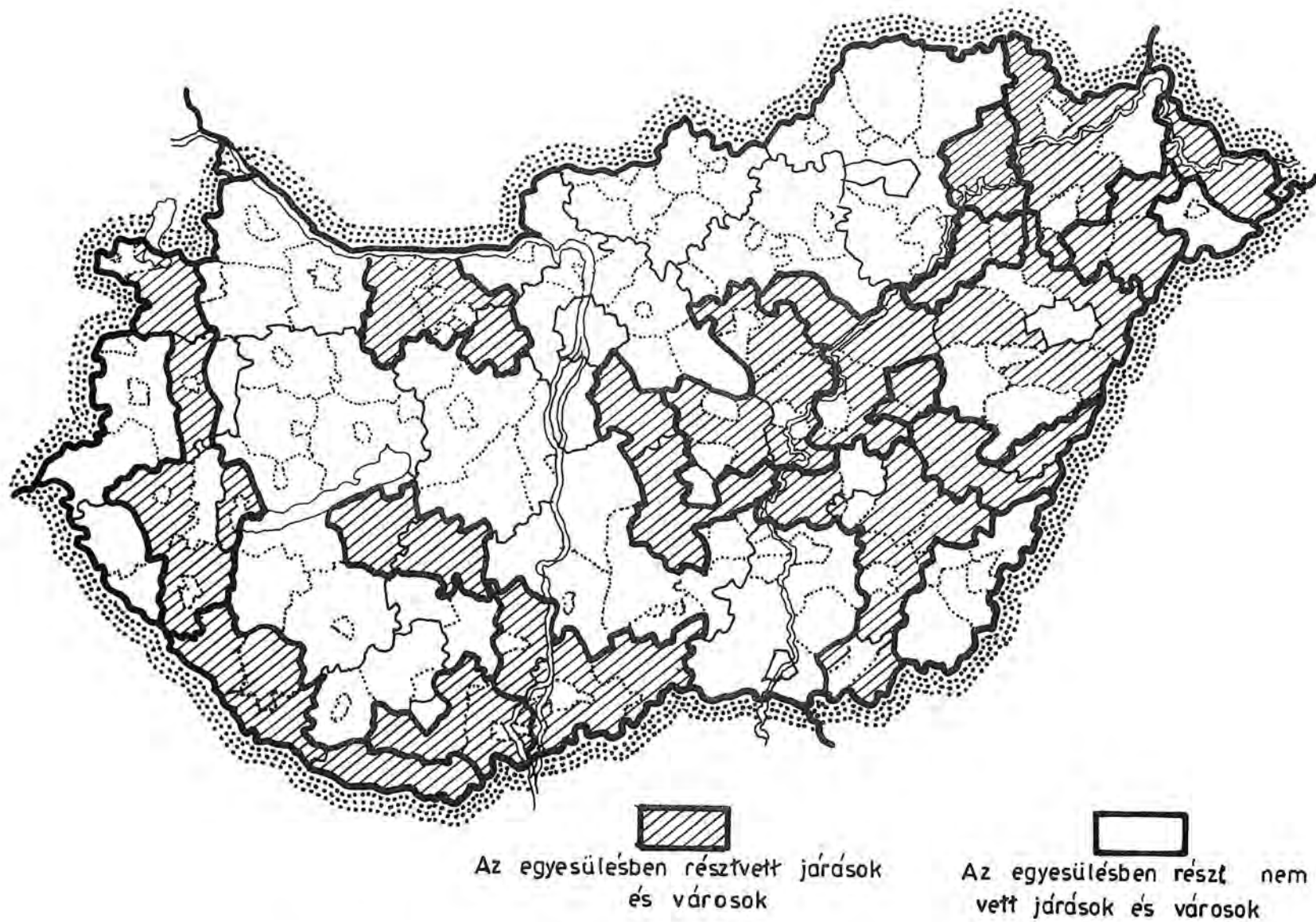
LII. ábra. Az egyes körzetek népességének korfái

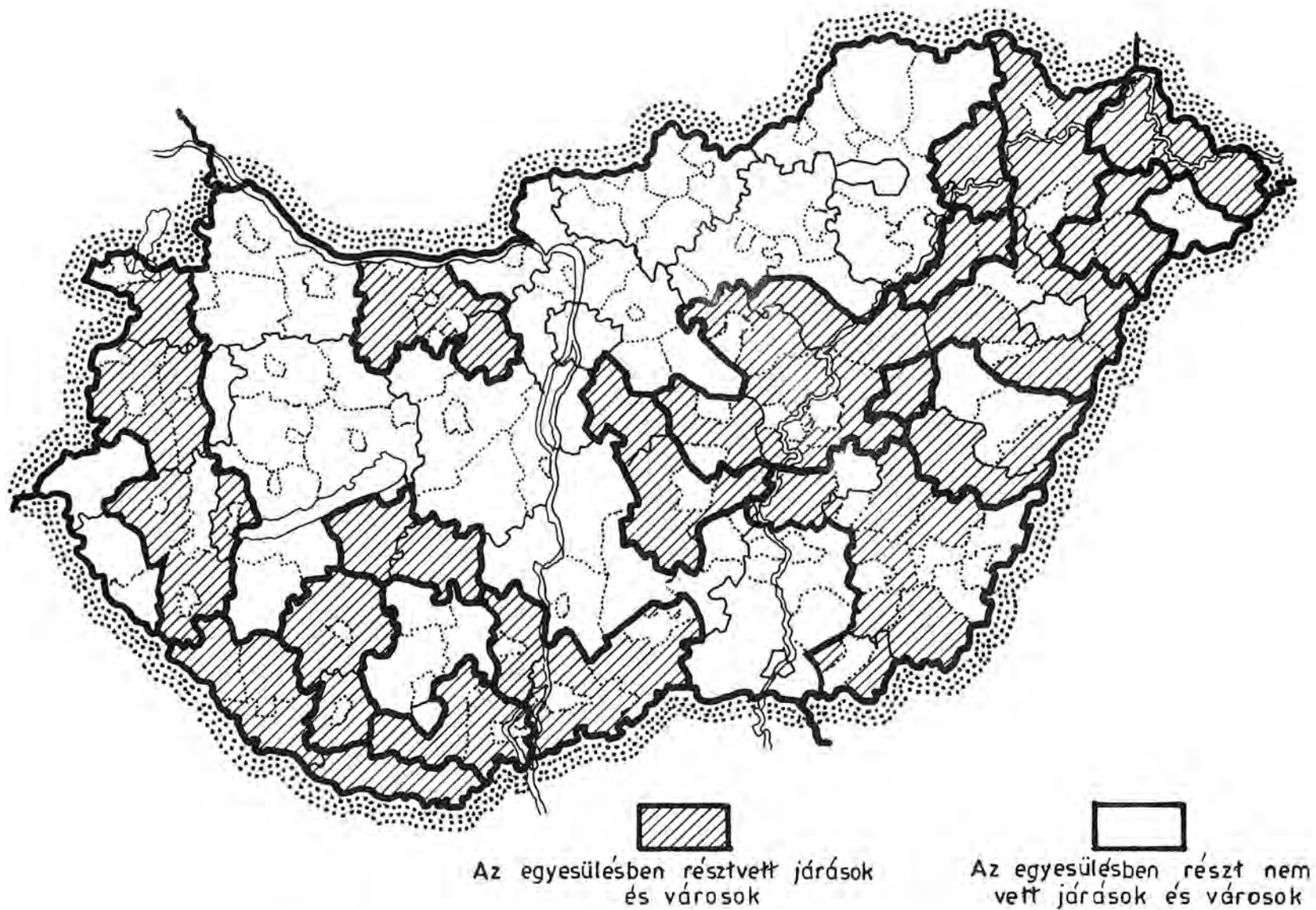
LII. ábra. Az egyes körzetek népességének korfái

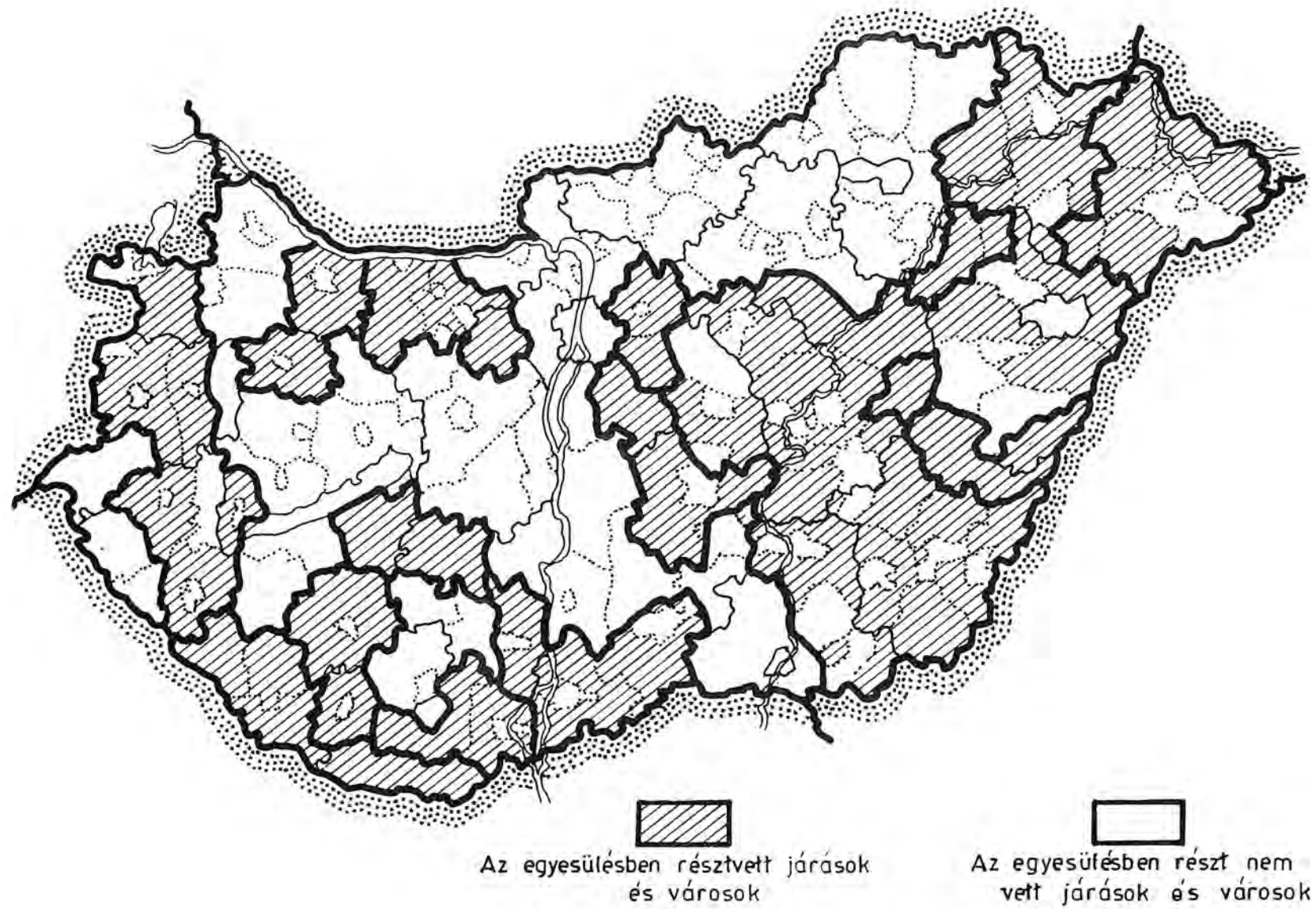
LIII. ábra. Az első faktor becsült értékei a társadalmi-gazdasági változókkal végrehajtott faktoranalízis esetén
(Az öt kategória a rangsor ötödölésével keletkezett.)

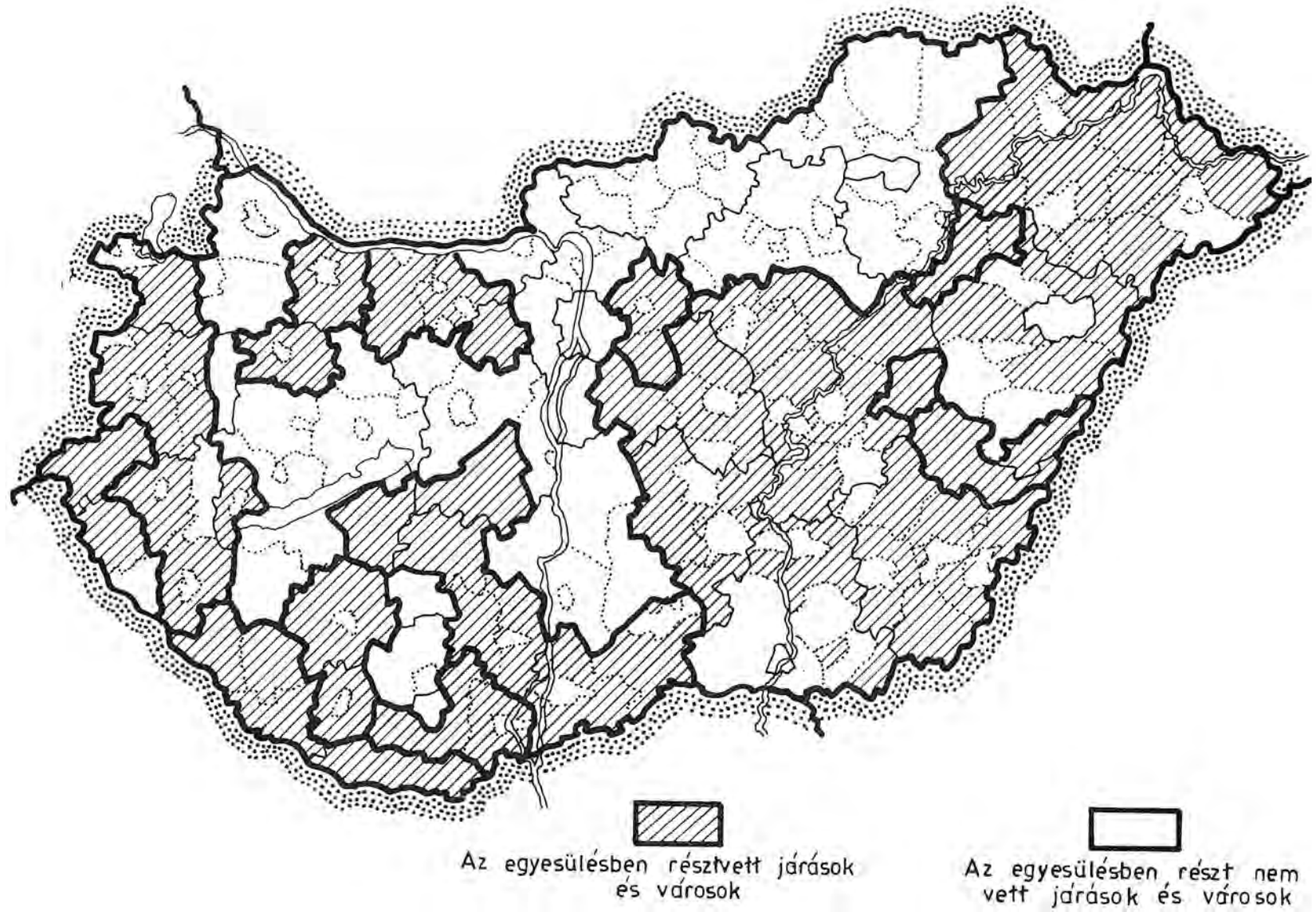
LIV. ábra. A társadalmi-gazdasági körzetesítés állása a 33. lépés után

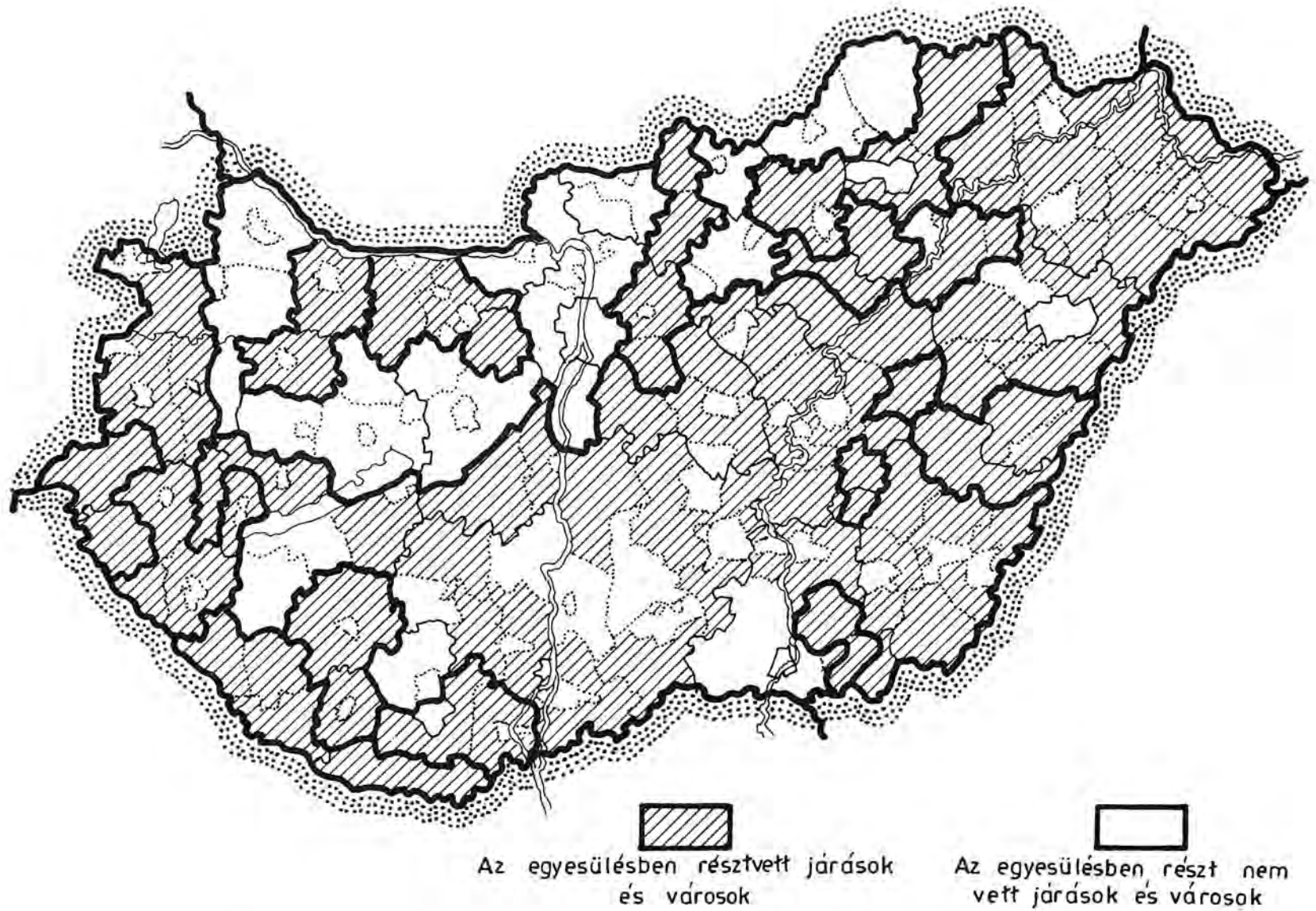
LV. ábra. A társadalmi-gazdasági körzetesítés állása a 39. lépés után.

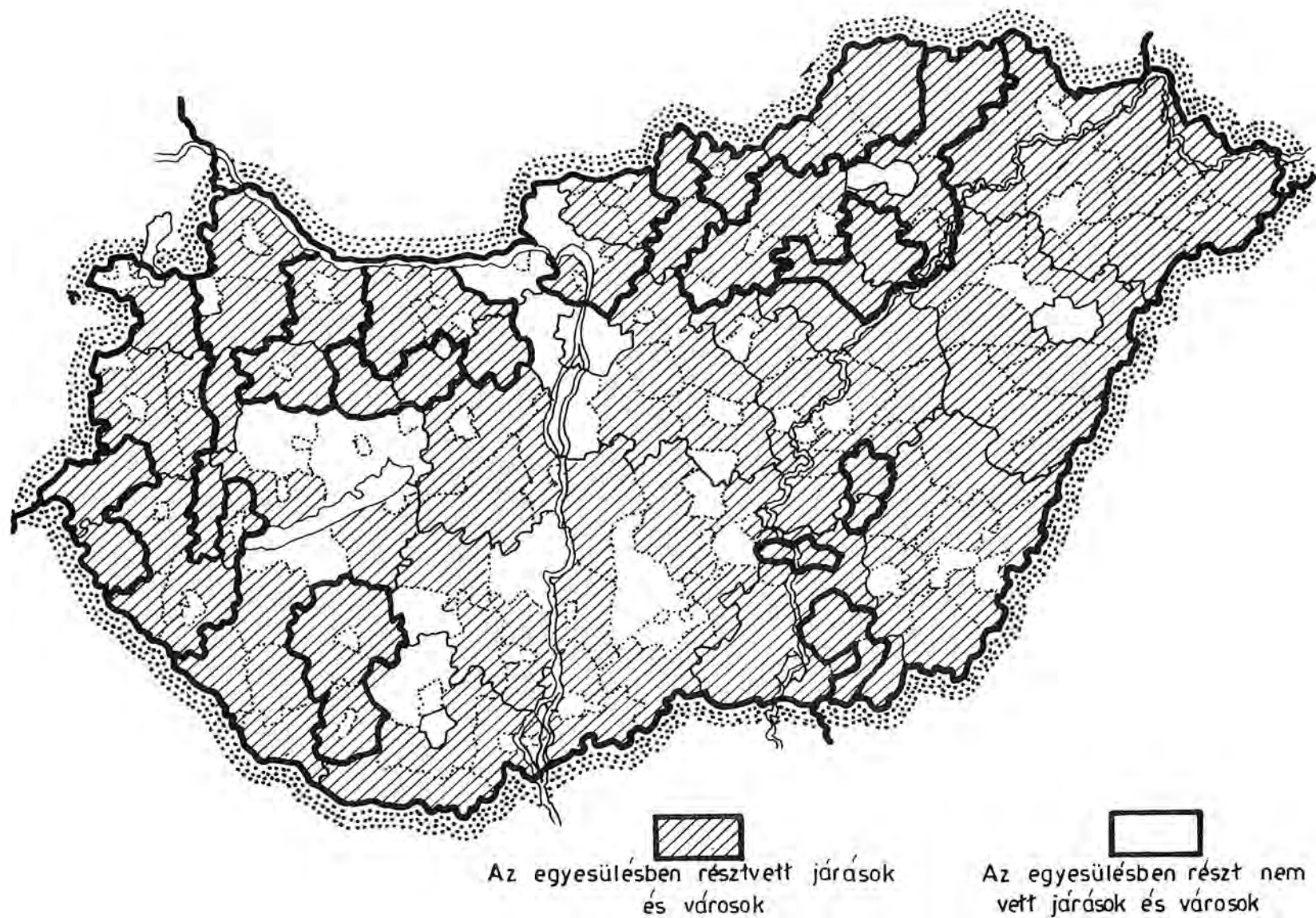
LVI. ábra. A társadalmi-gazdasági körzetesítés állása a 46. lépés után

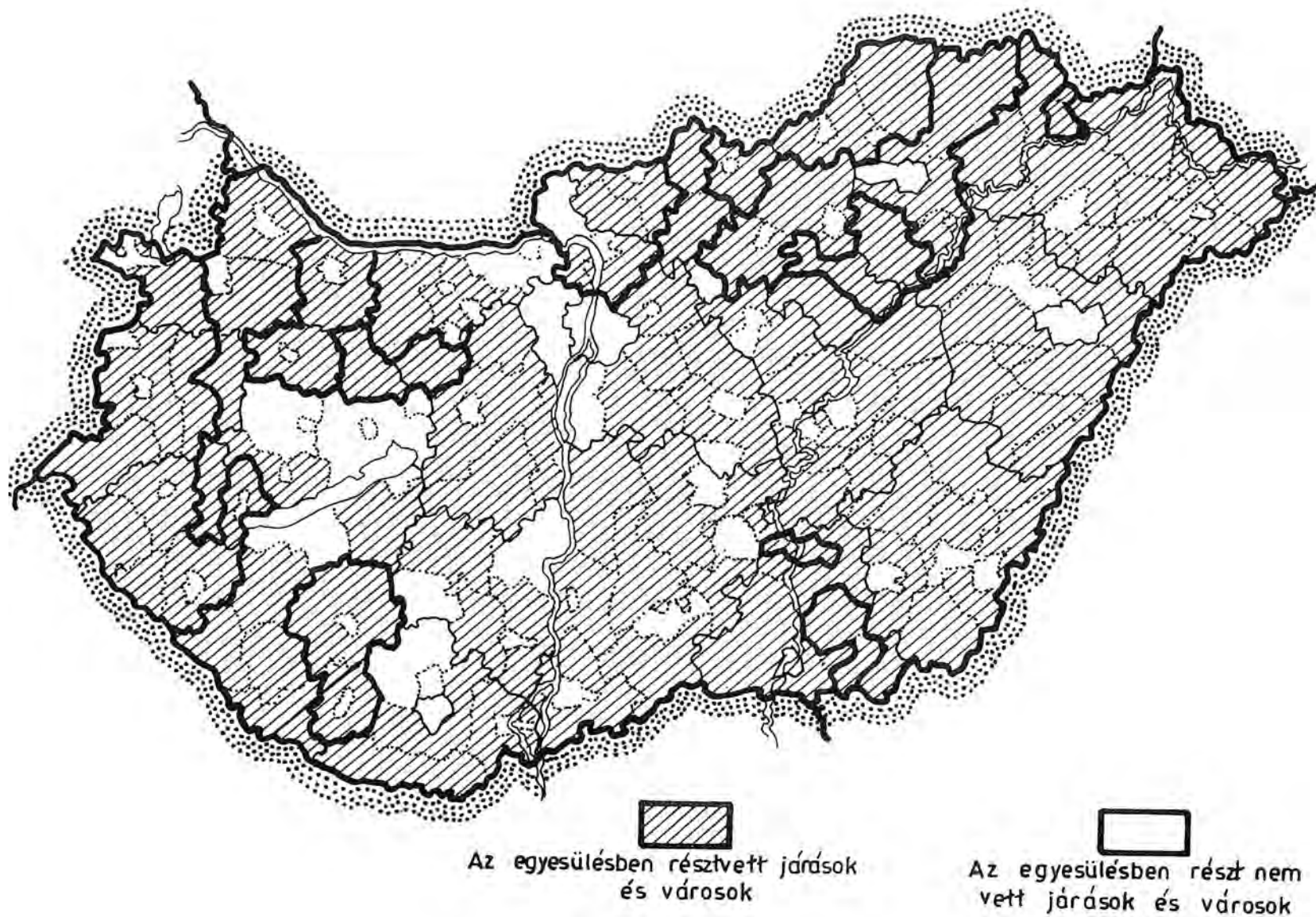
LVII. ábra. A lársadalmi-gazdasági körzetesítés állása az 54. lépés után

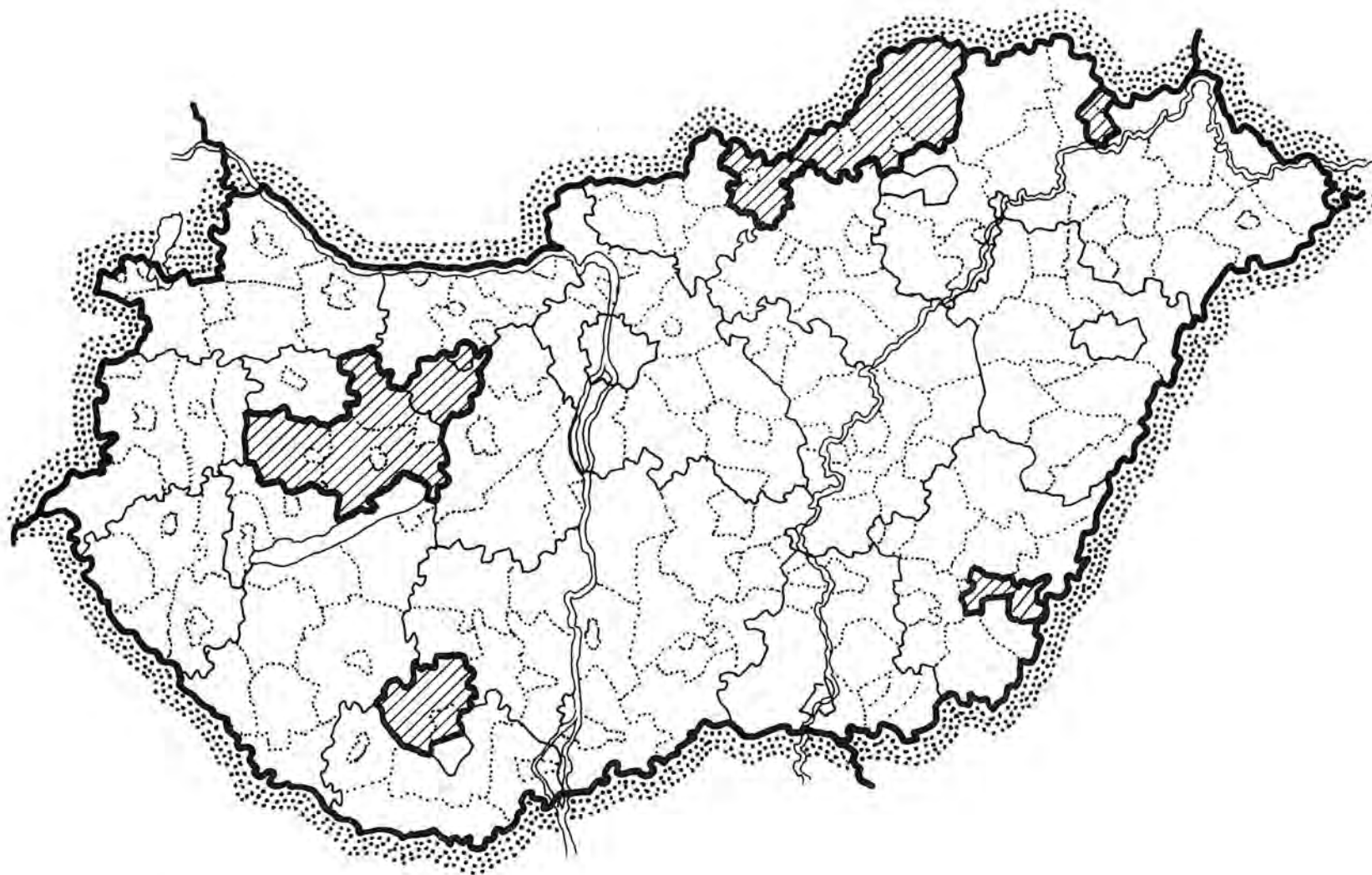
LVIII. ábra. A társadalmi-gazdasági körzetesítés állása a 72 lépés után

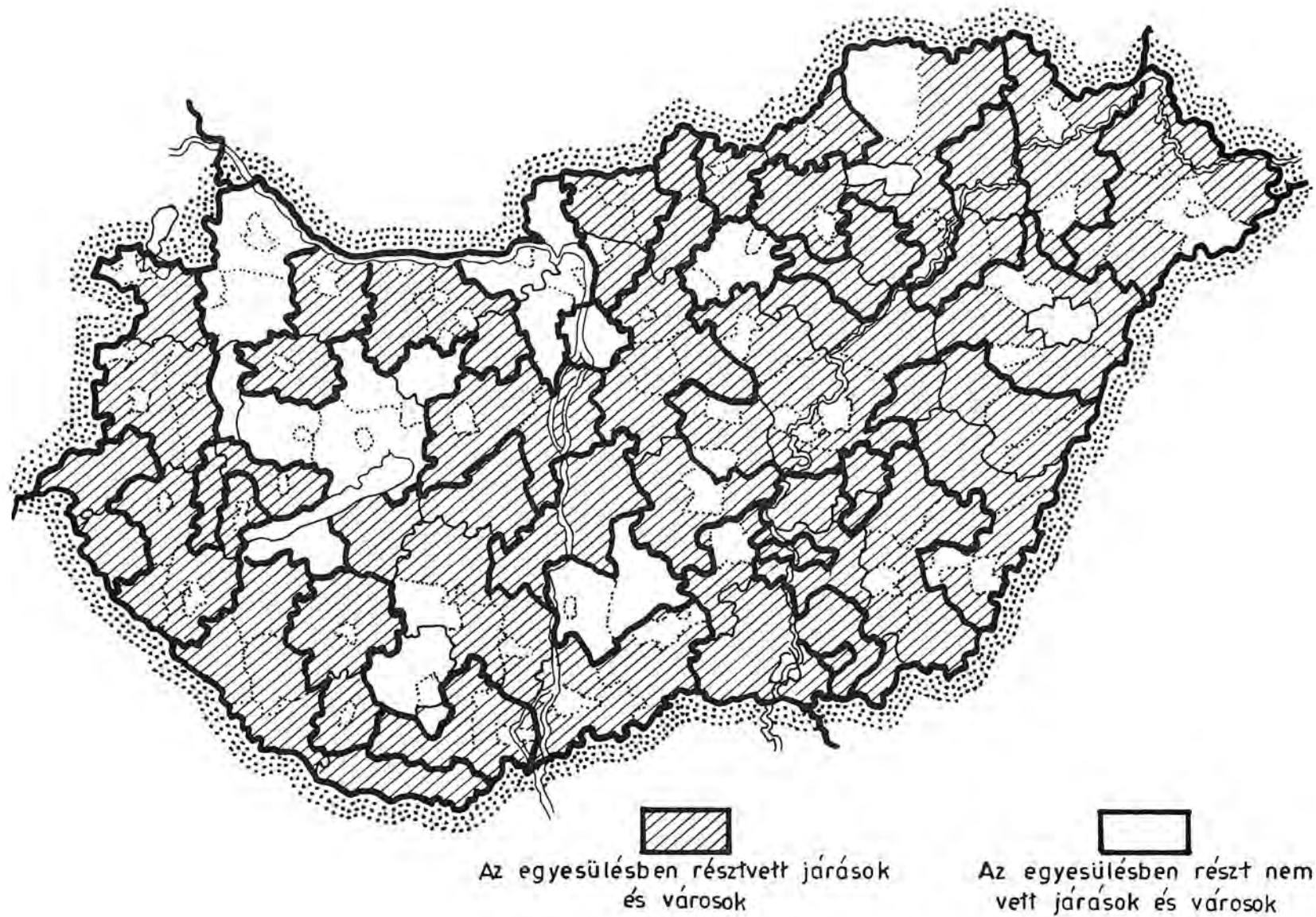
LIX. ábra. A társadalmi-gazdasági körzelesítés állása a 94. lépés után

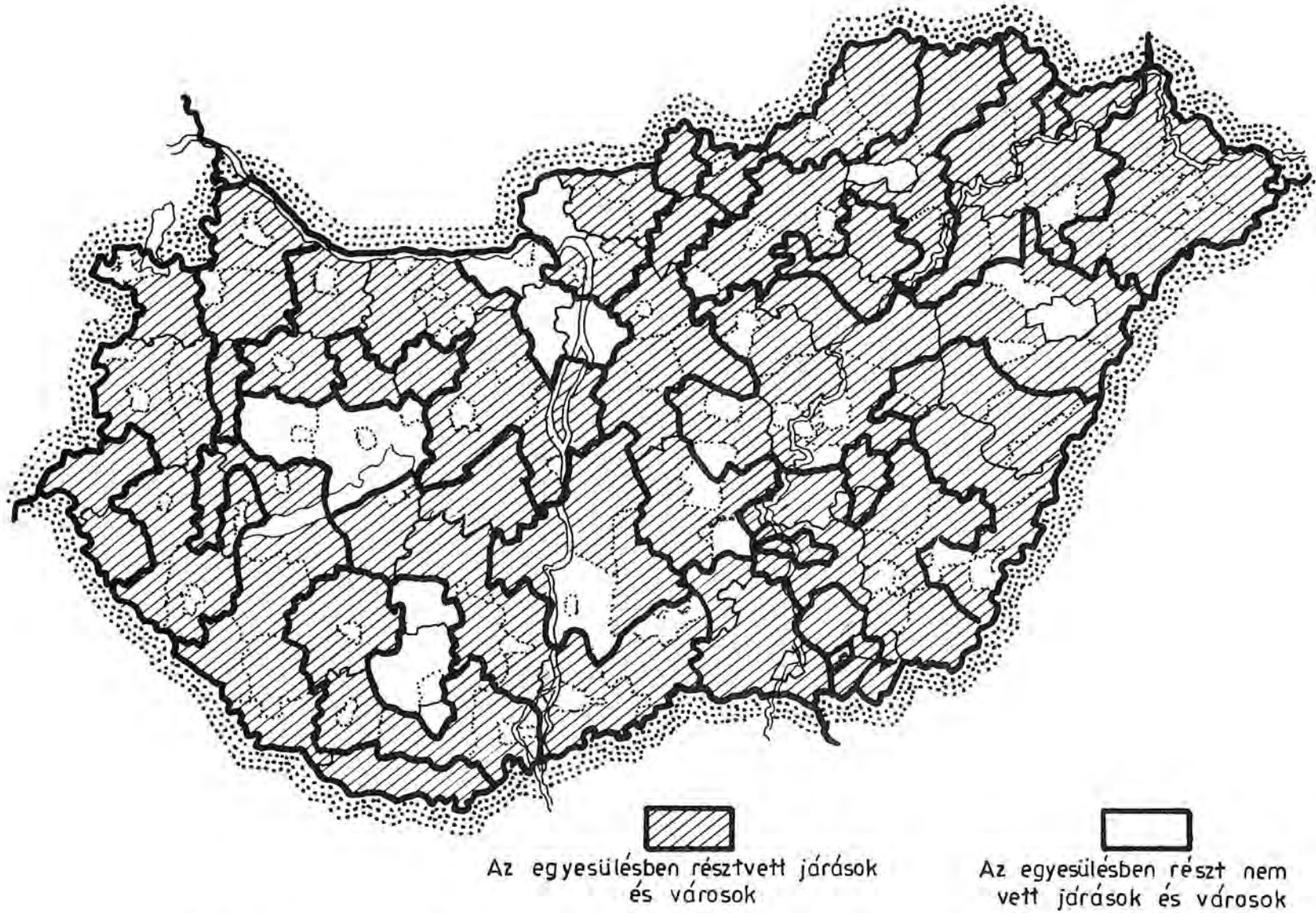
LX. ábra. A társadalmi-gazdasági körzetesítés állása a 99. lépés után

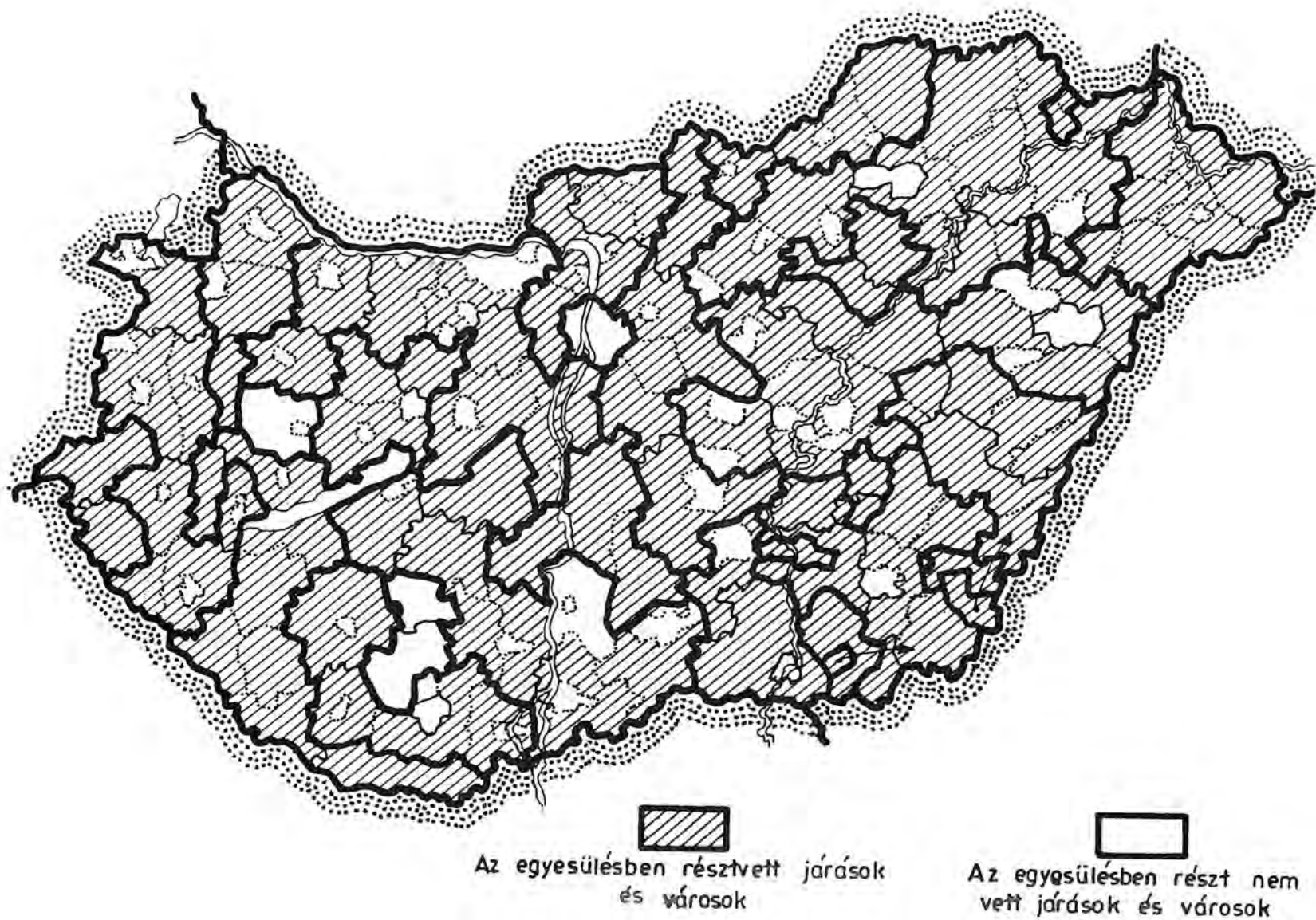
LXI. ábra. A társadalmi-gazdasági körzelesítés során a 134. lépés után csallakozó körzetek

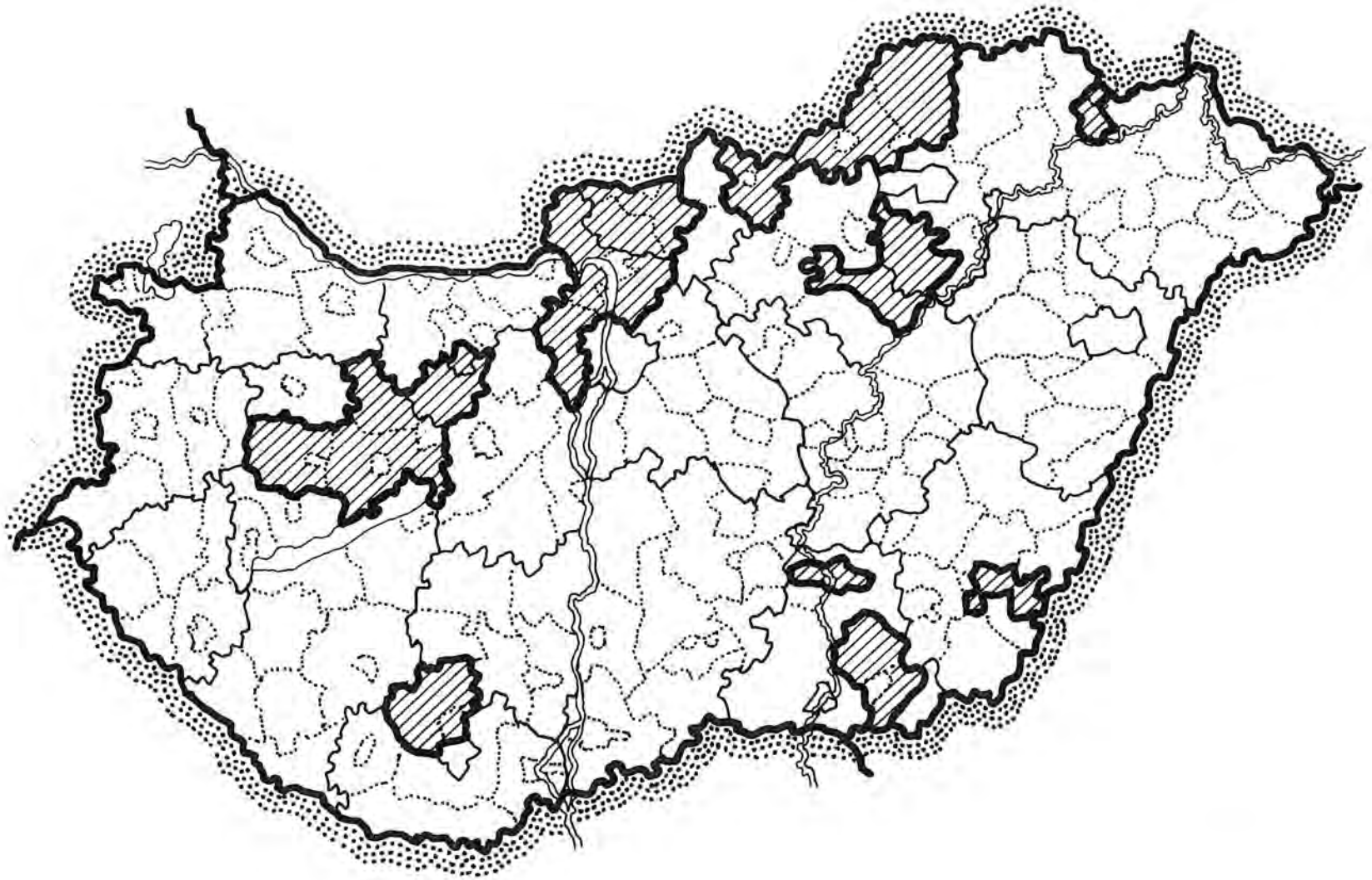
LXII. ábra. A társadalmi-gazdasági körzetesítés módosított változatának állása a 72. lépés után

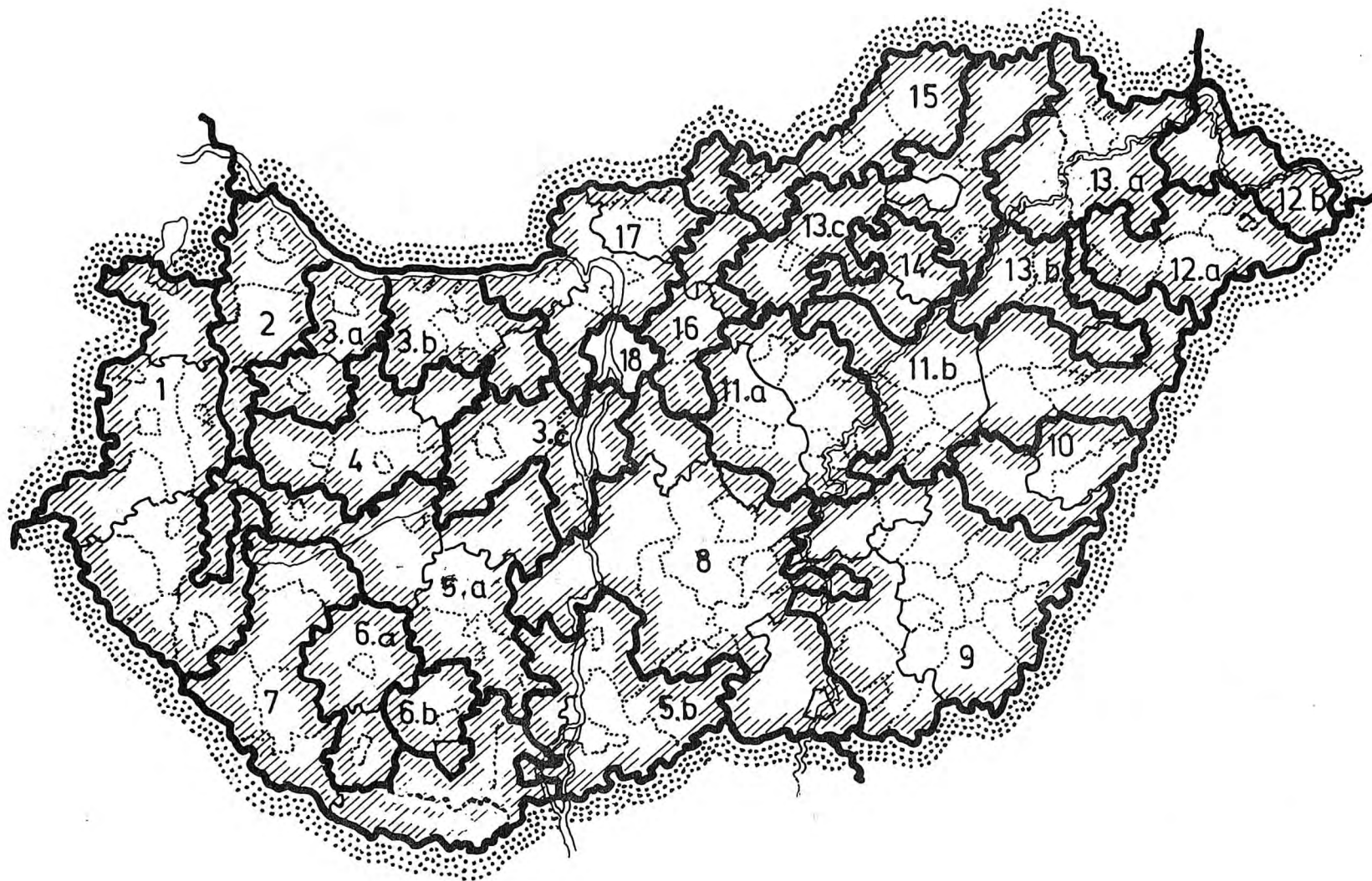
LXIII. ábra. A társadalmi-gazdasági körzetesítés módosított változatának állása a 87. lépés után

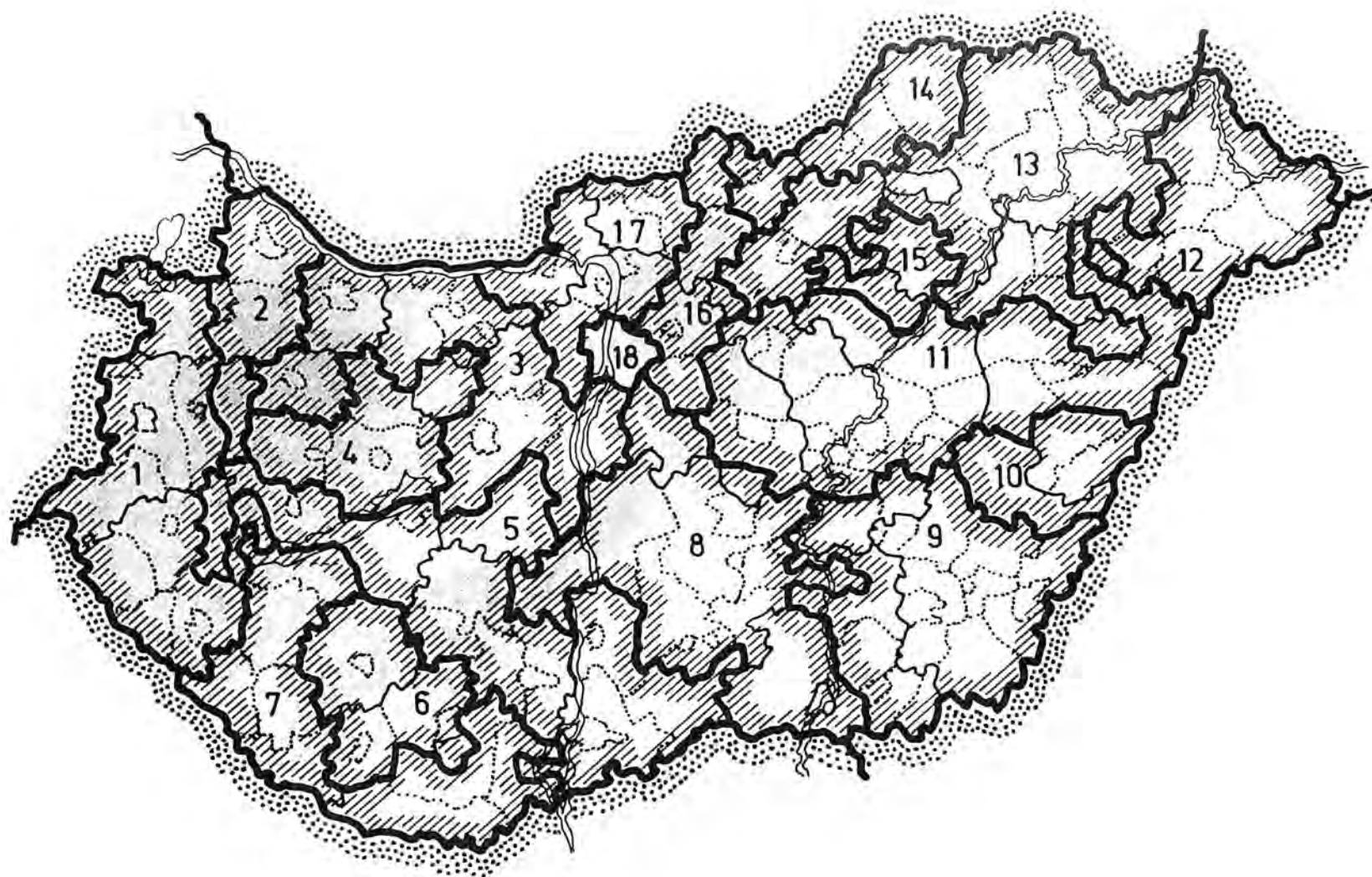
LXIV. ábra. A társadalmi-gazdasági körzetesítés módosított változatának állása a 92. lépés után

LXV. ábra. A társadalmi-gazdasági körzetesítés módosított változata során a 110. lépés után csatlakozó körzetek

LXVI. ábra. A 33. lépésre támaszkodó társadalmi-gazdasági körzetbeosztás (26 körzet)

LXVII. ábra. A végső társadalmi-gazdasági körzetbeosztás (18 körzet)

A NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET KÖZLEMÉNYEI SOROZATBAN EDDIG AZ
ALÁBBI KÖTETEK JELENTÉK MEG:

1. Magyarország megyénkénti népességének várható alakulása, 1960. I. - 1980. I. között. 1963/1
2. A nyugdíjasok helyzete. 1963/2
3. A korbevallás megbízhatóságának vizsgálatai az 1960. évi népszámlálásnál. 1964/1
4. Magyarország népességének demográfiai jellemzői régióként, 1965/1
5. A válások okai. 1965/2
6. A budapesti nyugdíjasok helyzete és problémái. 1965/3
7. A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai. I. Budapesten és a városokban, 1965/4
8. A népesség foglalkozásának változása 1960-1963 között. 1965/5
9. Vizsgálatok a népesség területi eloszlásának alakulásáról Magyarországon, 1900-1960. 1966/1
10. Lakásdemográfiai adatok. 1966/2
11. A szociális intézetek és gondozottak helyzete, 1966/3
12. Magyarország népességének területi előreszámítása. 1966/4
13. A magyar leíró statisztika irányfejlődése. 1966/5
14. Termékenységi adatok. 1966/6
15. A demográfiai tényezők hatása a művelődésre. 1967/1
16. Iskolai végzettség és szakképzettség. 1967/2
17. Magyarország népességének gazdasági korfái. 1967/3
18. Nemzetiségek demográfiai sajátosságai Baranya megyében. 1968/1
19. Magyarország népességének előreszámítása, 1966-2001. 1968/2
20. A magyar történeti demográfia a II. világháború után. 1968/3 (Angol nyelven)
21. Történeti demográfiai kollokvium. Budapest, 1965. 1968/4 (Francia, angol és német nyelven)
22. Demográfiai jellemzők a települések nagyságcsoportja szerint, 1900-1960. 1968/5
23. A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézetének évkönyve, 1963-1968. 1968/6 (Magyar és angol nyelven)
24. Alkoholizmus. 1968/7
25. Gyermekgondozási segély. 1969/1
26. Kutatási módszerek a termékenység és a családtervezés vizsgálatára: Magyar tapasztalatok. 1969/2 (Angol nyelven)
27. Családtervezés Magyarországon. Az 1966. évi termékenységi és családtervezési vizsgálat (TCS) fontosabb adatai. 1970/1
28. Gyermekgondozási segély. 1970/2
29. 1966. évben egyetemi (főiskolai) felvételre jelentkezők demográfiai és testfejlétségi vizsgálata. 1970/3
30. Társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai. II. Magyarországon. 1970/4
31. Családtervezés Magyarországon. Az 1966. évi termékenységi és családtervezési vizsgálat (TCS) főbb eredményei. 1970/5 (Angol nyelven)
32. A IX. Biológiai Vándorgyűlésen elhangzott előadások tartalmi kivonatai. Budapest, 1970. május 6-8. 1970/6 (Angol nyelven)
33. Magyarország népességének 1957 óta történt belföldi vándorlásának vizsgálata néhány szempontból. 1971/1 (Angol nyelven)
34. Magyarország halandósági táblái 1900/01-től 1967/68-ig 1971/2
35. Népesedéspolitika Magyarországon. 1972/1
36. Magyarország népességének előreszámítása (1972-2001) 1973/1
37. Nemzetiségek demográfiai sajátosságai Baranya megyében II. 1973/2
38. Magyarország népessége 1974/1 (Angol nyelven)
39. A budapesti alkoholisták és leszármazottaik biodemográfiai vizsgálata (Első szakasz) (Előzetes jelentés) 1974/2
40. Kriminálitási táblák 1974/3

Formátum: A/4 Terjedelem: 21 (A/5) iv
Statisztikai Kiadó Vállalat, Nyomdaüzem - 75 - 0467-4
Felelős vezető: Kecskés József igazgató